

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

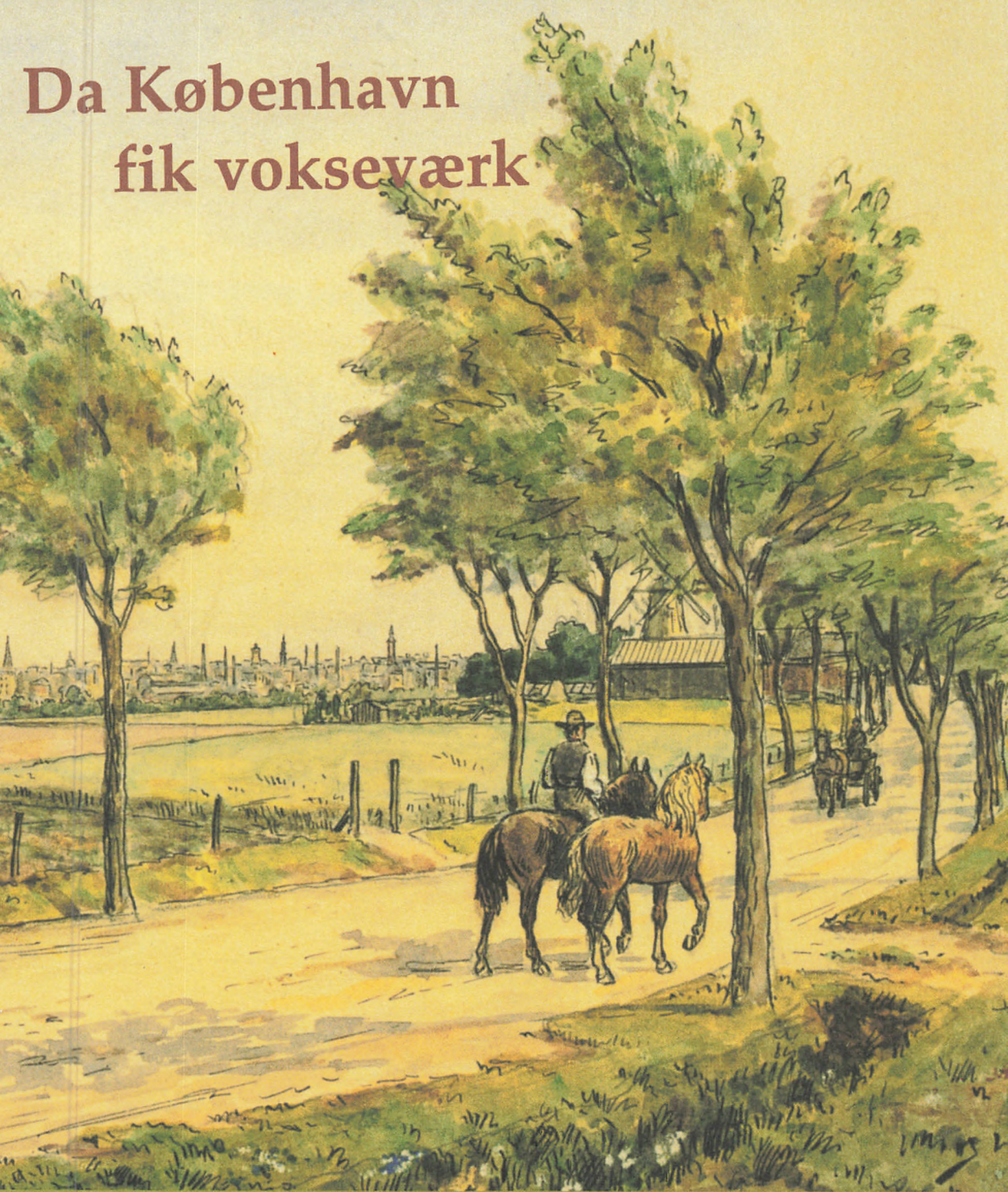
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Da København fik vokseværk

Historiske Meddelelser om København 2001 har som tema udvidelsen af Københavns Kommune 1901/1902 med Brønshøj, Valby og Sundbyerne.

Omslaget viser udsigten i 1900 fra Bispebjerg ved Frederiksborgvej mod København. Akvarel af J.L. Ridter. Københavns Bymuseum.

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 2001

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 2001

Udgivet af Københavns Kommune
København 2001

Redaktion: Henrik Gautier, Torben Ejlersen, Nete Balslev Wingender

Redaktionssekretariat: Lars Peter Jørgensen

*Omslag: Ida Klemann,
Kultur og Fritidsforvaltningen,
Information*

*Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift
for Selskabet for Københavns Historie*

Københavns Kommune 2001

ISBN 87-89457-18-8

Produktion: F. Hendriksen's Eftf.

*Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv
Københavns Rådhus, 1599 København V.*

INDHOLD

Forord	7
<i>Torben Ejlersen:</i>	
Da København gik i dybden, højden - og bredden	9
<i>Ulla Tofte:</i>	
Byplankonkurrencen i København 1908-09	23
<i>Bo Larsson:</i>	
Byplanhistorisk perspektiv på Københavns udvidelse i 1901/1902	37
<i>Hélène Vacher:</i>	
Byplaner og kulturelle modeller. Den internationale konkurrence i 1908	63
<i>Martin Zerlang:</i>	
Forstaden og dens forfattere	85
<i>Bent Jørgensen:</i>	
Gadenavne i de nye bydele	95
<i>Lars Cramer-Petersen:</i>	
Brønshøj sogn. Indlemmelsen af nordvest	107
<i>Nils Kristian Zeeberg:</i>	
Nogle arbejderboliger i Sundbyerne, Valby og Brønshøj	117
<i>John M. Nielsen:</i>	
Valbys garverier i miljøhistorisk sammenhæng	129
<i>Carl Trock:</i>	
Sundby og Nathanaels kirkesogne og de fattige op mod 1900	143
<i>Henning Bro:</i>	
Frederiksberg. Storbykommunen i hovedstaden	161
Københavns Stadsarkiv 2000	183
Selskabet for Københavns Historie 2000/2001	186
Register ved Lars Peter Jørgensen	189

FORORD

For 100 år siden blev Københavns kommune med et slag tre gange så stor. Arealet voksede fra 26 km² til 74 km², mens folketallet steg mere behersket fra 360.000 indbyggere til 400.000. Væksten skyldes, at Brønshøj, Valby og Sundbyerne i 1901/1902 blev indlemmet i København. I denne anledning udsendes Historiske Meddelelser om København 2001 med titlen Da København fik vokseværk.

Det er ikke første gang, at København har sprængt sine rammer. Som årringe i et træ har byen stadig lagt til sin vækst. I middelalderen blev bygrænsen udvidet flere gange. I 1600-tallet voksede residensstaden betydeligt, først ved anlægget af Christianshavn, derefter med bydelen Ny København nord for middelalderbyen. Holmen og Refshaleøen har senere flyttet bygrænsen ud i Øresund. Inddæmningen af Vestamager og ved Nordhavnen er udvidelser fra sidste halvdel af 1900-årene.

De første artikler gennemgår baggrunden for den nyeste, meget store udvidelse af hovedstaden i 1901/1902 og beskriver den skelsættende byplankonkurrence i 1908, der kom med forskellige bud på, hvordan de nye bydele burde udvikle sig. Her sættes København også ind i en større europæisk sammenhæng. De følgende artikler fortæller om en række forfatteres oftest negative vurdering af grænsen mellem land og by, og om den tidsbestemte, men ikke altid problemfri navngivning af gader. Derefter bidrager artikler med træk om forurenende garverier i Valby, om arbejderboliger i de indlemmede bydele samt om forskellige præsters teologisk og socialt engagerede arbejde på det forreste Amager. Til sidst beskrives Frederiksborgs udvikling og hvorfor denne store nabo-kommune ikke blev opslugt af København.

Redaktionen

DA KØBENHAVN GIK I DYBDEN, HØJDEN - OG BREDDEN

INDLEMMELSERNE I 1901/1902

Af Torben Ejlersen

INDLEDNING

København var i skred omkring 1900. Der blev arbejdet på mange fronter, bogstaveligt talt også under jorden. Efter årtiers halve løsninger realiserede kommunen i slutningen af 1890'erne en effektiv udbygning af kloaksystemet. Hidtil var spildevandet ledt direkte ud i havnen, hvilket gav generende slamaflejring og lugtplage. Nu skulle det i stedet for via dykkede rør sendes langt ud på dybt vand i Øresund. I 1901 blev hovedpumpestationen ved Kløvermarksvej sat i drift. Denne store investering banede omsider vejen for at installere vandklosetter i København.

Befolkningstilvæksten stillede store krav til kommunen. For at skaffe plads til den voksende administration tog man i 1892 fat på at opføre et nyt rådhus. I 1897 var man kommet så langt, at murværket til rådhus-tårnet rejste sig over den store bygningsklump, som skulle huse repræsentative rum og kontorer. Bygherre, arkitekt og håndværkere kunne i sommeren 1898 holde rejsegilde på tømmerkonstruktionen til spiret, der med fløjstang og vejrhane ragede 105 meter op. Tårnet var ikke blot Københavns, men også Danmarks højeste bygningsværk.

Fra stilladset omkring rådhusspiret var der en storslået udsigt mod alle verdenshjørner over København og ud til nabokommuner-

ne. Mod sydøst så man over havneløbet til Sundbyerne kommune med de efterhånden tæt bebyggede landsbyer Sundbyøster og Sundbyvester. Bag Frederiksberg kommune anedes i vest Valby, der var en del af Hvidovre kommune. Bispebjerg bakke markerede i nordvest, hvor det åbne Brønshøj bredte sig som en del af Rødovre kommune.

Københavns udfaldsveje strakte sig med sine lange husrækker hen mod disse naboer og varslede, hvad den landlige idyl havde i vente. Hovedstaden vandrede udad »med sine tunge Stentrin sikkert og ustandseligt ligesom Stengæsten i Don Juan. Folk, der ejer Bondegaards-Jorder ad denne Kant, har hurtigt set dem stige til Købstadsjords Værdi«. Så dramatisk blev det sagt i 1893 i en beskrivelse af Københavns omegn.

EFTER VOLDENES FALD

I 1801 rummede København 100.000 indbyggere. Tallet var i 1850 steget til 135.000. Op mod 1900 nærmede folketallet sig 360.000. Årsagen til denne mere end tredobling gennem 100 år skyldtes flytning til hovedstaden fra de andre landsdele samt en del indvandring fra Tyskland og især Sydsverige. I slutningen af århundredet var halvdelen af Københavns indbyggere således født udenfor kommunegrænsen. Befolkningstilvækst-

en forklares også ved øget folkesundhed med stort fald i børnedødeligheden.

I første omgang løstes boligbehovet ved betydelig byggeaktivitet indenfor voldene, hvor huse blev forhøjet, baggårde fyldt ud og kældre taget i brug til beboelse. Da militæret opgav demarkationsterrænet udenfor Søerne i 1852, så byggeforbudet kunne ophæves, begyndte spekulanter og håndværkere at røre på sig. De første årtier afdæmpet med spredt byggeri af villaer, virksomheder og mindre beboelsesejendomme, men fra 1880'erne i hastigt tempo gade op og gade ned på Vesterbro og Nørrebro med 5-6 etages høje husrækker med små lejligheder og snævre baggårde. Amagerbro og især Østerbro oplevede først byggeboomt senere og bevarede et mere åbent præg. Fæstningsterrænet - eller Glaciset - mellem Søerne og de gamle volde blev frigivet 1872. Derefter blev dette område resten af århundredet fyldt ud af kompakte boligkarreer, men også med Grønttorvet, parker, forskellige offentlige institutioner samt byggeforeningen Kartoffelrækkerne.

Nabokommunen Frederiksberg fik status som købstad i 1857. I den forbindelse havde indenrigsministeren rejst spørgsmålet, om det ikke ville være rationelt at slå Frederiksberg sammen med København. Det var der dog ikke stemning for. Heller ikke senere i århundredet og efter 1900 viste de to kommuner interesse for en sammensmeltning, men nok samarbejde.

Det affødte i 1907 følgende kommentar fra Albert Gnutzmann i bogen Stor-København:

»Og selv det gamle eksklusive Frederiksberg har længst, kun ikke med hensyn til sin Forvaltning, maattet opgive sine separatistiske Tilbøjeligheder; inden længe vil det nye København have omgaaet det med sine

Fløje, og saa kommer vel den Tid, da det opgiver sin Modstand og ogsaa formelt bøjer sig ind under Hovedstaden, som det reelt længst er blevet en Del deraf. Som et fremmed Legeme, indkapslet i den voksende Metropol, vil det være en Meningsløshed, som ikke dets Særinteresser kan forsvare«. Gnutzmanns spådom om en fusion er dog ikke gået i opfyldelse.

GRUNDKØB TIL KIRKEGÅRD OG HOSPITAL

Folketallets vækst pressede konstant Københavns bystyre og administration og kaldte uophørligt på nye initiativer. I 1870 blev Vestre Kirkegård anlagt mellem Søndermarken og Kongens Enghave som et nødvendigt supplement til Assistens og andre kirkegårde i byen. Allerede i 1880'erne måtte Vestre Kirkegård gøres større.

Kommunehospitalet, som i 1863 var blevet lagt på terrænet mellem voldene og Søerne, måtte kort efter have tilbygninger. Selv om man i de næste årtier byggede både Blegdams hospitalet, Rudolph Bergs Hospital og Øresundshospitalet, meldte behovet sig snart igen for endnu flere sengepladser.

Et nyt hospitalsprojekt krævede plads. Indenfor kommunegrænsen lå stadig hist og her mindre ubebyggede arealer, desuden den store grønne kile af fælleder mellem Nørrebro og Østerbro. Fra gammel tid havde kommunen ejendomsretten til fællederne, men begrænset brugsret. De store græsmarker havde ligget hen dels som demarkationsterræn, hvor der af hensyn til byens forsvar ikke måtte bygges, dels holdt militæret her øvelser og eksercits.

I 1893 traf stat og kommune ny aftale om fællederne. København overtog brugsretten til fællederne, men overlod gratis staten en

grund til byggeplads for et nyt rigshospital til afløsning af det forældede Frederiks Hospital i Bredgade. Staten sikrede sig desuden en parcel i Ryvangen til Ingeniørkaserne, der blev opført i 1895-1896, mens et stykke af Østerfælled gav plads til Gardehusarkasernen rejst i 1896-1898.

Derefter arbejdede kommunen videre på en gadeplan, som allerede var blevet skitseret i 1888, for den tilbageblevne del af fælledeerne. Tanken var at bygge boliger, men i 1893 voksede et ønske frem hos flere kommunalpolitikere om i stedet for udelukkende at bruge kommunens del af fælledeerne til park og sportspladser. Dette projekt blev realiseret med indvielsen af Fælledparken i 1913 samt indretning af forskellige idrætsanlæg.

Stemningsskiftet i 1893 fik politikerne til at rette blikket længere ud med placeringen af en ny kirkegård og et nyt hospital. Hvorfor ikke krydse kommunegrænsen og skride til grundkøb udenfor - en helt ny tendens.

Det lå lige for at se på arealer i Brønshøj sogn umiddelbart nordvest for kommunegrænsen. Her lå flere gårde. I 1894 erhvervede Københavns kommune nogle af disse landbrugsarealer på Bispebjerg bakke, velegnet til kirkegård. Den kommunale interesse stimulerede spekulanterne, og grundpriserne begyndte at gå i vejret. I forbindelse med handelen i 1894 blev det afsløret, at en kommunal funktionær, som havde formidlet kontakten mellem sælgere og køber, havde forsøgt at tage sig betalt af begge parter og presset sælgerne til at yde et ekstra højt salær. Det endte med bedragerisag mod funktionæren.

I 1894 fik kommunen skøde i Emdrup på marker, som skrånede ned mod Lersøen. Her kunne det nye hospital lægges. Grundkøbet var just ikke præget af kommunal koordination. Det viste sig, at tre forskellige kommu-

nale repræsentanter uafhængigt af hinanden via ejendomsmæglere havde taget kontakt til ejeren. Arealet var strengt taget større end nødvendigt for det planlagte hospital. Det stod dog klart, at formålet med at få fat på grunde på Bispebjerg og i Emdrup var at løse det konkrete behov for en kirkegård og et hospital. Bispebjerg kirkegård blev indviet i 1903, mens Bispebjerg hospital først kunne tage imod patienter i 1913.

JORD TIL FREMTIDEN

I 1898 indledtes en ny runde opkøb af opkøb. Under ledelse af finansborgmester Ludvig Christian Borup blev det i maj 1898 besluttet, at kommunen skulle lægge hånd på arealer i Utterslev. Formålet var ikke denne gang at reservere plads til bestemte byggerier, men generelt at få kontrol over den tilfældige bygge- og anlægsaktivitet, som var begyndt at præge området med risiko for at hæmme etableringen af fornuftige vejforbindelser mellem København og de grunde, som man havde fået fat på i 1894. Det gjaldt også om at komme de stadig ivrigere private grundspekulanter i forkøbet. Borup lagde ikke skjul på, at det kunne komme på tale at indlemme Utterslev og Emdrup i Københavns kommune.

I juni 1898 fik et kommunalt fællesudvalg for vejforbindelser bemyndigelse og et millionbeløb til at købe ejendomme op i nabo-kommunerne. Københavns kommune var da slået ind på en ny strategi, hvor køb af jord skulle tjene vejanlæg, men også endnu ikke nærmere præciserede formål. En byplanmæssig tankegang var ved at vinde indpas, hvor man i god tid og til en rimelig pris kunne sikre sig arealreserver til løsningen af fremtidige opgaver.

Varsaaartig Hr. Borgmester, jeg kør' strax!

Fig. 1. Foran Rådhuset på Nytorv lokkes finansborgmester L.C. Borup af hyrekuske ud på jordkøb i Københavns omegn. Tegning af Alfred Schmidt i Blæksprutten 1898.

Det er vanskeligt at komme nærmere bag initiativet og forbinde det med bestemte politikere eller embedsmænd. Det er dog sandsynligt, at Københavns stadsingeniør fra 1886 – 1902 Charles Ambt og hans stab af embedsmænd har været med til at inspirere de folkevalgte til den nye tendens i grundkøbene. Gennem studierejser havde Ambt og hans medarbejdere fået godt kendskab til især tyske storbyers udvikling indenfor infrastruktur samt afløbs- og forsyningsteknik.

Den politiske kursændring blev bemærket. Jordpriserne i omegnen accelererede. Muligheden for en hurtig og let fortjeneste fristede også Peter Holm, den socialdemokratiske viceformand for borgerrepræsentationen. Med sin insider-viden om kommunens pla-

ner om jordkøb arrangerede han i hast en aftale med stråmænd om køb af nogle gårde i Utterslev, som derefter skulle tilbydes kommunen - men selvfølgelig til en væsentlig højere pris. En god portion af provenuet skulle naturligvis havne i Holms egen lomme. Den smarte handel endte dog snart på avisernes forsider, og finansborgmester Borup meldte sagen til politiet. Holm flygtede til Hamborg, men blev arresteret og ført tilbage, hvor han døde i fængslet, før sagen var afsluttet.

Hændelsen rejste politisk storm på Københavns rådhus. Borgerrepræsentationen nedsatte et udvalg, som skulle kulegrave de kommunale ejendoms køb. Udvalget bebrejdede den konservative finansborgmester, at

han under grundkøbene ikke havde handlet åbent nok ved at fremlægge planerne i Borgerrepræsentationen. Samtidig kritiserede den socialdemokratiske borgerrepræsentant Frederik Borgbjerg, at Borup ikke var gået stiltfærdigt til værks i forberedelsen af opkøbene. Det kunne have bremset spekulanterne.

Den iltre Borgbjerg glemte totalt, at det var en partifælle, som i håb om egen vinding havde lækket kommunens planer om jordkøb. Den politiske debat fik yderligere næring af, at kommunevalget i 1898 havde givet socialdemokrater og liberale flertal i Borgerrepræsentationen. Disse to grupper dominerede det nedsatte udvalg til besvær for den konservativt dominerede Magistrat med Borup i spidsen. Sagen var som skabt til partipolitisk profilering.

I virkeligheden var der ikke større uenighed i kommunalbestyrelsen om det økonomisk saglige i grundkøbet i nabokommunerne, både det i 1894 øremærkede opkøb til kirkegård og hospital, men også den i 1898 langsigtede jorderhvervelse. Det stod dog klart, at vejene skiltes i opfattelsen af boligbyggeri. Socialdemokraterne ville have kommunalt iscenesat og finansieret boligbyggeri, mens de konservative ønskede at stimulere det private initiativ. Det gav spændinger i Københavns kommune, at den »lovgivende og finansbevilgende« Borgerrepræsentation fik mere og mere socialdemokratisk kulør, mens den »udøvende« Magistrat stadig var konservativt domineret.

BRØNSHØJ

Københavns kommune var med opkøbene i 1890'erne blevet den dominerende grundejer i Brønshøj sogn. Borup havde i 1898 som

nævnt antydnet, at det kunne blive relevant at indlemme de ny erhvervede arealer i Københavns kommune. Tiden var moden til at rejse spørgsmålet om sammenlægning, ikke blot med de allerede erhvervede arealer i Brønshøj, men med hele sognet, ja med dele af andre nabokommuner.

Hvordan kontakten blev indledt fortøner sig, men der kan næppe være tvivl om, at Københavns kommune spillede ud. I februar 1899 nedsatte Borgerrepræsentationen et udvalg til at mødes med sognerådet fra Rødovre-Brønshøj. Under disse forhandlinger foreslog repræsentanterne for Rødovre-Brønshøj, at hele Brønshøj sogn skulle afgives til København, altså distrikterne Brønshøj, Husum og Vanløse. Det svarede til halvdelen af Rødovre-Brønshøj kommune. Damhussøen og Harrestrup å ville i så fald blive Københavns kommunes grænse mod vest.

Umiddelbart kan det forekomme overraskende, at et enigt sogneråd ville afgive halvdelen af sit område uden sværdslag. Det var imidlertid en kendsgerning, at Rødovre-Brønshøj kommune på grund af den begyndende urbanisering af Brønshøj, især på Utterslev mark lige udenfor Nørrebro, var løbet ind i svære økonomiske vanskeligheder. Indtægterne fra den landkommunale hartkornskat, var utilstrækkelig til at hamle op med en forsvarlig udbygning af skolevæsen, vejanlæg, forsyning med gas og den nye kraftkilde elektricitet samt kloakering. Administrationen krævede også mere personale. Optagelse af tyngende lån havde endvidere gjort rentebyrden stor.

En indlemmelse var derfor ønskelig. Den kunne dog ikke ske på samme ukomplicerede måde, som når to landkommuner regulerede arealforhold indbyrdes. Da var det ikke nødvendigt med særlig lovgivning. Derimod skulle rigsdagen inddrages, hvis Køben-

Fig. 2. Et drømmesyn for en byplanlægger. Jomfruelig københavnsk jord i Brønshøj sogn set fra Bispebjerg Bakke mod Emdrup og Gentofte. Foto 1910. Københavns Bymuseum.

havns kommune ønskede at indlemme dele af en landkommune, dels på grund af arealets omfang, dels det bymæssige skattesystem samt andre forhold.

Det blev i praksis embedsmændene i Københavns Magistrat og ikke kontorerne i indenrigsministeriet, som forberedte udkastet til loven om indlemmelse af Brønshøj sogn, som straks blev godkendt af sognerådet i Brønshøj-Rødovre. Derefter kunne udvalgets betænkning omdeles i Borgerrepræsentationens mødesal den 26. juni 1899.

Betænkningen var »paa det rene med, at Brøndshøj Kommune har meget vægtige Grunde til at opgive sin kommunale Selvstændighed«. Der tænkte her på skattesy-

stemet, de truende udgifter og investeringer. Betænkningen fremhævede også de problemer, som indlemmelsen kunne give København med hensyn til økonomi og administration. »Naar Udvalget ikke desto mindre mener at kunne tilraade Borgerrepræsentationen at slutte sig til Magistratens Forslag, er dette for en stor Deel begrundet i den Betragtning, at man finder en vis Retfærdighed i, at Kjøbenhavn søger at hjælpe sine Nabodistrikter ud over de Vanskeligheder, som den store By ved sin nære Beliggenhed forarsager dem ...« hedder det hensynsfuldt imødekommende.

Borgmester Borup sluttede debatten med at sige, at det var »saa heldigt, at der i Nabo-

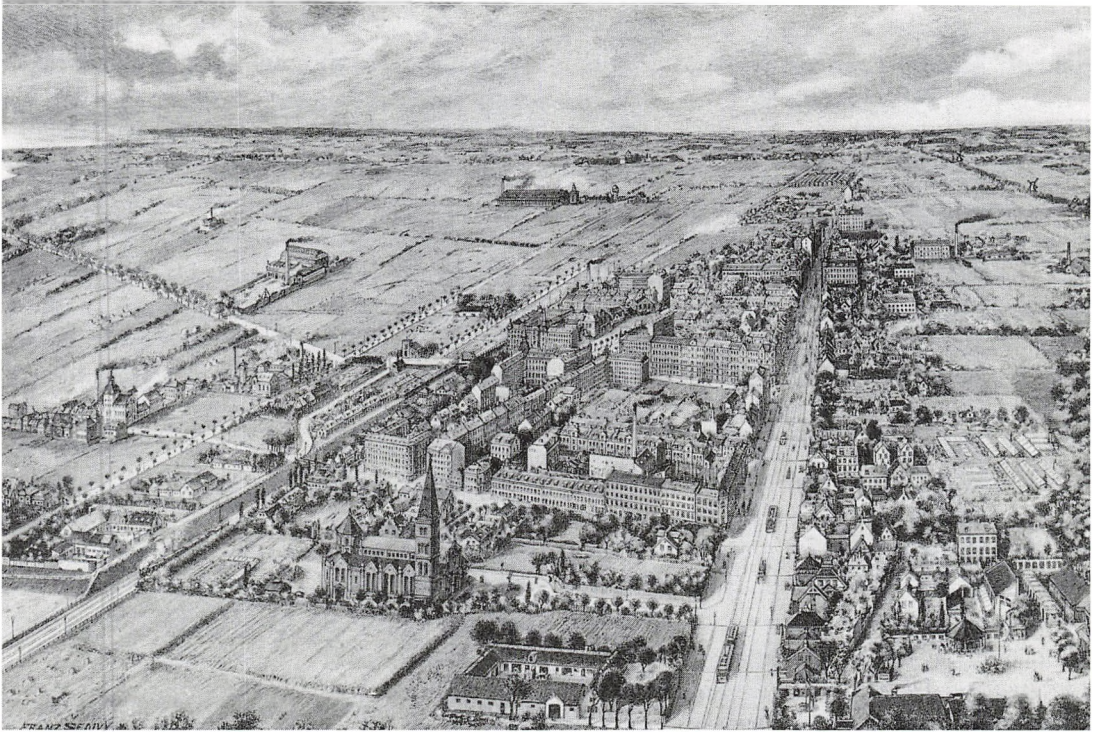

Fig. 3. Udsigt mod vest over Valby i 1904. Bydannelsen er markant mellem Valby Langgade med sporvogne og jernbanen til Roskilde. I forgrunden Jesuskirken rejst af brygger Carl Jakobsen. Hvidovre landsby og kirke anes i horisonten, mens Gammel Køge Landevej til venstre omgivet af nogle fabrikker hurtigt fortaber sig i åbent land. Tegning af Franz Sediwy. Københavns Bymuseum.

kommunerne er Tilbøjelighed til og næsten Begærlighed efter at komme ind under Kjøbenhavn. Der er endog nogle Kommuner, hvis Ønske derom man ikke kan opfylde«. Han anbefalede forslaget, og at det blev sendt til endelig afgørelse i rigsdagen. Forslaget blev derfor uden afstemning tiltrådt på Københavns Rådhus.

Betænkningen og debatten om indlemmelserne er forståeligt nok farvet af økonomisk og juridisk sprogbrug. Et stemningsindtryk i en lidt anden retning giver et brev, som sognerådsmedlem i Brønshøj-Rødovre sogneråd, Ole Rasmussen, den 28. marts 1899 sendte til rådets sekretær M. Grønbek. Rasmussen skriver: »Det synes jo nu som om

Jordspekulanterne for Alvor begynde at kaste Blikket på Rødovre Sogn. Der svirrer nu de mest fantastiske Rygter om Ørene. Hvor lidt eller meget sandt, der er i disse Historier, er for Tiden umuligt at afgøre. Men der er Sandsynlighed for, at den landlige »Idyl«, det »rene Land«, som Rødovre Sogn hidtil standhaftigt har hævdedet, er i Begreb med at fordufte«.

VALBY

I april 1899 vedtog rådhuspolitikerne at udvide opgaven for det udvalg, som arbejdede med forslaget om indlemmelse af

Brønshøj, til også at se på en overtagelse af dele af Hvidovre kommune, nemlig Valby, Vigerslev og Kongens Enghave.

Den mulige indslusning af disse tre dele af Hvidovre var afgjort domineret af byplanmæssige overvejelser. Københavns kommune lå ikke inde med konkrete byggeprojekter for området. Men Valby grænsede umiddelbart op til det ydre Vesterbro, som var ved at være helt udbygget. I Valby, Vigerslev og Kongens Enghave lå en betydelig arealreserve til senere bebyggelse og anlæg af gader. Det var også attraktivt, at det ikke ville være nogen større finansiel belastning at indlemme Valby sogn, fordi skatteevnen i Valby var stor. Der var ikke presserende opgaver med udbygning af skoler, veje eller kloakering. Et nyt vandværk var allerede taget i drift. Det voksende antal fabrikker og boligbyggeri i Valby, som havde givet et vist bymæssigt præg, ville bidrage til at øge indtægtsgrundlaget, når området efter indlemmelse forlod hartkornbeskatningen til fordel for en grundskat baseret på al fast ejendom. Vigerslev og det lavtliggende Kongens Enghave lå derimod nærmest ubeboet hen bortset fra nogle få landbrug og et stort teglvæksområde.

Under forhandlingerne med Hvidovre om indlemmelse af Valby, Vigerslev og Kongens Enghave foreslog Hvidovres repræsentant, at man også tog Hvidovre bydistrikt med. Sognerådet havde nemlig med fem stemmer mod to besluttet »indtrængende at anmode Københavns Magistrat om, at Indlemmelsen maatte komme til at omfatte hele Sognet«. Dette synspunkt fik støtte af Hvidovre Bys Grundejerforening, som fandt det uforsvarligt at tvinge selve Hvidovre by ud af den gamle forbindelse med Valby og Vigerslev. Grundejerne hævdede, at Hvidovre bydistrikt ikke magtede økonomisk at fortsætte som selvstændig kommune. Distriktet rum-

mede kun 550 beboere, mens den øvrige del af Hvidovre kommune - altså det der skulle afgives til København - Valby, Vigerslev og Kongens Enghave - havde 5400 beboere.

Den mundfuld var dog for stor for Københavns kommune. De københavnske politikere skønnede, at »sidstnævnte Landsby og omliggende Distrikt - altså Hvidovre bydistrikt - endnu i en overskuelig Fremtid synes at ligge saa langt udenfor en købstadslignende Bebyggelse, at der ikke er Fællesinteresser for denne By og København. Det er samme Synspunkt, som har bevirket, at man ikke har kunnet indlade sig paa Forhandling om Indlemmelse af Brønshøjs Anneks sogn Rødovre. Hertil kommer, at Harrestrup Aa, som skiller Hvidovre fra Valby, vil danne en naturlig og praktisk Grænse for København mod Vest«.

SUNDBYERNE

Endelig var der problembarnet - Sundbyerne. Det havde været på tale at overtage dette område i begyndelsen af 1880'erne. Sundbyerne var da en del af Tårnby kommune. Mens Tårnby fortsat blev domineret af landbrug og gartneri, gennemlevede Sundbyerne en hurtig urbanisering. Mere eller mindre kaotisk skød metalvarefabrikker og kemisk produktion op i det gamle landsbysamfund sammen med højt boligbyggeri med små lejligheder. Industrialiseringen havde givet Sundbyerne betydelige miljømæssige gener. Der var lidt skraldespand over området, accelereret efter at lovgivning i 1852 havde forbudt sundhedsskadelige næringsveje i Københavns kommune.

Den stigende arbejderbefolkning i Sundbyerne blev efterhånden en økonomisk belastning for Tårnby kommune på grund af

Fig. 4. Træk af den tilfældige bebyggelse i Sundbyerne. Sundholmsvej set fra krydset ved Tingvej. I baggrunden det nyopførte Sundholm. Foto ca. 1910. Københavns Bymuseum.

behovet for skolebyggeri, sociale ydelser, gadeanlæg samt forsyning med vand og gas. I 1896 lykkedes det Tårnbys gårdejerdominerede sogneråd at blive »befriet« for den økonomiske belastning, som Sundbyerne var blevet. Sundbyerne opnåede status som selvstændig kommune og med beskatningsforhold som i andre købstæder.

Sundbyerne fik imidlertid Danmarksrekord i kort levetid som købstad. I maj 1899 blev den første officielle kontakt etableret mellem Sundbyerne og København om indlemmelse. Den 30. oktober 1899 drøftedes sagen på Københavns rådhus. Den stærkt

fremskredne bebyggelse af Sundbyerne blev fremhævet som det væsentligste problem. Her boede 18.000 indbyggere, en betydelig kontrast til Brønshøj og Valby, som hver rummede omkring 6.000 beboere. Målt i befolkningstæthed førte Sundbyerne også tydeligt an i 1899 med 7,2 indbyggere pr. tønde land, mod 3,15 i Valby og 1,66 i Brønshøj. Til sammenligning havde Københavns kommune 87,5 indbyggere pr. tønde land.

På grund af udbygningen var Sundbyerne byplanmæssigt set et langt mindre interessant område end de landlige distrikter vest og nordvest for København. Reelt fungerede

Sundbyerne allerede som en københavnsk bydel. Det ville derfor være naturligt at indlemme Sundbyerne. Det blev kun dyrere og mere kompliceret, hvis man ventede. Det gjorde det lettere, at Sundbyernes beskatning allerede ved udskillelsen fra Tårnby i 1896 var blevet omlagt fra hartkornsskat til skat beregnet på fast ejendom, som svarede til forholdene i København. En positiv økonomisk detalje var desuden, at Sundbyerne netop havde fået et gas- og vandværk.

Politikerne havde tilmed målebåndet fremme. Det vejede for en indlemmelse af Sundbyerne, at afstanden i lige linie til Kongens Nytorv kun var 1,5 kilometer, mens Valby og Brønshøj lå længere borte, henholdsvis 3,7 kilometer og 3,6 kilometer. Hertil kom, at Københavns kommune ønskede at flytte Ladegården ved Skt. Jørgens Sø til Amager Fælled på en grund i Sundbyernes kommune, som København havde købt. Det blev i 1908 til Sundholm. Forskellige vanskeligheder i forbindelse med opfyldningen af vandarealet ved skydebanerne og geværfabrikken på Amager - det senere Islands Brygge - ville blive lettere at håndtere efter en indlemmelse.

Den socialdemokratisk ordfører for udvalget, Anders Hvass, og den konservative borgmester Borup anbefalede forslaget, og at man hurtigt gik til rigsdagen med ønske om den nødvendige lovgivning. Kun den radikale Oscar Johansen var kritisk og stemte imod. Det var efter hans mening »en betydelig Mangel«, at Frederiksberg, Hellerup og Charlottenlund ikke skulle lægges under København, da man også burde have velhavende områder med. Han indrømmede dog blankt, at det for tiden var håbløst at foreslå.

Johansen var vist den eneste, som gjorde opmærksom på de miljømæssige værdier. Han håbede, at man ved indlemmelsen af Sundbyerne ville slippe for »de store høje

Stendæmninger«, som bolværksstrækninger andre steder udgjorde, så man især langs østsiden af Amager kunne få »en virkelig Adgang til Søen«. Han vidste meget vel, at mens de, som kom med økonomiske projekter altid blev modtaget med åbne arme, måtte de, som tænkte på andre ting, komme ydmygt bedende. Han ønskede også, at man bevarede noget af de gamle volde både af historiske hensyn og af hensyn til friluftslivet.

Indlemmelsen af Sundbyerne rummede et politisk perspektiv, som dog ikke fremgår af forhandlingerne. Efter en indlemmelse kunne Sundbyernes store arbejderbefolkning under de kommende kommunevalg bidrage til at styrke socialdemokratiet i Borgerrepræsentationen, hvor partiet i disse år gik stærkt frem og skimtede chancen for flertal. Et første varsel var, at den konservative finansborgmester Borup efter sin død i 1903, med liberal støtte blev afløst af socialdemokraten Jens Jensen, partiets første borgmester i Danmark. Først i 1917 fik socialdemokratiet flertal i Borgerrepræsentationen.

Indlemmelsesforslagene, som alene gjaldt de verdslige forhold - den kirkelige inddeling blev justeret senere - gik glat gennem Rigsdagen. Den 3. april 1900 vedtog man tre love, en for hver af de relevante distrikter. Denne fremgangsmåde sikrede, at faldt forslaget i et distrikt, kunne det gennemføres de to andre steder. Brønshøj og Valby skulle indlemmes 1. januar 1901, Sundbyerne først 1. januar 1902, fordi der her var mere at forberede administrativt. Resten af 1900 og 1901 blev derfor en travl tid for embedsmændene.

Det blev også besluttet, at Borgerrepræsentationens medlemstal skulle udvides fra 36 til 42, så hver af de tre nye bydele fik to medlemmer. Bydelene fik ret til i en overgangs-

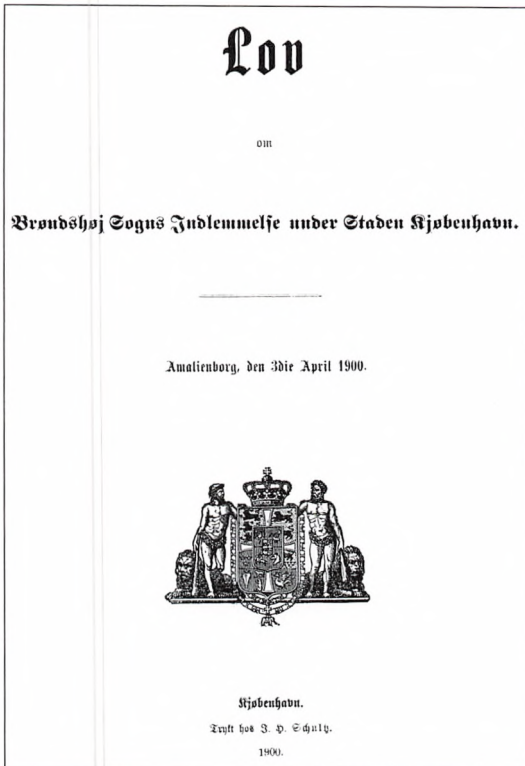

Fig. 5. Lov om Brøndshøjs Sogns Indlemmelse under Staden Kjøbenhavn. 3. april 1900. Tilsvarende love gjaldt for Sundbyerne og Valby.

periode på seks år at udpege to andre repræsentanter. Disse skulle sammen med de nye borgerrepræsentanter samt den relevante borgmester eller rådmand tage sig af opgaver, som sognerådene hidtil havde klaret.

Hvad sagde den menige københavner til forandringen? Det ved man ikke meget om. En kvinde fra Sundbyerne skrev i sine erindringer om indlemmelsen i 1902, at »der var stor fest herude, Amagerbønderne til hest smykkede med blomster og grønt red gennem Amagerbrogade, fra vinduerne blev der kastet raketter over hestene, så de stejlede, og raketterne knaldede«.

Bortset fra dette – samt skandalen om jordopkøbet i 1898 - var Københavns kommune i 1901/1902 uden dramatik blevet tre gange større i areal (fra 4.000 tønder land til 12.000) og havde fået godt 10 % flere indbyggere (fra 360.000 til 400.000).

Indlemmelsen af Brønshøj og Valby gav den voksende hovedstad umiddelbare og økonomisk fordelagtige udviklingsmuligheder ved at sikre jord til en rimelig pris til store boligområder, infrastruktur og andre formål. Indlemmelsen af Sundbyerne skal snarere vurderes som en formaliseret optagelse af en københavnsk bydel, som blot længe havde ligget udenfor kommunegrænsen. Modsat områderne mod nordvest og vest var det først og fremmest mennesker og ikke arealer, man indlemmede med Sundbyerne, som lokalhistorikeren Lisa Elsbøll træffende har formuleret det.

Politikere og embedsmænd havde set med eftertidens distance vist betydelig fremsynet, som blev fulgt op af den byplankonkurrence om de indlemmede distrikter, som gennemførtes i 1908.

Indlemmelsen fik et lille efterspil. I december 1903 vedtog den socialdemokratiske og liberalt dominerede borgerrepræsentation at give navnet Borups Allé til den nye chaussé med træer på begge sider, som forbandt Nørrebro med Brønshøj og Utterslev. Det skete »til Minde om den afdøde Borgmester, som jo ganske særlig har arbejdet for Indlemmelserne, hvortil det Terrain, hvor denne Gade findes, hører«.

Men som så ofte før ledsaget af politisk drilleri. Den socialdemokratiske Johannes Rump følte sig tiltalt af det nye princip at bruge gadenavne til at hædre afdøde politiske modstandere med. »Det er et Princip, der ikke er benyttet før af Kommunalbestyrel-

KJØBENHAVN MED DE NYINDLEMMEDE DISTRIKTER

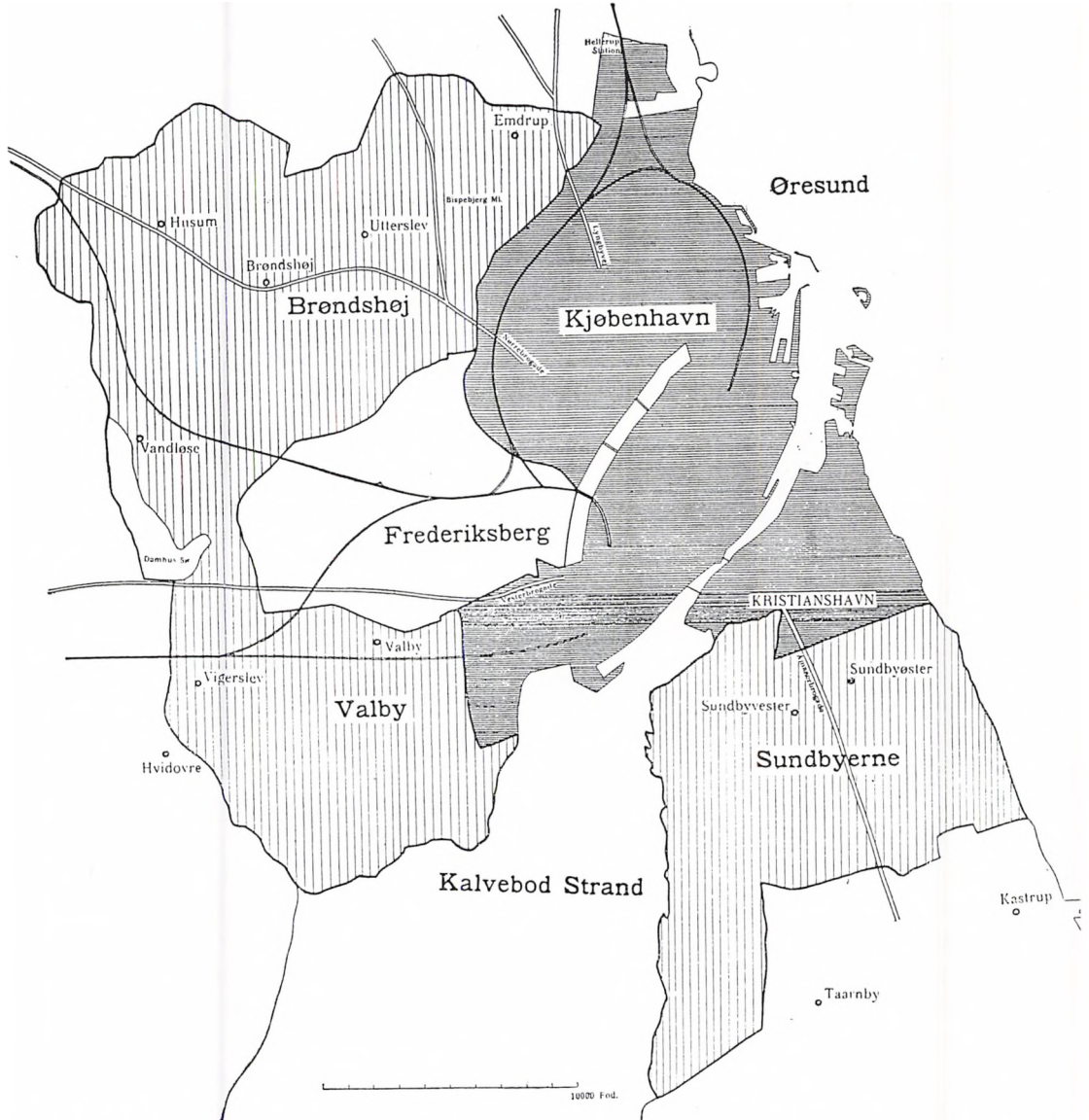

Fig. 6. Kraks Vejviser var aktuel i sin udgave fra 1901 med at vise Københavns indlemmelse af Brønshøj, Valby og Sundbyerne.

sen«, ironiserede han. Borgerrepræsentationens formand Herman Trier hævdede da stemmen, idet han henvendt til Rump bemærkede, at han ikke vidste, »om det kan

siges, at Kommunalbestyrelsen har politiske Modstandere«.

Navngivning af gader har alle dage forlænget debatten.

KILDER OG HENVISNINGER

ARKIVALIER:

Sognerådsarkiver fra Brønshøj, Valby og Sundbyerne. Københavns Stadsarkiv.

Samling af erindringer. Københavns Stadsarkiv.

LITTERATUR:

Lisa Elsbøll: *Fra Sundby til København S. Om det forsvundne Sundby og Sundbys indlemmelse i København*, København 1998.

A. Gnudtzmann: *Stor-København*, København 1907.

Axel Holm og Kjeld Johansen: *København 1840-1940*, København 1941.

Stadsingeniørens Direktorat: *København. De indlemmede distrikter. Byplanmæssig udvikling 1901-1911*. København 1942.

Hvidovre lokalhistoriske Selskab: *Da Hvidovre blev mindre*, Hvidovre 1981.

Sigurd Jensen og Claus M. Smidt: *Rammerne sprænges 1830-1900*. Københavns Historie 4, København 1982.

Sigurd Jensen: *Under fælles ansvar 1900-1945*. Københavns Historie 5, København 1981.

Sigurd Jensen: L. C. Borup. *Borgmesteren der blev kommunalpolitiker*. Historiske Meddelelser om København 1976.

Tim Knudsen: *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917*, København 1988.

Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger, div. årgange.

Torben Ejlersen, f. 1940, cand.mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv. *Bøger, afhandlinger og leksikonartikler om Københavns historie*.

BYPLANKONKURRENCEN I KØBENHAVN 1908-09

Af Ulla Tofte

EUROPÆISK BYPLANLÆGNING

I slutningen af 1800-tallet var byplanlægningen i Danmark påvirket af strømninger fra de centraleuropæiske lande. Omkring voldenes fald i slutningen af 1850'erne, var især den franske jurist og byplanlægger Georges Eugène Haussmanns omformning af Paris, og konkurrencen om Wiens Ringstrasse i 1858 forbilleder for de forandringer, der fandt sted i København. Man ønskede først og fremmest en smuk og repræsentativ bykerne med brede boulevarder, smukke parkanlæg og passende pladser for monumentale, offentlige bygninger. Fra 1880erne begyndte påvirkningen fra de tyske byplanlæggere at blive synlig i København, og samtidig ændrede planlægningen karakter. Den blev nu præget af et voksende behov for at løse nogle af de problemer, der opstod som følge af den stigende industrialisering og befolkningstilvækst, og den antog en mere teknisk karakter. De tekniske elementer i planlægningen betød, at ingeniørerne kom til at spille en markant rolle. I København medførte det blandt andet, at Stadsingeniørens afdeling fik meget stor indflydelse på byudviklingen. Fra 1886 hed Stadsingeniøren Charles Ambt, og han var stærkt inspireret af den tyske arkitekt og byplanlægger Joseph Stübben. Stübbens ideer om byplanlægning var først og fremmest af praktisk karakter, mens det æstetiske spillede en mindre rolle. Op gennem 1870'erne og 1880'erne

holdt han en lang række foredrag om byplanlægning rundt om i Tyskland, som førte til udgivelsen af bogen »Der Städtebau« i 1890. Stübbens grundtanke var, at der til alle byer skulle udarbejdes generalplaner for det eksisterende og det fremtidige byområde. Planerne skulle anvise et varieret gadenet med brede gader, åbne pladser og offentlige parker samt gode vandforsynings- og kloakforhold.¹

Omtrent samtidig med udgivelsen af Stübbens bog udgav den østrigske arkitekt Camillo Sitte bogen »Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen«. Han mente, at genindførelsen af middelalderlige pladser og gadenet kunne være med til at genskabe det kunstneriske islæt i byplanlægningen.² Sittes tanke om en tilbagevendende til middelalderbyens snoede gadeforløb og afvekslende bebyggelse vandt hurtigt genklang i Tyskland og resten af Europa, og stemte overens med den generelle interesse for de historiske elementer i kunsten, der særligt kom til udtryk i Arts and Crafts bevægelsen i England og Stilwolle i Østrig. Derfor var Sitte ikke en reaktion på Stübben og »Der Städtebau«, men snarere som en parallel tendens, der især knyttede sig til nationale, kunstneriske strømninger.

FORSLAG OM EN GADE- OG BEBYGGELSESPAN

Både Joseph Stübben og Camillo Sitte kom

til at påvirke dansk byplanlægning omkring århundredeskiftet. Formentlig var det Stüb-bens forslag om, at der skulle udarbejdes generalplaner for alle storbyer, der førte til at Københavns Borgerrepræsentation den 30. januar 1905 efter forslag fra ingeniøren Alexander Foss og flere andre konservative borgerrepræsentanter nedsatte et fællesudvalg for at »prøve Tanken om, at en Del af Kommunens udstrakte Jorder i de ydre Distrikter gradvis indrettes og anvendes til Bebyggelse for Byggeforeninger og andre på Vilkår, der letter en Bebyggelse af landlig Karakter og samtidig sikrer Kommunens Kontrol med de paagældende Grundes Værdistigning, og eventuelt fremkomme med Forslag derom«. ³ Den 2. oktober 1905 forlagde Magistraten fællesudvalgets indstilling med forslag om tilvejebringelse af en gade- og bebyggelsesplan for Københavns ydre distrikter med dertil hørende detaljeret program. Forslaget tiltrådtes af Borgerrepræsentationen den 28. oktober samme år.

Alexander Foss var direktør i F.L. Smidth og formand for Ingeniørforeningen, hvor han havde afløst Charles Ambt året før. Sammen havde de to i 1903 arrangeret en nordisk konference for teknik og hygiejne, og Foss havde en stor interesse for byudvikling og byplanlægning.

PROGRAMMET FOR KONKURRENCEN

Det fællesudvalg, Borgerrepræsentationen nedsatte i 1905, brugte to år før et forslag til en byplankonkurrence forelå. Det skyldtes formodentlig en strid om, hvem der skulle have lov til at deltage i konkurrencen. Stadsingeniøren Julius Voigt havde muligvis haft en forestilling om, at Stadsingeniørens afdeling selv skulle udarbejde bebyggelsespla-

nen. Dette ville have været en naturlig forlængelse af det arbejde, som afdelingen havde varetaget siden midten af 1890'erne. Det foregik ofte som såkaldt »skuffeplanlægning«, d.v.s. at de kommunale embedsmænd udarbejdede en plan, før de politisk valgte borgerrepræsentanter havde fremsat ønske herom, og dermed øgedes sandsynligheden for planens gennemførelse. F.eks. udarbejdede Julius Voigts forgænger Ambt selv vej- og bebyggelsesplanerne for Ryvangskvarteret i begyndelsen af 1890'erne flere år før fællesudvalget fremsatte ønske om at etablere et villakvarter i Ryvangen, og på samme måde lavede Stadsingeniørens kontor planer for Stockholmsgade kvarteret og området omkring Glyptoteket.⁴

Julius Voigt blev udpeget til at udforme konkurrenceprogrammet i fællesskab med stadsarkitekt Hans Beck Wright. Wright mente ikke, at kommunale embedsmænd burde have adgang til at deltage i konkurrencen, og han blev bakket op af Arkitektforeningen. Diskussionen udviklede sig i bl.a. Berlingske Tidende og Architekten, men Voigt endte med at trække det længste strå – dermed sikrede han sine egne folks mulighed for at deltage i konkurrencen.

I konkurrenceprogrammet krævedes der først og fremmest en langsigtet generalplan i størrelsesforholdet 1:10000 for de indlemmede distrikter, samt en gade- og bebyggelsesplan i størrelse 1:2000 for de arealer, som kommunen ejede. Generalplanen skulle angive hovedfærdselsårer, pladser, parker, beplantning samt sporveje og jernbanelinier, mens der i gade- og bebyggelsesplanerne skulle tages stilling til bebyggelsesarter. Dette skulle ske ved en zoneopdeling af sluttet og åben bebyggelse, villakvarterer, arbejderkvarterer, fabrikskvarterer m.v. I detailplanerne blev konkurrencedeltagerne endvi-

dere bedt om at tage hensyn til eksisterende bebyggelse samt til de veje, der enten allerede var udlagt, eller som kommunen havde planer om at udlægge. Det blev også påpeget, at man fra kommunens side ønskede at forbinde eksisterende og kommende parkanlæg med brede, beplantede veje.

Programmet er et godt udtryk for kommunens planlægningsambitioner omkring århundredskiftet. Den funktionsbestemte og »tekniske« byplanlægning afspejles tydeligt i kravene om et samlet vejnet, zonerings af bebyggelsen og gode trafikale forbindelser. Erkendelsen af, at sporveje var blevet en væsentlig trafikal faktor kan også aflæses i konkurrenceprogrammet, hvor der til gengæld ikke blev taget særligt hensyn til cyklisterne, til trods for at de allerede på dette tidspunkt udgjorde en væsentlig del af byens trafikanter.

Konkurrenceprogrammet afspejler også den indflydelse, Stadsingeniørens afdeling havde fået på byudviklingen op gennem 1890'erne. Programmet er et udtryk for Stadsingeniørens visioner, og da han var stærkt påvirket af de teknisk orienterede strømninger i europæisk byplanlægning, blev disse aspekter betydeligt mere fremtrædende end de æstetiske.

Bedømmelseskomiteen bestod af 9 personer, hvoraf to var valgt af Borgerrepræsentationen (murermester P. Gram og ingeniør J. Rump) to var valgt af Magistraten (borgmester Jens Jensen og borgmester Jacob Marstrand) to var valgt af Akademisk Arkitektforening (kgl. bygningsinspektør Hack Kampmann og professor Martin Nyrop), to var valgt af Dansk Ingeniørforening (generaldirektør, tidl. stadsingeniør Charles Ambt og telefondirektør Frederik Johannsen) og endelig havde Foreningen til hovedstadens

forskønnelse valgt et medlem (landskabsgartner Edvard Glæsel).

DE PRÆMIEREDE PROJEKTER

Den 27. maj 1909 kunne bedømmelseskomiteen fremlægge resultatet af konkurrencen på et møde i borgerrepræsentationen. I alt 19 projekter var indkommet til konkurrencen. Vinderen blev stadsgeometer Carl Strinz fra Bonn med projektet »Urania«. Andenpræmien blev tildelt afdelingsingeniør i Stadsingeniørens afdeling Aage Bjerre for projektet »Tre Træer«. Tredjepladsen gik til arkitekterne Ulrik Plesner og Aage Mathiesen sammen med ingeniør M. Frandsen og landsskabsgartner Aage Hansen for deres projekt mærket »Københavns våben 1296«. På fjerdepladsen blev afdelingsingeniør O.K. Nobel fra stadsingeniørens afdeling og arkitekt Holger Rasmussen præmieret for projektet »Anno 1977«. Endelig havde bedømmelseskomiteen valgt at indkøbe projektet »Wayland Smed« indsendt af arkitekten og ingeniøren Alfred Råvad, der var bosiddende i Chicago.

Det fremgik ikke særligt tydeligt af de præmierede projekter, at konkurrencen var international. Godt nok gik førstepremien til en tysk byplanlægger, men de øvrige præmierede projekter var danske, og flere af dem udarbejdet af folk, med et særdeles godt lokalkendskab. Samme tendens ses i mange af de andre europæiske byplankonkurrencer, der blev afholdt i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Præmierne gik oftest til folk, der i kraft af deres embede havde et særligt indgående kendskab til byen.⁵

Carl Strintz' vinderprojekt »Urania« anviste en klar zonerings af byen, der blev

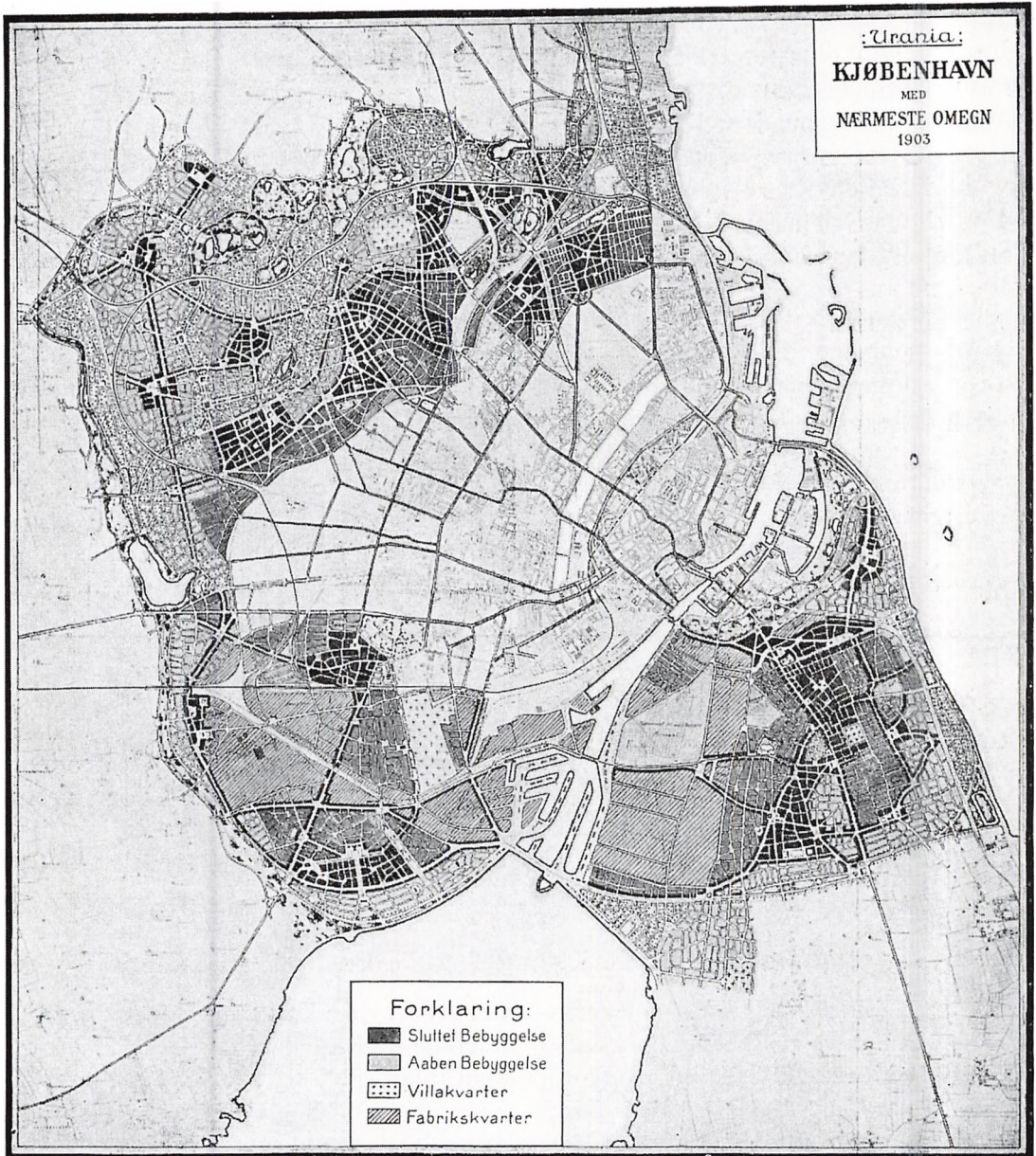

Fig. 1. Carl Strinz' vinder-projekt: Urania. Bemærk detaljerigdommen og de mange snoede villaveje i skønvirkestil. Stadsingeniørens Direktorat: København. De indlemmede distrikter. Byplanmæssig udvikling 1901-1941.

opdelt i industri- og boligområder. Arbejderkvarterer skulle samles ved industriom-

råderne i Frihavnen, på Amager og ved Godsbanen i Valby («... sidstnævnte kvarter

kunne senere udvides med Lossepladser«) som han formulerede det i den beskrivelse, der fulgte med projektet.⁶ Villakvartererne var anbragt i havebylignende områder samlet om pladser ved de gamle landsbyer, omtrent sådan som arkitekten Charles Schou senere udformede Vigerslev Haveforstad.

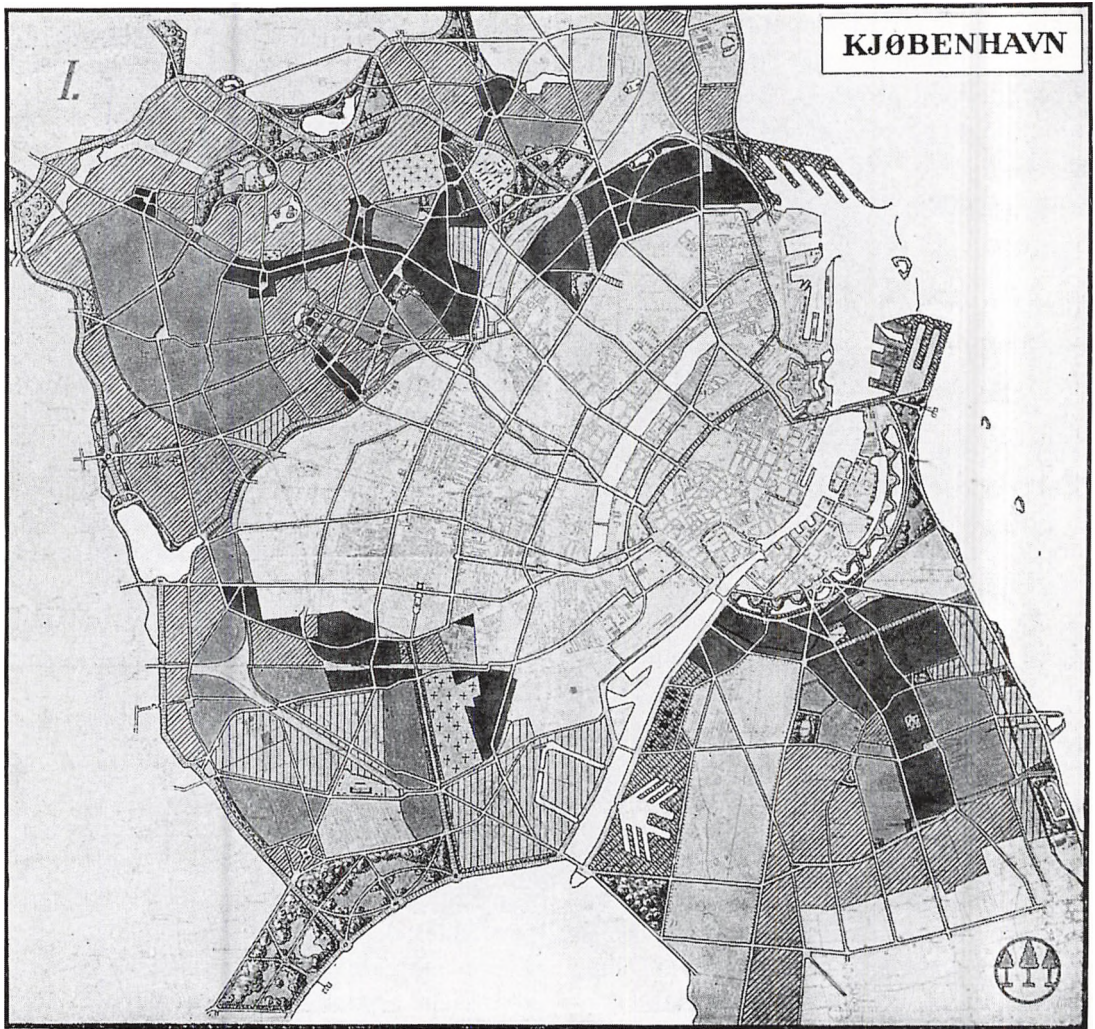
Inspirationen fra Camillo Sitte ses også tydeligt i vejnettet, hvor krumme hovedfærdssårer blandedes med små snoede gadeforløb i villakvartererne, som det i dag kan ses i kvarteret omkring Genforeningspladsen. Forchammer har dog påpeget, at et forslag fra 1903 til bebyggelsen af kvarteret mellem Bellahøj, Godthåbsvej, Frederikssundsvej og Grøndalen er præget af mange diagonalgader og stor detaljerigdom.⁷ Rundt om byen foreslog Strinz en ydre ringbane til tog eller sporvogne, der senere skulle kombineres med en firesporet vej. Havnen skulle ifølge planen udvides ved Sydhavnen, hvor der allerede eksisterede industri og gode infrastrukturelle forhold, og der skulle tilføjes to broer over havnen syd for Langebro og fra Refshaleøen til Toldboden.

Byen er hos Strinz omkranset af et grønt bælte fra Harrestrupåen over Damhussøen og Utterslev Mose helt til Ryvangen. Denne tanke deler han med mange af de andre konkurrencedeltagere, og den er formentlig inspireret af nogle af de tidligste byplankonkurrencer f.eks. konkurrencen om Wiens Ringsstrasse i 1858 og Stübbens forslag til udvidelsen af Köln i 1880. Allerede i 1860'erne foreslog Ferdinand Meldahl en parkring omkring København i forbindelse med bebyggelsen af de gamle voldarealer.

Samlet set er Strinz' plan en kombination af nogle velgennemtænkte trafikale anlæg og tidstypisk eksempler på stor detaljerigdom, der viser inspirationen fra Camillo Sitte og tidens skønvirkestil. Men de mange detaljer i

planen og Strinz' forslag til bebyggelse af enkelte kvarterer er gået ud over visionerne om en fremtidig storby.

Det omvendte gør sig gældende i afdelingsingeniør Aage Bjerres projekt, som fik konkurrencens andenpræmie. Bjerre havde på dette tidspunkt været ansat i Stadsingeniørens kontor i en årrække, og man fornemmer et stort kendskab til de lokale problemstillinger. Bjerres plan tager i meget høj grad udgangspunkt i de eksisterende forhold. Han mente ikke, at det var realistisk muligt at gennemføre en ideel byplan.⁸ I stedet søgte han at rette op på nogle af de problemer der prægede byen, og forhindre nye i at støde til. Bjerre ville med sin plan bevare områdets landlige karakter fordi »...Naturen tør regnes for at have en bedre Smag end flertallet af Husejere«. ⁹Han erkendte, at dette ville gå ud over de mere storslåede arkitektoniske virkninger, og der er ingen tvivl om, at Bjerres plan er mere kedelig end Carl Strintz' romantiske forslag. Men samtidig repræsenterer Bjerre en mere fremadskuende og funktionsorienteret retning indenfor planlægningen. M.h.t. bebyggelsen foreslog han f.eks., at man anbragte den høje bebyggelse på bakkedragene og den det lavere byggeri i lavningerne for at understrege landskabets karakter, fremfor at udjævne det, og for bedre at kunne føre røgen væk fra byen. Dette er siden gennemført ved de høje huse på Bellahøj og i Høje Gladssaxe-byggeriet. Projektet bærer også præg af nye, kollektivistiske tanker om 3-etagers rækkehuse med fælles bagstier (som senere ved Bakkehusene) og pavillonbyggeri med mindre huse lagt omkring et lukket torv. Dermed imødekom han ønsket om fornuftige arbejderboliger, dog uden at anvise om de skulle være eje eller leje. (Den socialdemokratiske gruppe i

- Sluttet Bebyggelse
- Aaben Bebyggelse
- Villaer
- Fabrikker
- Storhandel

Fig. 2. Afdelingsingeniør Aage Bjerres projekt, som fik 2. præmie. Bemærk især industriområdernes placering, som stort set svarer til i dag. Også området omkring Sjælør Boulevard og Valbyparken har store ligheder med det eksisterende. Stadsingeniørens Direktorat: København. De indlemmede distrikter 1901-1941.

Borgerrepræsentationen havde klart ønsket leje). På de steder, hvor rækkehusbebyggelse ikke var egnet, foreslog Bjerre, at man opfør-

te sluttede karrærer med haver i gården, som senere udført af blandt andre Kay Fisker, Poul Baumann og Henning Hansen. Man

fornemmer en vis inspiration fra den engelske byplanlægger Ebenezer Howard og havebybevægelsen omkring århundredeskiftet. Howards bog om havebyer »Garden Cities of Tomorrow« var udkommet i 1898. Bjerre arbejdede også med tanken om et parkanlæg, som han mente skulle begynde helt ude ved Avedøre Holme (dette areal skulle frikøbes af Hvidovre kommune), og føres over Damhussøen og Utterslev Mose til Ryvangen. Anlægget skulle sættes i forbindelse med de eksisterende parker ved hjælp af et system af parkalléer. Denne tanke er senere blevet realiseret ved bl.a. Sjælør Boulevard og Lersø Park Allé. Bjerres forslag til en ringvej omkring København, fra Tuborg til Valby ligner til forveksling den nuværende Ring II. Særligt strækningen ved Grøndals Parkvej har i dag store ligheder med Bjerres forslag både m.h.t. bebyggelse og selve vejstrækningen.

Ligesom Strinz, foreslog Bjerre at bevare Christianshavns Vold som et parkanlæg, dog i en mere begrænset form. Byens pladser ville Bjerre anbringe ved krydsende hovedfærdslårer, således at flest mulige ville få glæde af dem. Selvom han nok havde en fornemmelse af hvad den stigende bilisme ville gøre ved byen havde han næppe fantasi til at forestille sig, hvordan biltrafikken senere kom til at ødelægge pladser som Brønshøj Torv, Toftegårds Plads og Sundbyvester Plads.

I det hele taget foregreb Bjerre på mange områder de senere trafikale anlæg, og den opdeling af byen i zoner, der har eksisteret frem til i dag, med de mange lige vejføringer og det ensformige gadenet giver ikke samme spændende indtryk af planen som hos Carl Strinz. For Bjerre var funktionen tydeligvis det afgørende, og man aner fremtidens boligtype og den tidlige funktionalisme i projektet. I 1927 blev Aage Bjerre stadsingeniør og

medvirkede selv til at gennemføre mange af sine egne ideer fra byplankonkurrenzen.

Konkurrenzen tredje præmie gik som nævnt til arkitekterne Ulrik Plesner, Aage Mathiesen, ingeniør M. Frandsen og landskabsarkitekt Aage Hansen, som havde lavet et projekt, der også var stærkt inspireret af Camillo Sitte. Planen indeholdt forslag til flere ydre ringgader, hvoraf kun Tuborgvej senere er blevet realiseret. Alle biveje blev ført nord-syd, således at beboelsesejendomme kunne ligge øst-vest. Hovedfærdslårerne blev ledt fra byen ud til trafikcentre eller pladser hvorfra de blev spredt ud i omegnen, hvilket selvsagt kunne give problemer, når alle trafikanter blev tvunget til at passere den samme plads for at blive ledt videre i hver sin retning.

Bebyggelsen var placeret traditionelt med villaerne på bakkedragene og den højere bebyggelse i lavningerne. Også i dette forslag indgik en parkring omkring byen, tilmed med et forslag til den Damhusdæmning, som senere er blevet realiseret. Som helhed virkede planen ikke særlig fremsynet og den rummede ingen nye aspekter i forhold til den hidtidige planlægningspraksis.

Til gengæld fremsatte vinderne af fjerdepræmien, afdelingsingeniør O.K. Nobel og arkitekt Holger Rasmussen et godt forslag til forbedring af Københavns trafikale forhold. De foreslog nemlig etableringen af en hovedfærdslår fra Langebro over Gyldenløvesgade til Bispeengen. Dette forslag fik Nobel og Rasmussen selv mulighed for at gennemføre, da de i 1911 i fællesskab med Egil Fischer vandt konkurrenzen om anvendelsen af det gamle banegårdsterræn.

De anbragte de fremtidige pladser midt i beboelseskvarterne og ikke som hos de øvri-

ge præmierede forslag, ved store vejkryds. Dette var et spændende og utraditionelt forslag på at undgå den trafik, der skæmmer mange pladser i København i dag. Nobel og Rasmussen ønskede, at pladserne skulle tjene befolkningen og ikke trafikanterne. Planen rummede også et forslag om, at placere en fremtidig havn ved Øst-Amager, mens industrien fortrinsvis skulle samles ved Kalvebod Strand og på Vest-Amager. Af projektbeskrivelsen fremgår det, at ophavsmændene ikke troede på, at den høje karébebyggelse ville være fremtidens bygge måde, og de anbefalede i stedet, at man satse på lavt byggeri med bagvedliggende haver.

Som tidligere nævnt, valgte dommerkomiteen at indkøbe et særligt projekt, udarbejdet af Alfred J. Råvad, der havde været en ivrig debattør indenfor politiske, kulturelle og tekniske emner. Hans projekt var ikke en egentlig plan, men snarere et diskussionsoplæg til fremtidens storby med forslag til, hvordan byplanlægningen kunne gribes an. I virkeligheden var Råvads det mest spændende og visionære forslag i konkurrencen. I sin projektbeskrivelse skrev han, at »Bygningskunsten kan lignedes med en Triangel, hvis Tre lige store Sider er: Praksis, Hygiejne og Skønhedsans og hvis Centrum er Individualitet«. ¹⁰ Han henviste til inspirationen fra Joseph Stübber og Camillo Sitte, men påpegede samtidig, at den germanske byplanpraksis alt for ofte blev anvendt uden skelen til de individuelle forhold.

Råvad opfordrede også til bevarelse af de gamle landsbyer og eventuelt købstæderne, som kunne gøres til nye, decentrale administrationscentre med egne skoler, biblioteker og idrætsanlæg. Han mente, at sådanne bysogne, som han kaldte dem, ville øge den bor-

gerlige bevidsthed og føre til, at de enkelte kvarterer kunne udvikle sig individuelt. Forslaget minder om de tanker, der lå bag etableringen af bydelsforsøgene i København i 1990'erne. Råvads projekt lagde altså ikke op til en udvidelse af byen i traditionel forstand, men en sammenkædning af den eksisterende bykerne med sådanne selvstændige borgerlige centre i omegnen.

I det hele taget var forslaget præget af stor respekt for den historiske og kulturelle dimension i storbyen. Bevarelsen af eksisterende kulturelle værdier er et gennemgående træk ved hans plan, og han mente, at vejen til modernisering og udvidelse af byerne skulle tage udgangspunkt i byens individualitet, således at beboerne selv ville indse nødvendigheden af moderniseringen og ikke føle, at den var blevet påtvunget af et centralistisk bystyre.

Råvad brød sig ikke om egentlige arbejderkvarterer i en storby. Ligesom Joseph Stübber havde anbefalet i »Det Städttebau«, slog han til lyd for at arbejderne skulle leve blandt andre befolkningsgrupper for at »lette Vejen opad for de lavt stillede«. ¹¹ Han kombinerede det sociale sigte med det hygiejniske, og han mente, at friluftslivet skulle fremmes overalt i København, adgangen til havet skulle lettes for hele befolkningen og spildet vandet renses og ledes så langt væk fra byen som muligt, mens parkerne burde anlægges i områder, hvor de forekom mest naturlige.

En af Råvads vildere ideer var et forslag om, at byen skulle sikre sin position som en væsentlig Østersø havn ved at anlægge et såkaldt Øresundsløb – en kanal tværs gennem Amager – fra Sydhavnen til Østamager. Kanalen skulle være så dyb, at skibe, der var for store til at passere Drogden, kunne ledes herigennem.

Endelig indeholdt projektet et forslag til en

fremtidig rammeplanlægning, hvor man først gennem f.eks. en konkurrence kunne beslutte hvordan et område skulle udformes. Derefter kunne der afholdes mindre konkurrencer om udformningen af pladser og offentlige bygninger. Denne fremgangsmåde er i dag den mest udbredte og understreger dermed, hvor forudseende Råvad var.

MODTAGELSEN

Dommerkomiteen fremlagde resultatet af konkurrencen på et møde i BR den 27. maj 1909. Det fremgår af referatet, at der var opnået enstemmighed om at tildele Carl Strinz førstepræmien. Dette blev begrundet med, at Strinz i særlig høj grad havde formået at skabe et både hensigtsmæssigt og smukt vejnet. Også hans anvisninger om det fremtidige jernbanenet blev fremhævet. Til gengæld blev Strinz kritiseret for ikke at udnytte byens placering ved havet godt nok.¹²

Det er vanskeligt at afgøre hvad bedømmelseskomiteen egentlig mente om Aage Bjerres forslag. I referatet hedder det, at projektet indeholdt nogle »særdeles gode Momenter« særligt m.h.t. placering af industri og udvikelse af gadenettet.¹³ Under alle omstændigheder har dommerkomiteen været klar over, at Bjerre ville få lejlighed til at arbejde videre med sine ideer i sin egenskab af afdelingsingeniør i stadsingeniørens afdeling.

Byplankonkurrencen blev mødt med stor interesse fra mange faggrupper, dog først og fremmest fra arkitekter og ingeniører. Tidsskrifter som »Architekten«, »Ingeniøren«, »Den tekniske Forenings Tidsskrift«, »Maanedsskrift for Sundhedspleje« og bladet »Absalon« roste initiativet til konkurrencen og omtalte de indkomne projekter udførligt,

Fig. 3. Aage Bjerre foreslog i 1908 den høje bebyggelse placeret på bakkedragene for at fremhæve landskabets kurver. Det skete omkring 1950 med højhusene på Bellahøj. Efter Brønshøj-Husum Bydelstlas 1995.

mens hverken Politiken eller Berlingske Tidende brugte megen spalteplass på konkurrencen. De fleste var enige om, at Strinz' projekt var det mest spændende. Især fremhævedes de slyngede gadenet og de gode hovedfærdselsårer, mens det blev kritiseret for de dårlige adgangsforhold til vandet. Dog var både »Architekten« og »Maanedsskrift for Sundhedspleje« enige om, at Strinz' byggegrunde var for små og for mørke, og at han helt manglede overvejelser om befolkningsudviklingen.

Aage Bjerres projekt blev overalt rost for forslaget om anlæggelsen af den nuværende Sjælør Boulevard og for de gode adgangsforhold til vandet. Til gengæld mente flere, at hans vejnet var kedeligt og uinteressant, kun »Tidsskrift for Sundhedspleje« syntes at Bjerre havde et »fortræffeligt Net af veje« og at hans idé om at placere den høje bebyggelsen på bakkedragene var helt rigtig.¹⁴

KONKURRENCENS BETYDNING

Det er vanskeligt præcis at afgøre den reelle betydning af konkurrencen. Den førte ikke til vedtagelse af nogen helhedsplan for yderdistrikterne, som nogle måske havde håbet på.

Politiken mente sågar at der blot var tale arkitektfantasier, som aldrig ville blive til virkelighed. Det var og er stadig almindelig praksis ved byplankonkurrencer, at kun de dele af planen, der umiddelbart kan gennemføres, bliver det. Grundejerinteresser, eksisterende bebyggelse og nabokommunernes ofte modstridende interesser, har altid vanskeliggjort helhedsplanlægning i den størrelsesorden og detaljeringsgrad, der kom til udtryk i byplankonkurrencen.

Ved planlægningen de følgende år, fastholdt man imidlertid de hovedprincipper for bebyggelsen, der havde vundet almindelig anerkendelse ved konkurrencen: Åben lav bebyggelse i yderdistrikterne, med sluttet 3-4 etagers bebyggelse langs hovedgaderne og enkelte lokale centre med 4-5 etages ejendomme. De frie arealer blev dog i højere grad brugt til parcelhuse end konkurrenceforslagene havde forudset, og gennemførelsen af

Fig. 4. Flere forslag var inspireret af tanken om havebyer med buede veje efter engelsk forbillede som her i byggeforeningen "Grøndalsvænge" fra 1914. Foto ca. 1950 Brønshøj Museum.

lokale centre lykkedes kun i begrænset omfang.

Selvom der kan spores elementer fra førstepræmieprojektet i kommunens parkbælter og enkelte villakvarterer, kom ideerne fra andenpræmieprojektet i højere grad til at danne grundlag for planlægningen i de følgende årtier. Det skete nok især fordi, at Aage Bjerre var afdelingsingeniør hos Stadsingeniøren fra 1907-1927 og fra 1927-1936 Stadsingeniør. Herved blev kontinuiteten i planlægningen sikret i en næsten 30 år lang periode, trods manglende vedtagelse af en egentlig helhedsplan og strammere byggelovgivning.

Planlægningen af vejnet i årene efter konkurrencen blev præget af den nøgterne rationelle opfattelse, som Aage Bjerre havde gjort sig til talsmand for i sit konkurrenceprojekt og i senere artikler, hvor han gik ind for det rektangulære vejnet som det mest hensigtsmæssige. Dermed blev førstepræmieforslaget med de romantisk slyngede veje sat noget i baggrunden, men meget tyder dog på, at Strinz' forslag har påvirket vejlinierne i villakvarterer i Brønshøj, Utterslev og på Amager. Et af de specifikke krav til konkurrencedeltagerne var en plan til udnyttelse af de kommunaltejede arealer i Utterslev, og netop det kommunale ejerskab betød, at både veje og boligbyggeri i dette område blev kraftigt inspireret af konkurrenceforslagene – særligt 1., 2. og 3. præmien.

Også byggeforeningsenklaerne Grøndalsvænge og Bakkehusene er stort set anlagt, som henholdsvis Aage Bjerre og Nobel/Rasmussen havde planlagt dem i deres konkurrenceforslag. Mange af de foreslåede vejnet fra konkurrencen lod sig senere relativt nemt gennemføre, ikke mindst fordi nogle af konkurrencedeltagerne gennem deres arbejde i stadsingeniørens afdeling havde indsigt i de veje, man plan-

Fig. 5. Ring II – særlig den del af den, som løber langs med Grøndalsparken, er stort set identisk med Aage Bjerres forslag. Foto efter Vanløse Bydelsatlas 1995.

Fig. 6. Industrikvarter placeret ved Kalvebod Strand, som det blev anbefalet i O.K. Nobel og Holger Rasmussens forslag ved konkurrencen. Foto efter Kongens Enghave Bydelsatlas 1993.

lagde at gennemføre. Den nuværende Ring II er f.eks. gennemført omtrent som angivet på både Bjerres og Nobel/Rasmussens forslag, måske fordi man allerede i 1901 Stadsingeniørens kontor begyndte at lave såkaldte skuffeplaner om denne vejføring. Det samme gælder Nobel/Rasmussens forslag om udfaldsvejen Åboulevarden-Borups Allé-Frederikssundvej. Derimod er der ikke noget der tyder på, at man i Stadsingeniørens kontor havde haft planer om gennemførelsen af Sjælør Boulevard, Amager Boulevard og Amager Strandvej, som alle blev anlagt efter Aage Bjerres konkurrenceforslag.

De ideer om »borgerlige centre« eller bydelscentre som blev foreslået af flere konkurrencedeltagere, blev kun realiseret i et meget begrænset omfang. Der er tilløb til sådanne centre ved de gamle landsbyer (Brønshøj Torv, Valby Tingsted) og ved Ålholm Plads.

Fleere af de store industrikvarterer, som har præget byen op gennem det 20. århundrede har deres rødder i byplankonkurrencen. Det gælder f.eks. omkring godsbanen i Valby, i Sydhavnen og ved Nørrebro Station som alle tre præmierede forslag havde udpeget som til fabriksbyggeri.

Konkurrencen om en gade- og bebyggelsesplan for København i 1908-09 var et udtryk for en generel tendens omkring århundredeskiftet, hvor byernes hastige vækst førte til et øget behov for planlægning. De præmierede projekter afspejler de europæiske byplanstrømninger, der både samlede sig om Joseph Stübbens praktiske ideer, hvor funktionen var det afgørende, og Camillo Sittes visioner om en tilbagevenden til middelalderens varierede gadenet med æstetikken var i centrum. Men selvom førstepræmie-forslaget både af dommer-komiteen og offentligheden blev rost for sit afvekslen-

de gadenet og de smukke slynge vejføringer, var det Aage Bjerres andenpræmie-forslag som i det lange løb fik indflydelse på planlægningen. Dermed blev det de funktionsorienterede byplanlægnings-ideer, der kom til at præge København i de følgende årtier. Det skyldtes Bjerres centrale placering som afdelingsingeniør hos Københavns stadsingeniør, hvor man blandt andet gennem

»skuffeplanlægning« fik meget stor indflydelse på byudviklingen i disse år. Konkurrencen førte ikke til radikale ændringer i arbejdet med at planlægge bolig- og fabrikskvarterer samt trafikale forbindelser i København. Men den bidrog overordnet til at fastlægge nogle principper m.h.t. bebyggelsens placering af bebyggelsen og de trafikale forhold, som præger byen den dag i dag.

LITTERATUR

Bidstrup, Knud: *Ebenezers disciple*, København 1971.

Forchhammer, Olaf: *Konkurrencen om en gade- og bebyggelsesplan for København 1908-09*, upubliceret manuskript.

Hall, Thomas: *Planung europäischer Hauptstädte*, Stockholm 1986.

Howard, Ebenezer: *Garden Cities of Tomorrow*, (1898), Wales 1993.

Knudsen, Tim: *Storbyen Støbes*, København 1988.

Lichtenberg, Elisabeth: *Vienna*, Wien 1993.

Peter Bredsdorff: *Bebyggelse og Bebyggelsesplaner*, i Axel Holm og Kjeld Johansen (red.) *København 1840-1940*, København 1941.

Sitte, Camillo: *Stadsbyggnad och dess konstnärliga grundsatser*, Stockholm 1982.

Stübgen, Joseph: *Der Städtebau*, (Darmstadt, 1890), Braunschweig 1980.

Stadsingeniørens Direktorat: *København under borgerstyre og de indlemmede distrikter*, København 1975.

Stadsingeniørens Direktorat: *Manuskript til fortsættelse af København fra Bispetid til Borgertid*, København 1941.

Sutcliffe, Anthony: *The Rise of Modern Urban Planning 1800-1914*, Oxford 1980.

Sutcliffe, Anthony: *Towards the Planned City*, Oxford 1981.

Tofte, Ulla: *Charles Ambts bidrag til dansk byplanlægning 1886-1902*, upubliceret specialeafhandling, Københavns Universitet 1998.

Uden forfatterangivelse: *Absalon*, 11. årgang, 1. juni 1909.

Architekten XI 1908-09.

Arkitektforeningens Tidsskrift 1909.

Borgerrepræsentationens Forhandlinger (BRF), diverse årgange.

Beskrivelser til de fire præmierede og det indkøbte Konkurrence-projekt angaaende bebyggelsen af Københavns ydre Distrikter 1909.

Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1909.

Ingeniøren 1909.

Grundejerbladet 1909.

Maanedsskrift for Sundhedspleje 1909.

NOTER

1. Joseph Stübgen: *Der Städtebau*, 1980 p. 43ff.
 2. Camillo Sitte: *Stadsbyggnad och dess konstnärliga grundsatser*, Stockholm 1982, p. 76-84.
 3. BRF 1904-05 p. 1883-1935.
 4. Ulla Tofte: *Charles Ambts bidrag til dansk byplanlægning*, upubliceret Specialeafhandling, Københavns Universitet 1998, p. 68-77.
 5. Olaf Forchhammer: *Konkurrencen om en gade- og bebyggelsesplan for de indlemmede distrikter 1908-09*, upubliceret manuskript, Stadsingeniørens Direktorat.
 6. BRF 1909-1910, Tillægget p. 9.
 7. Olaf Forchhammer: *Bilag til Konkurrencen om en gade- og bebyggelsesplan for de indlemmede distrikter 1908-09*, upubliceret manuskript, Stadsingeniørens Direktorat.
 8. BRF 1909-1910, Tillægget p. 13-15.
 9. *ibid.* p. 15.
 10. *ibid.* 92.
 11. *ibid.* 101.
 12. *ibid.* p. 298.
 13. *ibid.* p. 299.
 14. *Maanedsskrift for Sundhedspeje* 1909, p. 135.
- Ulla Tofte, f. 1968, cand mag, sekretariatsleder. Speciale og artikler om byplanlægning i København.

BYPLANHISTORISK PERSPEKTIV PÅ KØBENHAVNS UDVIDELSE I 1901/1902

Af Bo Larsson

Københavns indlemmelse af nabosognene i 1901/1902 kom midt i en periode af en hurtig byvækst, da den moderne storby var ved at finde sin form. Nye kommunikationsformer, især jernbanerne og sporvejene, gjorde det muligt at bo 10 -15 km fra arbejdspladsen i byens centrum. Københavns udvikling ligner den i mange europæiske storbyer. Før 1850 var der kun få egentlige storbyer i Europa, men i perioden indtil 1900 udvikledes mange hovedstæder, regionale centre og nye industribyer til storbyer. Københavns indlemmelser må ses i dette længere perspektiv. I det følgende betragtes Københavns udvikling i forhold til sammenlignelige europæiske storbyer.

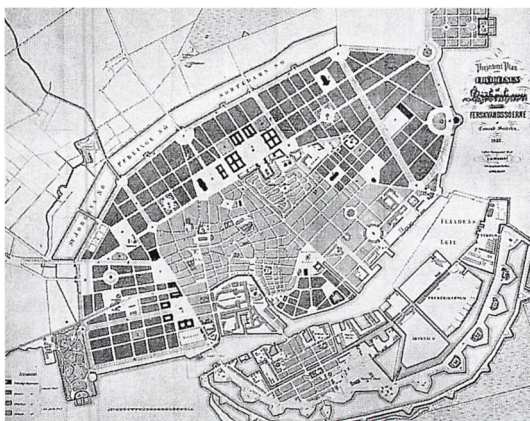

Fig. 1. København. C. Seidelins plan 1857. Holm og Johansen 1941.

STORBYUDVIKLINGEN SPRÆNGER BYENS GAMLE RAMMER 1850 - 1900

København var efter den store udvidelse i det 17. århundrede¹ omgivet af store befæstningsanlæg. Byen blev tættere og tættere bebygget indenfor disse rammer indtil 1852, da arealet mellem søerne og Jagtvejlinien blev åbnet for bymæssig bebyggelse.² I 1853 begyndte planlægningen af en ydre befæstningsring (Vestenceinten m.v., nedlagt i 1920) og i 1856 blev de gamle volde sløjfet.³ Conrad Seidelins plan fra 1857 dækkede hele arealet, inklusive Tivoli og Kastellet, med karébebyggelse, afvekslende med monumentaltbygninger, store torve og boulevarder.

Foreløbig skete dog ingen udbygning. Professor Ferdinand Meldahl på Kunstakademi-

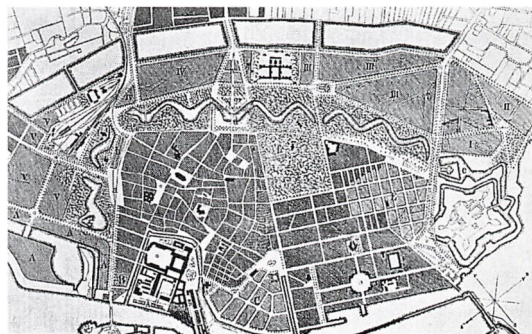

Fig. 2. København. Meldahls plan 1865. Holm og Johansen 1941.

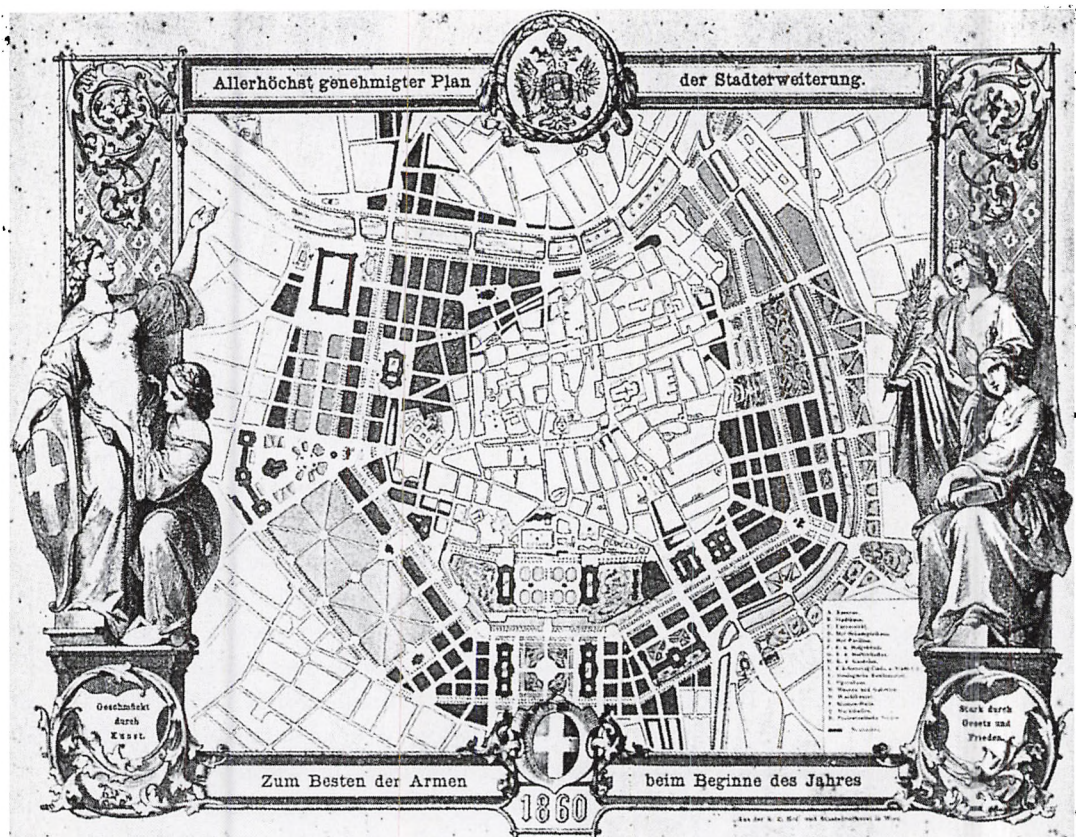

Fig. 3. Wien. Ringstrasseplanen 1860. Wulz 1979.

et kom i 1866 med et modforslag, hvor hele befæstningszonen skulle omdannes til et parkbælte, med voldgraven bevaret som et sammenhængende vandsystem. Kommunen støttede i princippet Meldahls plan, men det endte med et kompromis, allerede foregribet i Sløjfningskommissionens skitse fra 1865, hvor Kastellet og dele af voldgraven blev bevaret, og hvor arealet blev opdelt på karrébebyggelse, parker og monumentalbygninger.⁴ Vigtige dele i det nye bybillede blev f.eks. Rådhuspladsen, Vester Boulevard (senere H.C. Andersens Boulevard) og Nørreport.

En helt tilsvarende udvikling skete i Wien, hvor de gamle befæstninger blev sløjfet i 1857, fulgt af en arkitektkonkurrence i 1858 om terrænets udbygning. Kejseren godkendte i 1859 den berømte Ringstræbe-plan med monumentalbygninger, parker, boulevarder og karréer. Ringstræbeplanen og de københavnske voldkvarterer har mange ligheder, og der var også gode kontakter mellem København og Wien. Christian Hansen tegnede Kommunehospitalet i Østervoldkvarteret i 1860erne, i de samme år som hans broder Teofilus Hansen tegnede Musikvereinsgebäude og andre bygninger i Wien.⁵ Brødrene

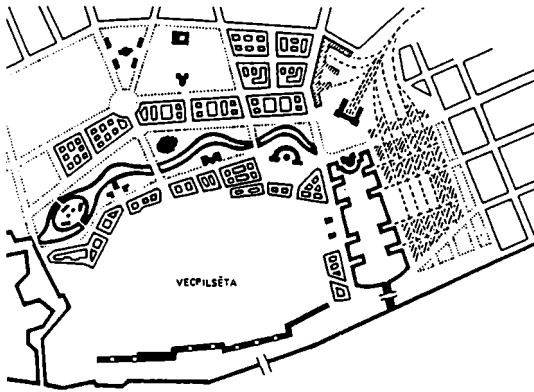

Fig. 4. Riga. Boulevardringen. Lejnicks 1989.

Hansen var blandt de førende arkitekter i den store byomdannelse i Athen i samme periode.

Princippet om at erstatte befæstninger med boulevarder var dog brugt langt tidligere. Paris' bymur fra det 14. århundrede blev allerede i Louis XIVs tid erstattet af promenader, som senere blev omdannet til boulevarder (jfr ordet boulevard = »bolværk«, vold). I Bruxelles blev befæstningerne i Napoleontiden erstattet af en ringboulevard⁶, og tilsvarende skete i samme periode f. eks. i Lwów (Lemberg, Lviv).⁷ I Göteborg blev befæstningerne nedlagt i 1800, og i 1815 fremkom en byplan, hvor voldgraven blev omdannet til en kanal gennem et grønt bælte, som også indholdt en gennemgående allé.⁸ 1850erne og 1860erne må dog ses som en afgørende periode m.h.t. planlægningen af den »moderne« storby.

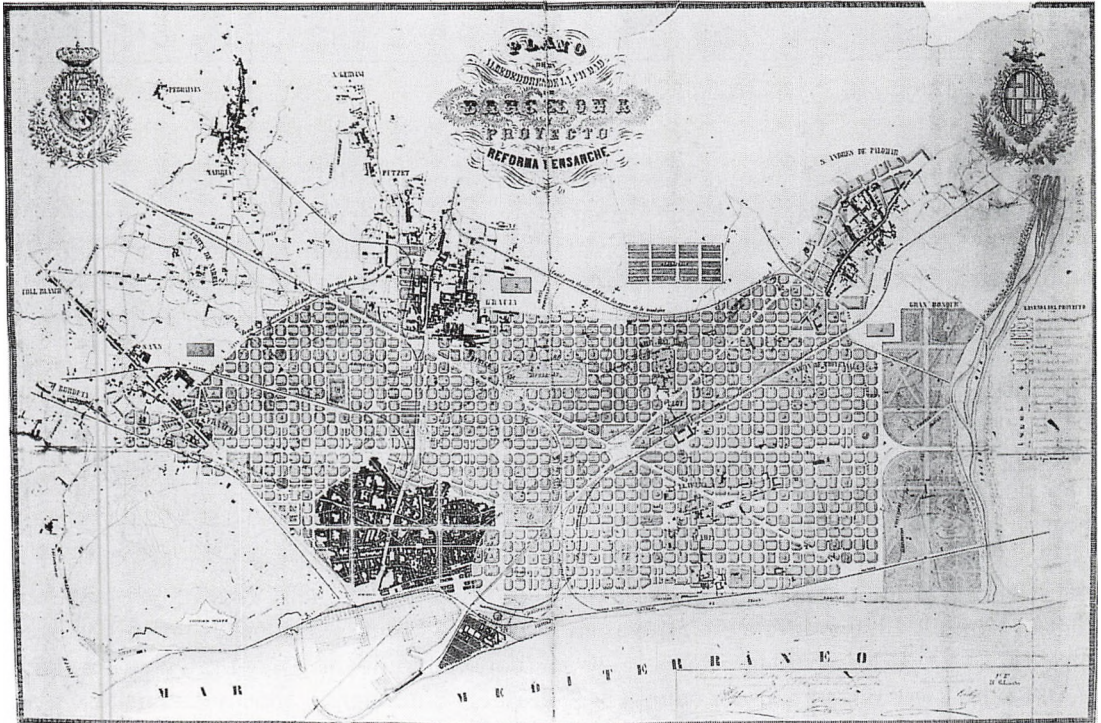

Fig. 5. Barcelona. Cerdás plan 1859. Hall 1986.

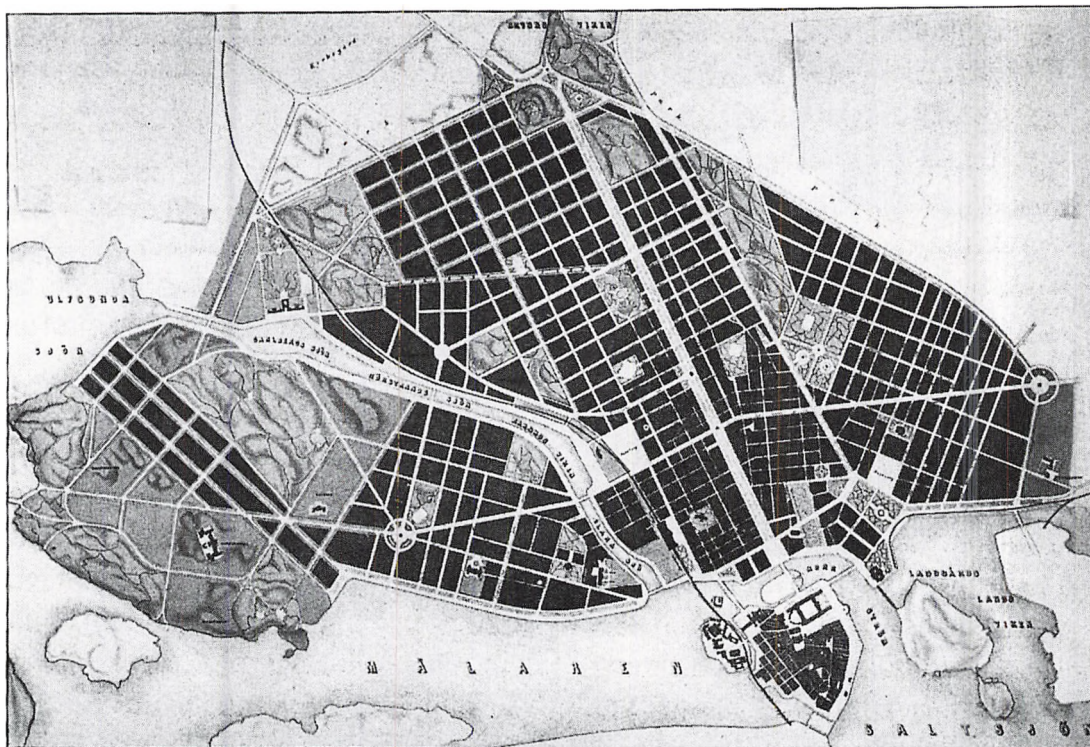

Fig. 6. Stockholm. Nordlige del af Lindhagens plan 1866. Hall 1986.

Der er i denne periode mange eksempler på omdannelser af nedlagt fæstningsterræn. I Riga blev voldene sløjfet i begyndelsen af 1850'erne og i 1856-63 blev den nye »boulevard-ring« planlagt. Middelalderbyen blev, på samme måde som i Meldahls plan fra 1866 for København, omgivet af et sammenhængende parkbælte, hvor voldgraven blev omdannet til en kanal. Udenfor grønbæltet blev der bygget karréer og monumentalbygninger og anlagt yderligere boulevarder.⁹ Hamborgs volde blev sløjfet i 1860 og erstattet af boulevarder, parker og baneterræn.¹⁰ Også i Kraków blev voldene erstattet af en boulevard- og parkring anlagt i 1866.¹¹ Selv i den lille by Kristianstad, var det netop i årene omkring 1850 at den gamle befæstning blev erstattet af et boulevardanlæg med par-

ker, monumentalbygninger og kanaler. I Amsterdam fremlagde J. G. van Nifrik i 1866 en udbygningsplan med en ring af karréer, parker og en hovedbanegård, og hvor de nedlagte befæstninger var erstattet med en kanal.¹²

1860'ernes byplanlægning præges af store linier, monumentalitet og boulevarder. Haussmanns boulevardprojekter i Paris blev gennemført i fra 1850'erne til 1870'erne.¹³ I 1859 kom Ildefonso Cerdás berømte udbygningsplan for Barcelona. Hele byen skulle bygges op efter en rationel kvadratnetsplan, som løbende kunne udvides.¹⁴ Planen har også diagonalboulevarder.¹⁵ I Stockholm kom Albert Lindhagen i 1866 med sin store plan for byens vækst. Det 17. århundredes rudnetsplaner blev udvidet til at omfatte hele

Norrmalm, Östermalm, Södermalm og Kungsholmen og suppleret med store boulevardanlæg - tildels i diagonale skæringer af kvadratmønsteret, og med »stjernepladser«. Som en monumental lige linie førte Sveavägen fra Norrtull (og Haga) til det kongelige slot, svarende til Champs Elysées i Paris.¹⁶

Nye boulevardssystemer blev planlagt i mange europæiske byer. Efter at Ungarn i 1867 blev ligestillet med Østrig indenfor det Habsburgske rige, skulle Budapest planlægges på en repræsentativ måde, som dobbeltmonarkiets anden hovedstad. I 1872 kom en generalplan med monumentalbygninger, parisiske boulevarder og store karréområder.¹⁷ I Bukarest blev Paris et udtrykkelig forbillede for nye boulevardanlæg, ovenikøbet med en triumfbue.¹⁸ I Lissabon blev det monumentale projekt Avenida da Liberdade gennemført i årene 1882-1886. Denne boulevard fører fra den gamle by op imod et stort, højt beliggende parkanlæg. Boulevardsystemet blev udvidet i årene 1901-04.

Paradestrøget i Oslo, Karl Johans gate, op til slottet, var planlagt allerede i 1838 af H. D. F. Linstow, og monumentalbygningerne i området blev opført i den følgende 30-årsperiode.¹⁹ I Göteborg blev Sveriges første byplankonkurrence afholdt i 1862, om byens udvidelse syd og øst for de gamle volde. Den i 1866 vedtagne plan er opbygget som flere mindre delområder med rudenetsmønstre i forskellige retninger. Mellem disse områder er der parker og repræsentative bygninger. En betydningsfuld del af planen er paradestrøget Kungsportsavenyen imod syd.²⁰ I Malmö blev den monumentale boulevard Kungsgatan udlagt.

I Berlin arbejdede James Hobrecht med sin store udbygningsplan i 1858 - 62. Planen giver rammer for byens vækst til alle sider

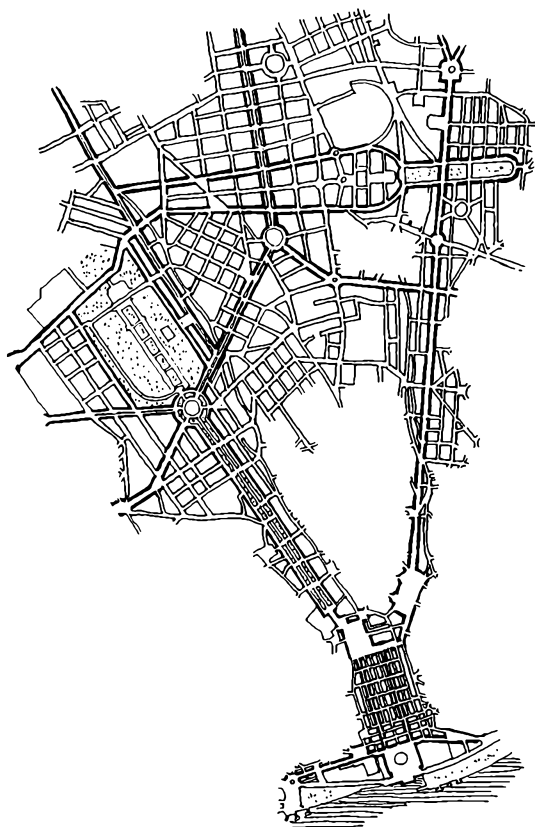

Fig. 7. Lissabon. Boulevardsystemet. Tegning af Bo Larsson.

med et bredt bælte af fortrinsvis karrébebyggelse. Et system af brede radial- og ringgader danner hovedstruktur i planen, og hver enkelt bydel har et centralt torv. Planen er inspireret af Haussmann i Paris. Joseph Peter Lennés planer fra 1840erne (bl.a. Köpenicker Vorstadt og Spreebogen) var dog kunstnerisk mere bearbejdet. Karakteristisk for Hobrechtplanen er de store karréer, som gjorde det muligt at opføre beboelse omkring 4-5 baggårde bagved forhuset.²¹ Berlin var indtil 1865 omgivet af en toldmur, som tildels blev erstattet af boulevarder eller baner. Berlins - sammen med Unter den Linden -

Fig. 8. Berlin. Hobrechtplanen 1858-1862. Hall 1986.

mest kendte strøg, Kurfürstendamm, lå udenfor Hobrechtplanens rammer. Planens rammer blev hurtigt sprænget, og Kurfürstendamm blev indviet i 1888 som en smuk forbindelsesgade til villakvarteret Grunewald.²²

Parallelt med byplaninitiativerne blev banesystemerne udbygget. Berlins radialbaner, der endte med sækbanegårde, blev forbundet med en ringbane i 1880'erne, og en Stadtbahn blev bygget på viadukt gennem hele den centrale by. Wien fik tilsvarende ringbaner, og i København blev banespørgsmålet endelig løst ved at Boulevardbanen blev ind-

viet i 1911, og godsbaneringen (1920'erne) med Ringbanen for persontrafik i 1930.

Sløjfningen af Københavns volde og planlægningen af voldkvarterene har således mange paralleller i Europa. De københavnske voldkvarterer fik dog ikke samme monumentalitet som f. eks. i Wien og Athen (selvom Seidelins plan havde den tilsvarende monumentalitet.) Der blev heller ikke gennemført et sammenhængende parkstrøg som i Hamborg, Riga og Kraków. Flere af de monumentale boulevarder, der faktisk eksisterer i København, er af ældre dato. Dette

gælder f. eks. Frederiksberg allé, svarende til Champs Elysées, og andre store akser som Jagtvej, Nørre Allé, Øster Allé m.v. Ved omlægningen af jernbanen i 1860'erne kunne det gamle banetracé omdannes til Sønder Boulevard, og på Østerbro blev Strandboulevarden anlagt.

FORSTADSUDVIKLING OG NYE BYPLANIDEALER 1900 - 1940

Omkring 1900 var forstadsudviklingen omkring storbyerne allerede i fuld gang, især langs jernbanerne. Samtidig var der en intens byplandiskussion, om byarkitektur og overordnet struktur og m.h.t. tætte bydele og forstæder. Camillo Sittes idéer om byens kunstneriske grundlag²³ vandt mange tilhængere, og de engelske og tyske havebyidéer²⁴ blev spredt over Europa.

Fælles for Sitte og havebyidéerne var fokuseringen på byens rum, med en variation af kortere og længere sigtelinjer, buede og slyngende gadeforløb, opdeling på gader af forskellig størrelse og rolle, markering af vigtige gader og pladser ved højere eller tættere bebyggelse eller monumentalbygninger, ligesom varieret samspil mellem bebyggelse, parker og vand. Samtidig var der en kritik af disse romantiske idealer fordi helheden ikke

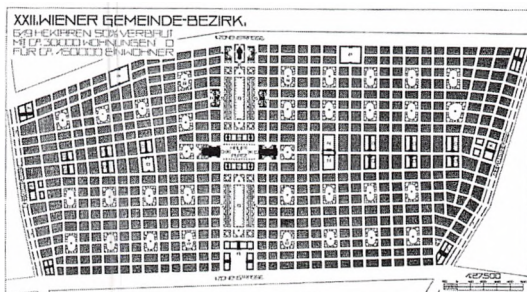

Fig. 9. Otto Wagners Grossstadt-plan 1911. Posch 1981.

Fig. 10. København. Strinz' plan 1908, med udsnit af Brønshøj. Stadsingeniørens Direktorat 1942.

fremstod som rationel. Otto Wagners regelmæssigt udformede storbyprojekt Die Großstadt fra 1911²⁵ er et eksempel på en mere rationalistisk opfattelse. Wagner udvikler traditionen fra Haussmann og Cerdá, som netop var blevet kritiseret af Sitte. En tidlig »funktionalistisk« byplantilgang, med overordnede trafikstrukturer og opdeling af byen i funktionelle zoner fremkom allerede i disse år, Tony Garniers projekt Une cité industrielle i 1901-04, som også havde byarkitektoniske fordybninger.

I byplankonkurrencen om København i 1908 var Carl Strinz' vinderforslag inspireret af Camillo Sittes idéer. (se side 26). Planen er en detaljeret vision af byens fremtidige udseende, med et tæt net af buede og krummede veje af forskellig størrelse og bredde, og en variation af etagehuse og haveboliger og med mange parker, pladser og torve. To lokalbaneslynger gennemløber de nye bydele. Aage Bjerres andenpræmieplan repræsen-

Fig. 11. Göteborg. Hallmans plan 1901. Eriksson 1990.

terede den rationalistiske - men ikke byarkitektoniske - tradition, hvor effektive primære trafikårer og havneanlæg, og en zoneopdeling af byen på forskellige slags bebyggelsesområder og grønne arealer blev prioriteret højere end udsagn om byens arkitektoniske ansigt. (Se Bjerres plan side 28). Egil Fischers forslag fokuserede på de primære vejanlæg, som mødes i et punkt ved Jarmers tårn. Han lancerede også begrebet »grønne veje«, tænkt som udflugtsveje. Bjerres og Fischers overordnede, mere rationelle vejnet minder om det vejnet, der faktisk blev udbygget. Strinz' plan kom især til at påvirke udformningen af kvarteret syd for Utterslev Mose. I de følgende årtier var der blandt toneangivende planlæggere en afstandtagen fra den »romantiske« byplanlægning.²⁶

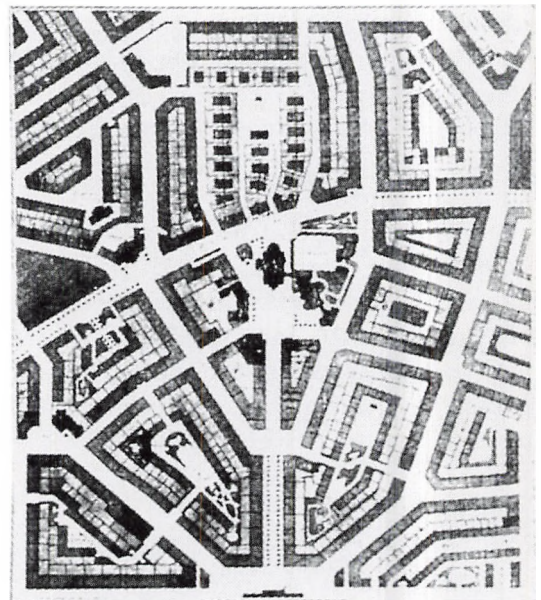
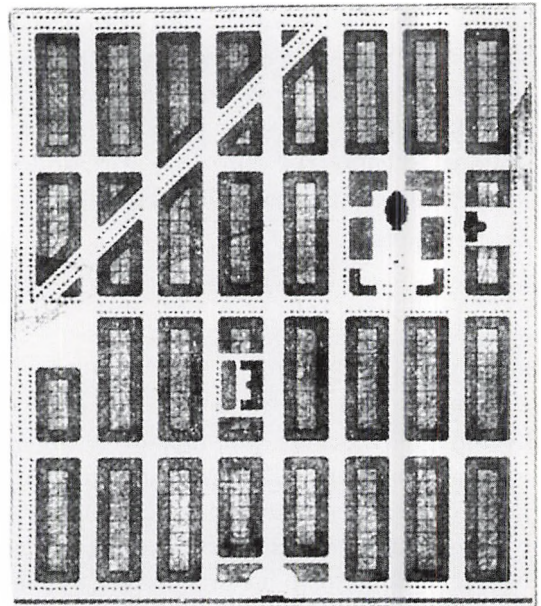

Fig. 12. Hallmans illustration til kunstnerisk varieret by (forneden) som alternativ til rudenetbyen (foroven). Eriksson 1990.

I Sverige kom Per Olof Hallman i 1890'erne med kritik af den rådende byplanideologi

med ensartede kvadratnetsmønstre i næsten alle byer. Med reference til Camillo Sitte og de førende tyske byplanlæggere Karl Henrici og Joseph Stübgen²⁷ talte han om behovet for en ny, kunstnerisk udformning af byerne, i stedet for de skematiske ingeniørplaner.²⁸ Han ville i stedet for grunde byplanlægningen på nøje studier af terrænforhold og eksisterende veje og på arbejde med tredimensionale modeller. Lange, trættende perspektiver skulle undgås, og i stedet for burde byen være opbygget som serier af opfattede, kunstnerisk udformede byrum med smukke udblik.

Hallman blev 1897 docent i byplanlægning og i 1922 Stockholms første byplandirektør. Han udarbejdede planer for omkring 70

svenske byer og bymæssige bebyggelser. Typisk for hans planer er de slyngede gadeforløb, den bevidste brug af terrænvariationer og bløde parkanlæg. Hallmans egentlige gennembrud kom med førstepræmien i en byplankonkurrence i Göteborg i 1901, som bl. a. omfattede Kungsportsavenyens afslutning imod syd (Götaplatsen) og en fortsat udbygning i et område med 80 m niveauforskelle.²⁹ I Stockholm fick Hallman størst konkret betydning ved udformningen af havebyen Enskede i 1907 og boligbebyggelserne Rödabergsområdet og Lärkstaden fra 1920-erne i den indre bydel. I disse områder viste Hallman, hvordan bebyggelsen og gadeforløbet på en blød måde kunne tilpasses bjergterrænet og give store oplevelsesværdier.

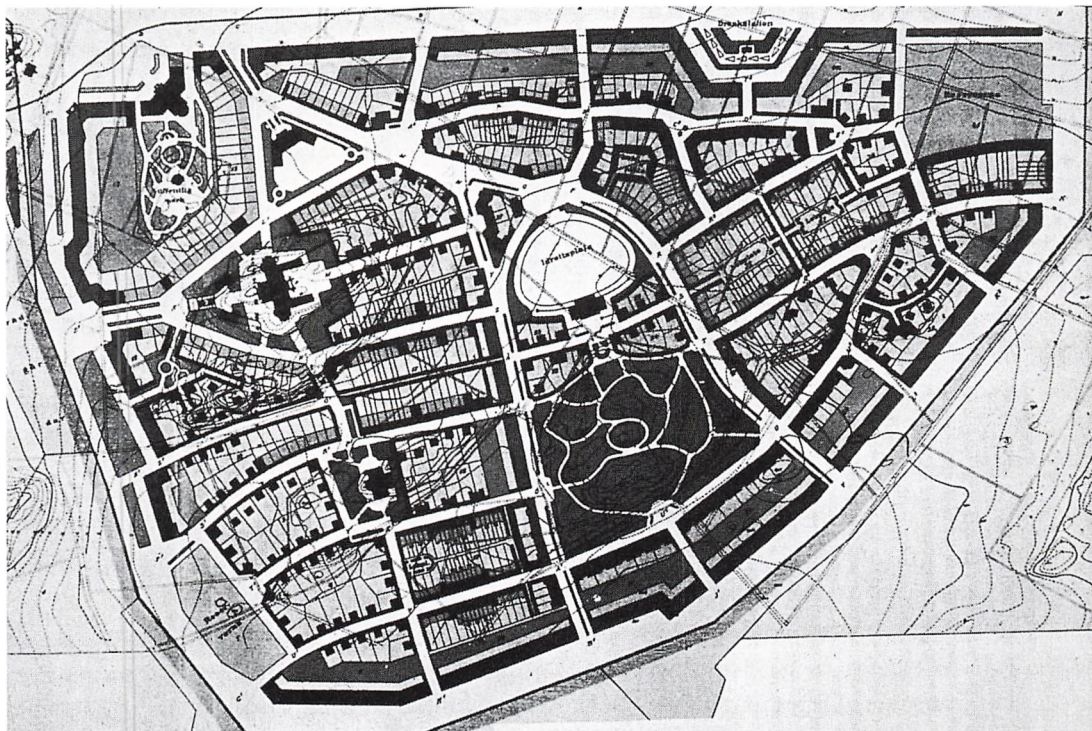

Fig. 13. Stockholm. Hallmans plan for Gamla Enskede 1907. Eriksson 1990.

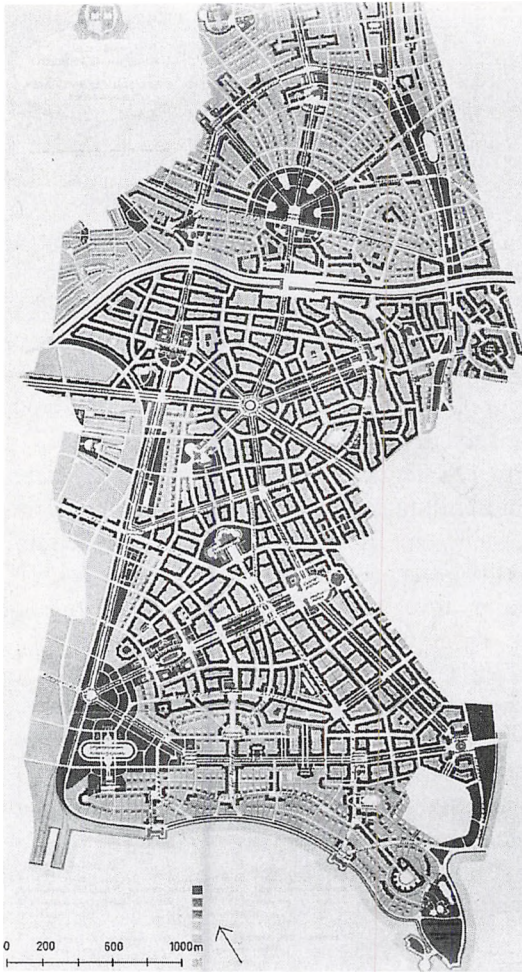

Fig. 14. Helsingfors. Saarinens plan for Munksnäs-Haga 1915. Hall 1986.

En anden fremstående byplanlægger i Sittes ånd var Albert Lilienberg.³⁰ Han tog dog gennem 1920'erne afstand fra den »romantiske« byplanideologi til fordel for en mere rationalistisk linie.³¹ I 1927 afløste han Hallman som byplandirektør i Stockholm. Fra denne tid var Hallmans glansperiode som byplanlægger forbi. Lilienberg kom i 1928 med en ny generalplan for den indre by. Planen fokuserede på en rationel trafikstruktur

og ville bidrage til »stadens försköning och höjande av dess monumentalitet och värdighet«. Nye gadegennembrud skulle fremme en cityudvikling. Lilienberg fastholdt Lindhagens idé om Sveavägen helt ned til slottet – akse blev dog aldrig realiseret syd for det nuværende Sergels Torg.

I Finland talte Lars Sonck i 1898 i en artikel for Sittes byplanidéer.³² I konkurrencen om Töölö i Helsingfors samme år var Soncks andenpræmieforslag tydelig inspireret af Sittes, medens vinderforslaget af Gustaf Nyström var karakteriseret ved en kombination af monumentale gadeforløb, stjernepladser etc og stilfærdige, mere uregelmæssige gadeforløb. Lars Sonck arbejdede også efter Sittes principper i planerne for villaområderne Haga/Haaga (1901), Eira (1902) og Brändö/Kulosaaari (1909). I 1909 blev Raymond Unwins havebyprincipper kendt for det finske publikum.

Parallelt med havebyidéerne blev diskussionen inspireret af den monumentale storbyplanlægning med idealer fra Otto Wagners Wien og fra Berlin. Eliel Saarinen fremlagde i 1911 en teoretisk diskussion om storbyens planlægningsproblemer i en ekspertudtalelse omkring generalplanen for Budapest. Saarinen, som vandt andenpræmien i byplankonkurrencen om Canberra i 1911 og førstepræmien i konkurrencen om Tallinns generalplan i 1912, repræsenterede en kombination af Otto Wagners og Camillo Sittes idéer: på den ene side lange, monumentale gadeakser, på den anden side varierede, snøede gadeforløb i lille skala.

Dette præg hans plan (1915) for en ny forstad Munksnäs-Haga/Munkkiniemi-Haaga udenfor kommunegrænsen, udarbejdet for en privat grundejer. Selvom planen omfatter et stort areal, er den meget detaille-

Fig. 15. Helsingfors. Udsnit af Jung og Saarinens plan 1918 med Kungsavenyn. Helsingfors planerar 1970 ff.

ret med storgårdskarréer, rækkehuse, villa-bebyggelse, monumentalbygninger, boulevarder og mindre gader, pladser og parker. Kun enkelte dele af planen blev dog gennemført. Planen suppleres af en teoretisk beskrivelse som bl a refererer til Howards og Unwins ideer og til engelske havebyer som Hampstead Garden Suburb, Letchworth, Port Sunlight og Bournville. I 1918 fremlagde Eliel Saarinen sammen med Bertel Jung og Einar Sjöström en plan for Stor-Helsingfors, inklusive dele af nabokommunerne. Den var finansieret af en forretningsmand,

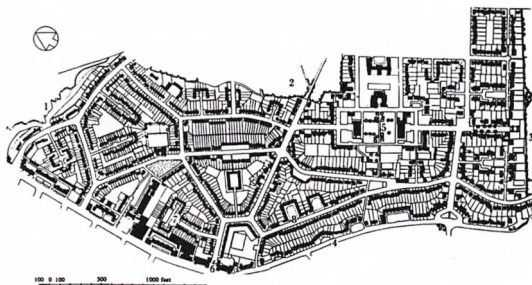
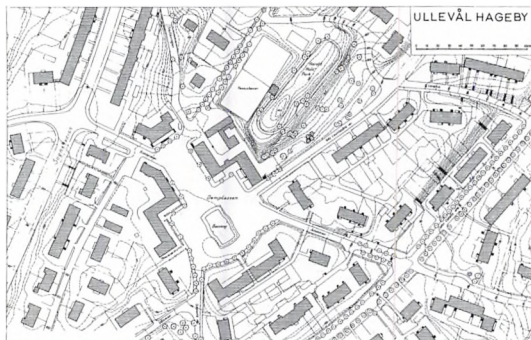

Fig. 16. Hampstead Garden City 1907. Posch 1981.

Julius Tallberg, som ville forære kommunen planen på sin egen 60-års fødselsdag. Planen er en vision for storbyens samlede udbygning, hvor Howards havebyprincip tilpasses eksisterende strukturer og ejerforhold.

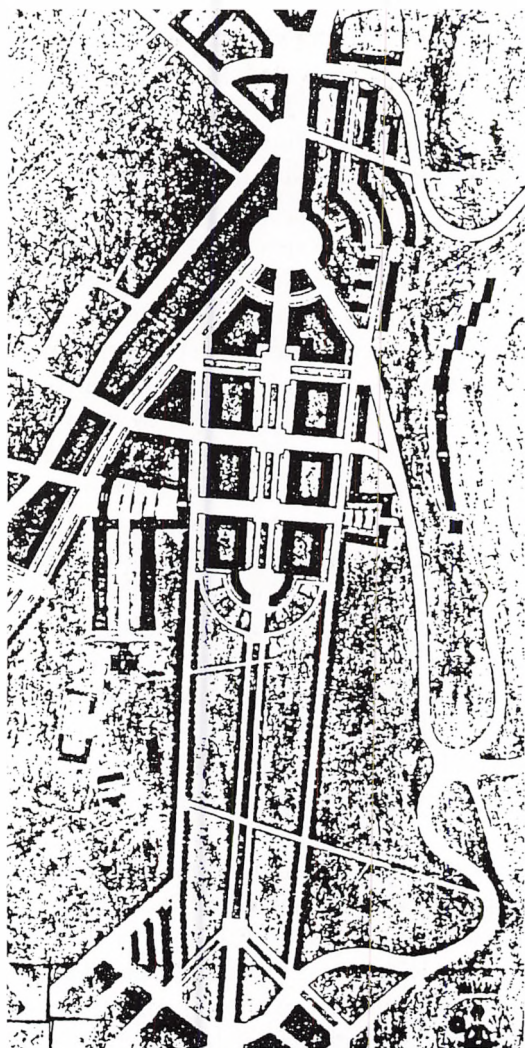
Omkring den eksisterende by foreslås en ring af havebyer, alle med en tæt kerne og forbundet med hinanden og det centrale Helsingfors ved forstadsbaner og veje. En ny hovedbanegård vises 3 km nord for den eksisterende, og mellem den gamle og nye banegård skulle baneterrænet erstattes af en lang, lige monumentalgade, Kungsavenyn, som var påtænkt som byens nye hovedstrøg (svarende til Sveavägen i Stockholm). Omkring denne akse skulle Tölöviken/Töölönlahti tørlægges og erstattes med karrébebyggelse. Byen skulle på denne måde få et aksefast og monumentalt centrum, lignende Otto Wagners storbyprojekt.³³ Planen vises detaillert med alle nye gader, pladser, baner, karréer, monumentalbygninger og parker.³⁴

I Oslo byggedes haveforstaden Ullevål Hageby i 1916-21, tegnet af Oscar Hoff og, ligsom karrébydelen³⁵ Torshov fra 1917-25, planlagt i Sittes ånd. Oslo byplanchef Harald Hals præsenterede i 1929 en generalplan for byen, hvor et helhedsgreb blev uddybet med

Øverst fig. 17. Oslo. Del af Ullevål Hageby 1916-1921. Hall 1986.

Nederst fig. 18. Oslo, Tøyen. Detalje fra Harald Hals' plan 1929. Planen er delvis realiseret. Larsson 1983.

detaller - kort og kunstneriske perspektivskitser - af nye byrum. Der er både en overordnet strukturtænkning og tydelige byarkitektoniske udsagn i planen. En Sitte-inspireret variationsrigdom forenes med en vis regelmæssig karréstruktur, monumentalitet og klassicistisk influeret arkitektur. Planen er udgivet i en bog, hvor Harald Hals præsenterer Ebenezer Howards havebyer og tyske stjerneformede planmønstre, men også le Corbusiers modernistiske Plan Voisin fra 1922, med højhuse i parkterræn. Udenfor bygrænsen i Aker kommune, voksede forstæder op langs de nye forstadsbaner.

Byplankonkurrencen i København i 1908 er en af mange tilsvarende konkurrencer på denne tid. I Wien blev en generalplankonkurrence afholdt i 1893 efter indlemmelse af nabokommuner.³⁶ Der blev afholdt konkurrencer om Stor-Berlin i 1910³⁷ og om Stor-Kraków i 1909-10.³⁸ En planlagt konkurrence om planlægningen af Stor-Oslo i 1910 blev ikke gennemført. Mange konkurrencer og generalplaner var begrundet i kommunale indlemmelser og nye styringsmidler, f.eks. ved jordpolitik. På den ene side prioriterede man overordnede trafikale strukturer og på den anden side byarkitektoniske træk, såvel m. h. t. etagehuse som havebyer. Nye former for karrébebyggelse med åbne baggårde blev udviklet, ofte knyttet til det almennyttige boligbyggeri.

I København kan Sitte-inspirerede karréer ses f. eks. på Amagerbro, i Danasvej kvarteret (Frederiksberg), i Palæbebyggelsen, i Sjæl-

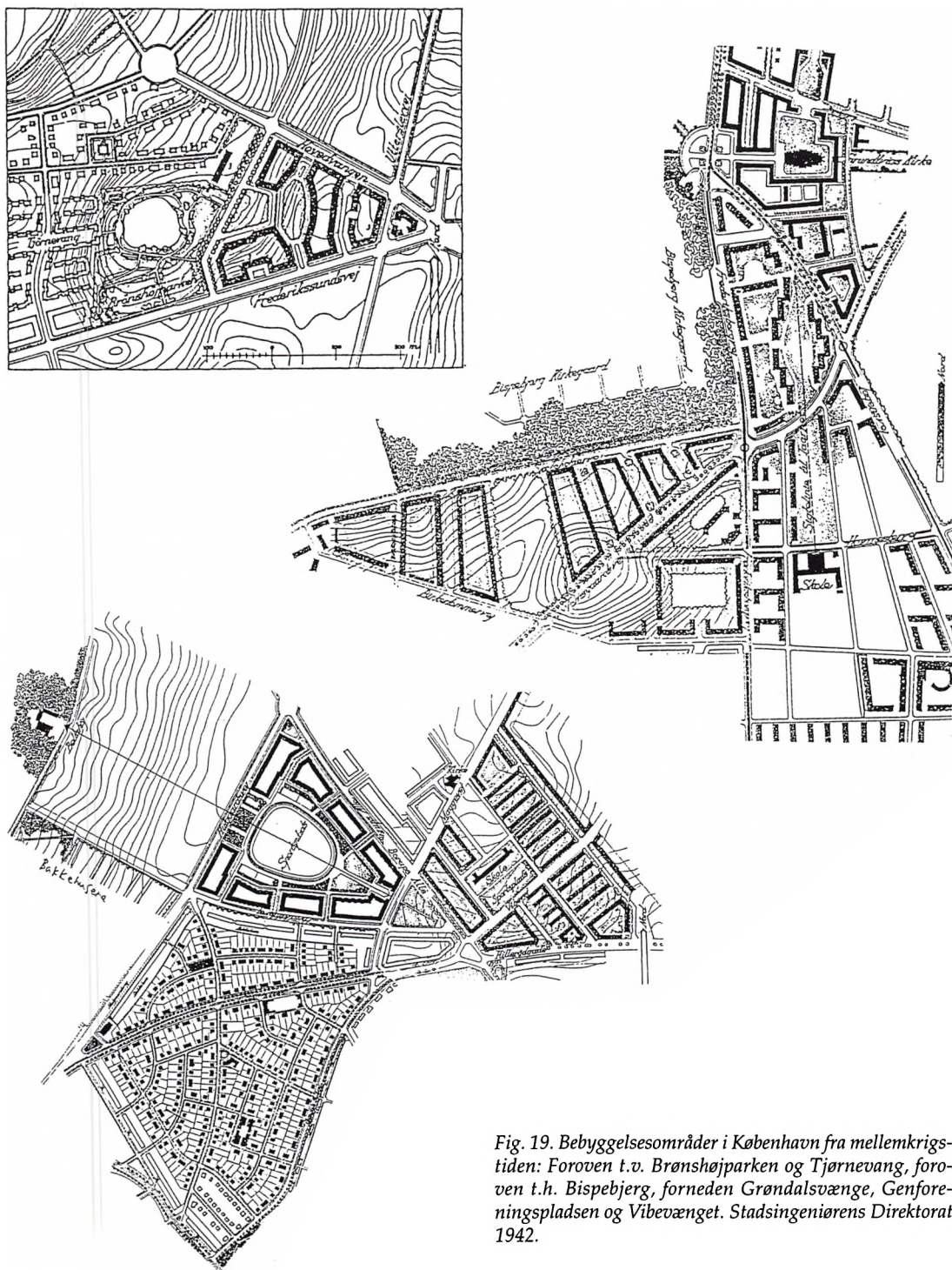

Fig. 19. Bebyggelsesområder i København fra mellemkrigs-tiden: Foroven t.v. Brønshøjparken og Tjørnevang, foroven t.h. Bispebjerg, forned Grøndalsvænge, Genforeningspladsen og Vibevangen. Stadsingeniørens Direktorat 1942.

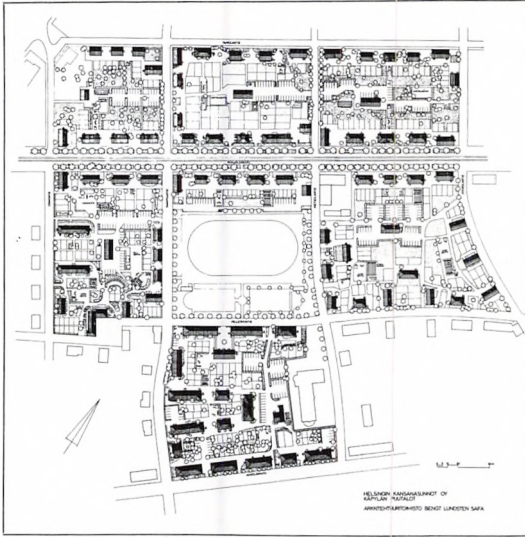

Fig. 20. Helsingfors, Kottby. Helsingfors planerar, 1980.

landsgadekvarteret, ved Sønder Boulevard og i Ålholmkvarteret. Mere regelmæssige, men byarkitektonisk bevidst planlagte karréer finder man f. eks. i Classens have, Hornbækhus, i Enghave og ved Toftegårds plads. Bispebjerg illustrerer udviklingen fra det Unwin- og Sitteinspirerede miljø omkring Grundtvigskirken, til den gradvise åbning af karréerne langs Skoleholdervej og den gennemførte parkbebyggelse omkring den grønne sigtlinje fra syd imod kirken. Howards og Unwins havebyideal kan tydeligt aflæses i Vigerslev haveforstad, Grøndalsvænge, Valby Vænge og "Den engelske haveby« (Tjørnevang) på Brønshøj. Bakkehusene og Emdrupvænge illustrerer overgangen til de mere regelmæssige klassicistiske og funktionalistiske byplanmønstre.³⁹

Sitte-inspirede karréer findes i Stockholm, udover Rödabergsområdet og Lärkstaden, ved Karlaplan, ved Norrtull og i dele af Södermalm. I Helsingfors er Tölö/Töölö⁴⁰ det mest kendte eksempel og i Oslo findes

udover Torshov bl. a. Sagene med de berømte, monumentale Sageneterrasserne. Med hensyn til have- og villabyer fra 1910erne og 1920erne, må, udover de ovenfor nævnte, også fremhæves Alvik - Nockebyområdet i Stockholm og Vallgård/Vallila og Kottby/Käpylä, i Helsingfors. Mellem Alvik og Nockeby er en række små havebyer anlagt omkring en forstadssporvej, som stadig eksis-

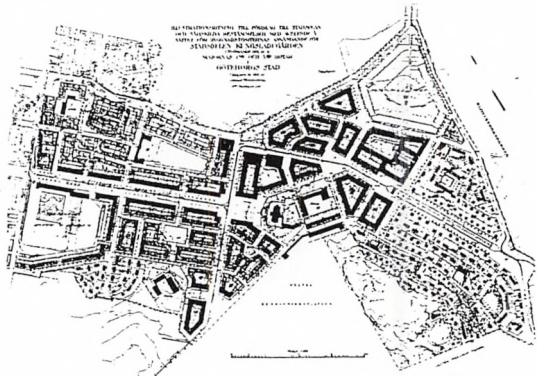

Fig. 21. Göteborg, Kungsladugårdplanen 1913. Bjur 1984.

sterer, med små købstadslignende centre (Ålsten, Smedslätten etc) omkring stoppestederne.

I Göteborg repræsenterer Albert Lilienbergs plan for Kungsladgård fra 1913⁴¹ meget af det bedste indefor periodens byplanlægning: Lukkede karréer afvekslende villabyggesel og rækkehuse, monumentale akser afvekslende med smalle, varierede og uregelmæssige gader, bevidst indpassede offentlige bygninger og parkanlæg af forskellig størrelse. Området blev udbygget op gennem tyverne. Etagehusene er fine eksempler på en karakteristisk byggeskik i Göteborg: »Landshøvdingehuse« med stueetage i sten og to ovenetager i træ. Områder som disse er stadig højdepunkter i nordisk byplanlægning.

Amsterdam, Wien og Hamborg lå langt fremme i bybygningshenseende i 1920erne. I

Amsterdam begyndte H. P. Berlage i 1902 med planen for »Amsterdam Zuid«, men ikke før 1917 blev den endelige plan vedtaget. Planen er opbygget med et varieret system af gader og pladser, korte sigtelinier og tydelig afsluttede gadeperspektiver. Området blev udbygget i 1920erne og 1930erne med røde murstenskarréer i 3-5 etager i »Amsterdamskolens« stil. Planen blev dog kritiseret for ikke tilstrækkelig at beskæftige sig med de overordnede trafikale og bebyggelsesmæssige sammenhænge i byen.⁴² I 1929 kom en mere rudenetspræget generalplan for byens fortsatte vækst.

I Wien blev de nye byplantanker fokuseret på enkelte bebyggelser, ikke på hele bydele. De store kommunale etagehuskomplekser, Wohnhöfe, f. eks. Karl-Marx-Hof, Karl Seitz-Hof og Reumannshof, er varieret opbygget omkring gårde eller gader, og tilfører som regel bybilledet vigtige kvaliteter. Samtidig

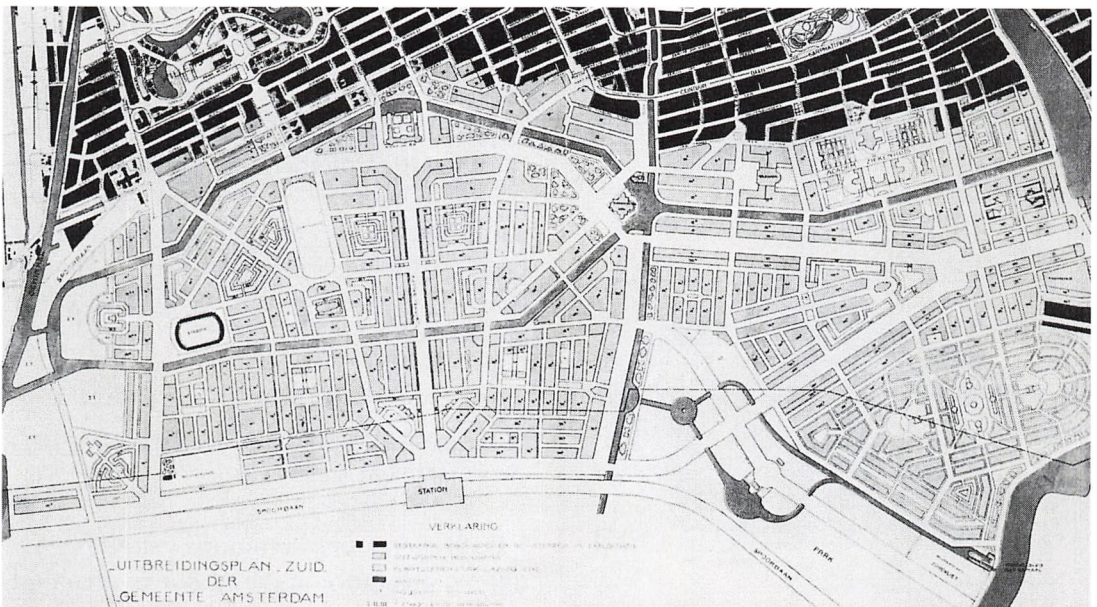

Fig. 22. Amsterdam Zuid-planen 1917 af H.P. Berlage. Amsterdam Planning Department 1983.

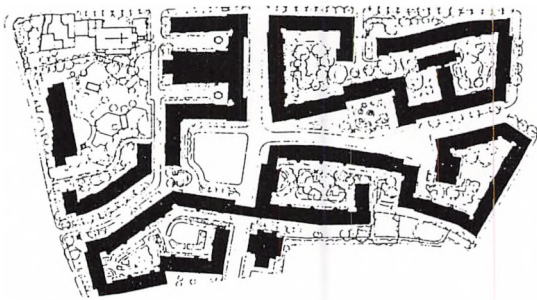

Fig. 23. Wien. Sandleitenhof 1924. Wulz 1979.

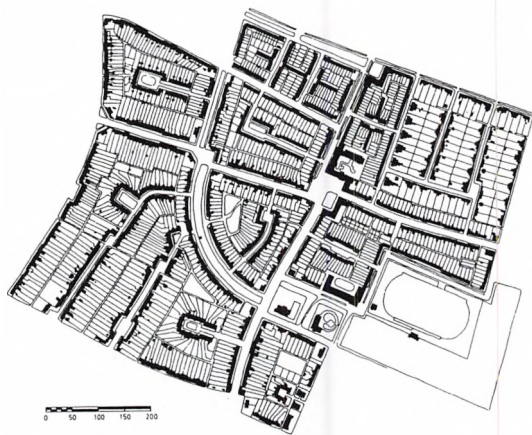

Fig. 24. Wien. Freihof 1923. Posch 1981.

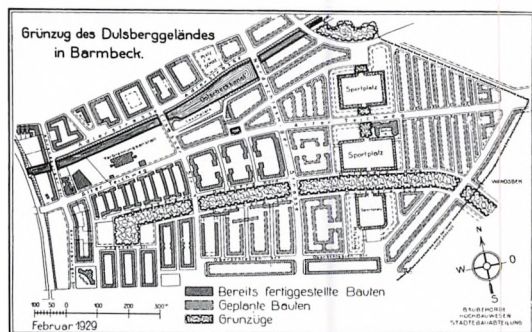

Fig. 25. Hamborg. Barmbek 1929. Hipp 1992.

blev der bygget havebyer som Lockerwiese, Freihof, Hermeswiese, Rosenhügel og Werkbundsiedlung⁴³

I Hamborg⁴⁴ var der en kort glansperiode fra den økonomiske krise i 1923 til nazisternes magtovertagelse i 1933. Under ledelse af Fritz Schumacher⁴⁵ byggedes etagehuskarréer og haveboliger i Sittes, Unwins og Otto Wagners ånd. Schumacher ville fremhæve byplanlægningens formmæssige og arkitektoniske side, og arbejde med tredimensionale modeller. Boligbyggeriet skulle ikke kun afhjælpe bolignøden, men være et bevidst middel til at forme byen på en smuk måde. Især blev der lagt vægt ved smukke helheder. Schumacher arbejdede bevidst og scenografisk med karréformer, karréstørrelser, forskellige gadetyper og samspillet mellem bebyggelse og grønne arealer eller åbne pladser. Gaderne og pladserne skulle være midler for oplevelsen af byen og dens forskellige stemninger. Hans mest kendte eksempel er Barmbek Nord fra 1929, hvor de røde murstensbygninger har arkitektonisk slægtskab med Amsterdamskolen. I Berlin blev den overordnede planlægning mangelfuld, men mange af periodens arkitektonisk mest kendte boligbebyggelser blev opført i perioden 1925 – 32 i Berlin, f. eks. Bruno Tauts Hufeisensiedlung, Onkel-Tom-Siedlung og Friedrich-Ebert-Siedlung, Siemensstadt af Walter Gropius m. fl. og Weisse Stadt af O.W. Salvisberg m. fl.⁴⁶

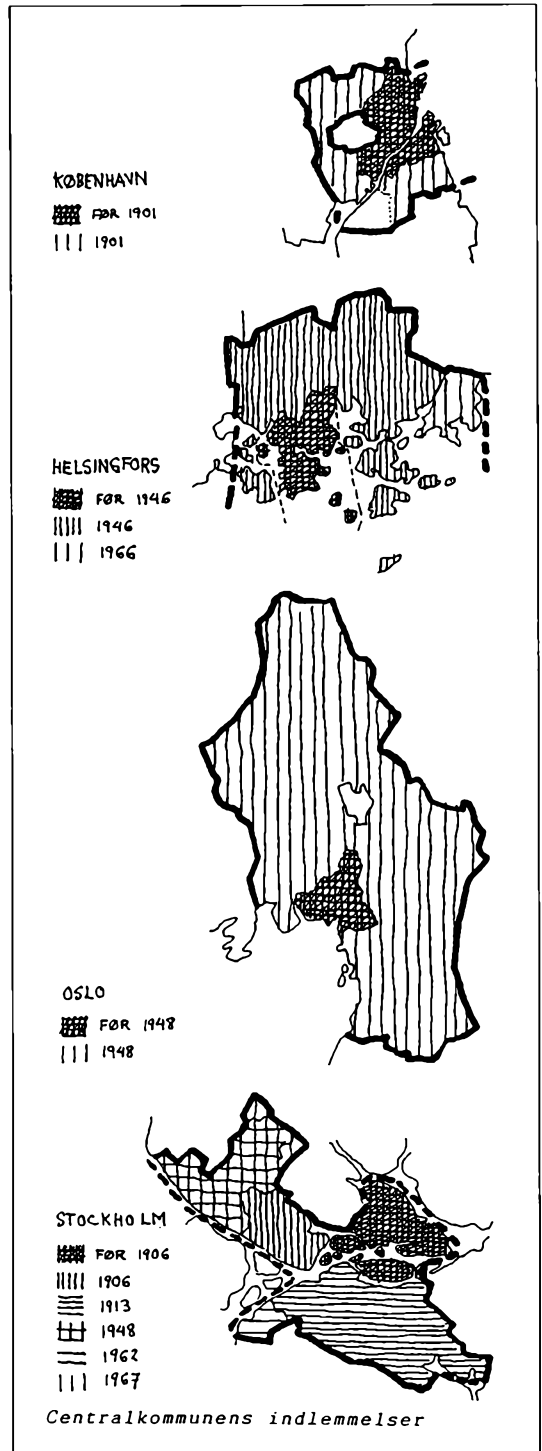
FORSTADSUDVIKLINGEN, KOMMUNEGRÆNSER OG KOMMUNAL JORDPOLITIK

Da Københavns kommune i slutningen af det 19. århundrede på ny kom i arealnød, opkøbte finansborgmester Borup store landbrugsområder udenfor bygrænserne.⁴⁷ Da

Valby, Sundbyerne og Brønshøj blev indlemmet i 1901, var kommunen allerede storgrundejer i nogle af disse distrikter. Kommunen fortsatte at købe jord også i nabokommunerne, bl. a. Rødovre og Hvidovre. Disse kommuner blev ikke indlemmet, da man mente at de lå for langt ude. Man anså det på forhånd for politisk håbløst at indlemme Frederiksberg og Gentofte, som allerede i høj grad var udbygget med velhaverområder. På trods af at indlemmelsen tredoblede kommunens areal fra 26 km² til 74 km², var den meget begrænset i forhold til forstadsudviklingen. I 1940 blev yderligere 11 kommuner betragtet som forstadskommuner, og Storkøbenhavn dækkede da 387 km², med over 1 million indbyggere, hvoraf 700 000 i Københavns kommune.

I flere andre europæiske storbyer blev stort set hele forstadsområdet indlemmet. I Wien gennemførtes indlemmelserne i flere trin.⁴⁸ Efter indlemmelserne i 1904 omfattede kommunen 273 km² og næsten 2 millioner indbyggere. I dag omfatter kommunen 414 km². Berlin omfattede efter indlemmelserne i 1920 859 km² med 3 millioner indbyggere, hvor de forskellige bydele fik et betydeligt selvstyre.⁴⁹ Hamborg var længe opdelt på flere kommuner – bl. a. Altona var en selvstændig kommune – men i 1938 blev størstedelen af byregionen samlet i én kommune. Hvis Københavns kommune i dag størrelsesmæssig skulle svare til f.eks. Wien eller Hamborg, skulle kommunen omfatte centralkommunerne, Københavns amt og i hvert fald Hørsholm, Birkerød, Farum og Greve kommuner i naboamterne. Amsterdams areal⁵⁰ voksede i 1921 ved indlemmelser til 175 km². Omkring

Fig. 26. København, Helsingfors, Oslo og Stockholm. Centralkommunernes indlemmelser i 1900-årene. Kort i samme målestok. Bo Larsson 1983.

Riga⁵¹ var der fra gammel tid en zone på totalt 750 km², hvor byens borgere kunne drive landbrug. Dele af zonen blev udbygget med forstæder. Riga kommune omfatter i dag ca 307 km². I Wien begyndte en aktiv kommunal jordpolitik i 1912 og i 1926 ejede kommunen næsten 67 km² areal.⁵² I Amsterdam begyndte den aktive kommunale jordpolitik i 1896. Kommunen ejede i 1900 75 % af jorden i kommunen, som da omfattede 150 km², og 65 km² i nabokommunerne.⁵³ Det almennyttige og kommunale boligbyggeri blev i Wien, Amsterdam og Hamborg brugt som et aktivt middel at planlægge byen på en god måde.

Omkring Stockholm voksede fra 1870erne nye forstæder planløst op udenfor bygrænsen. Her var der var frit spil for spekulanter til at udstykke byggegrunde, bl. a. nær lokal togstationerne. På den ene side byggedes højstatus villaområder af private selskaber, som også investerede i forstadsbaner (Djursholm, Saltsjöbaden, Lidingö m. v.). På den anden side byggedes træhuse af lav standard uden vand og afløb for lavindkomstgrupper. I 1900 var der ca. 50 større eller mindre forstadsbebyggelser udenfor bygrænsen.⁵⁴ Stockholms »røde borgmester«, social-demokraten Carl Lindhagen (søn til Albert Lindhagen) begyndte i 1904 en aktiv kommunal jordpolitik med opkøb af store arealer. Inden få år ejede kommunen næsten hele Bromma sogn i vest og Brännkyrka sogn i syd. Disse sogne blev indlemmet i 1906 hhv. 1913. En ny byplanlov i 1907 bidrog også til forbedrede styringsmidler. Kommunen udlejede grundene med »tomträtt« og støttede »egnahemsrörelsen«. Nye havebyer blev bygget med bl a Stockholms kommune, AB Hem på Landet og AB Stockholms Trädgårdsstäder som bygherrer. Stockholms indlemmelser er parallelle til Københavns,

da de ikke omfattede højstatusområderne mod nord og øst. Her blev kommunegrænsen fastholdt ved de gamle bytolde. Forstadsområderne dækker stadig ca 15 kommuner udenfor Stockholms kommune.

Helsingfors og Oslo gennemførte ikke større indlemmelser før i 1946 henholdsvis 1948. Begge byer undlod at indlemme velhaverkommunerne mod vest, nemlig Bærum og Asker ved Oslo og Esbo/Espoo og Gran-kulla/Kauniainen ved Helsingfors. Byområdene omfatter i dag henholdsvis 18 og 8 kommuner.⁵⁵ Også i Göteborg er de forholdsvis velhavende forstadskommuner mod syd og øst, holdt udenfor indlemmelserne. I Helsingforsområdet var store dele af jorden siden lang tid ejet af kommunen, såkaldt donationsjord, overdraget fra staten i det 17. århundrede.⁵⁶ Dele af jordene blev efterhånden solgt fra. Andre dele blev udlejet. Fra slutningen af det 19. århundrede begyndte kommunen systematisk at opkøbe jord, også i nabokommunerne. I 1940erne ejede kommunen ca. 40 km² jord, fortrinsvis i områder, der blev indlemmet i 1946.

DEN OVERORDNEDE STORBYPANLÆGNING

Udbygningen af de indlemmede distrikter i København skete i etaper, uden at byplan-konkurrencen blev fulgt op af en samlet plan. I 1954 kom endelig en generalplanskitse, men da var størstedelen af arealet allerede udbygget. I 1920erne blev der gjort opmærksom på behovet også for en regional planlægning i en byregion, der omfattede mange kommuner. På Dansk Ingeniørforenings initiativ kom et udvalg i 1926 med en Trafikliniebetænkning for centalkommunerne og Københavns amt. Planforslagets ring- og radialveje fik stor betydning for den konkrete

te udbygning af veje, medens forslaget til »hurtigsporveje« i 1930'erne blev erstattet af S-baneudbygningen.

Dansk Byplanlaboratorium (grundlagt i 1923) tog i 1928 initiativ til et Egnplanudvalg, som i 1934 kom med betænkningen »Københavnsegnens grønne områder«. Den viser et sammenhængende system af grønne strøg og stier gennem Københavnseggen. I internationalt perspektiv lå denne plan langt fremme, og blev også i høj grad realiseret. Den første samlede egnplanskitse blev den berømte Fingerplan i 1947.⁵⁷

De ovenfor nævnte byplankonkurrencer om Wien, Berlin, Kraków og Oslo handlede, ligesom Saarinsens plan for Helsingfors i 1918, alle om hele byregionerne, incl. forstæderne. I Berlin arbejdede Zweckverband Groß-Berlin fra 1912 og Landesplanungsverband Brandenburg-Mitte fra 1929 med en regional storbyplanlægning.⁵⁸ Trafiksystemerne blev koordineret, men der kom ingen samlet regionplan. I Stockholm blev der i 1929 dannet en »Regionplanekommission för Stockholm med omnejd«, som i 1936 fremlagde en regionplan. Denne havde intet lovgrundlag, men var en fælles retningslinie for kommunernes planlægning, ud fra et overordnet vej- og banesystem. I 1933 var en sporvejtunnel gennem Södermalm åbnet, i henhold til Liliensbergs plan fra 1928. Der blev i regionplanen foreslået en banetunnel gennem hele de indre bydele. I 1950'erne blev idéen realiseret gennem tunnelbanesystemet. En ny regionplan blev fremlagt i 1958, lignende den københavnske Fingerplan.⁵⁹ I Oslo kom Harald Hals i 1934 med et samlet planforslag for Stor-Oslo, incl. Aker og Bærum kommuner, opbygget på et system af forstadsbaner.⁶⁰ Planen havde ingen formel status, men bane- og vejsystemet blev i hovedsagen realiseret. I Helsingfors⁶¹ var store dele af forstadsudvik-

lingen kaotisk og planløs, til stor del af meget lav standard.⁶² I 1944 kom en af Helsingfors' førende byplanlæggere, Birger Brunila, med debatoplægget og regionplanforslaget Stadsplanefrågor i Stor-Helsingfors. Planen var opbygget omkring et motorgadesystem, som mødtes i Frederiksberg/Pasila med en fælles indføring i Kungsgavens tracé. Bemærkelsesværdig er, at planen ikke var opbygget på banetrafik. Planen fik kun begrænset betydning for den videre udvikling.

KØBENHAVN I DEN EUROPÆISKE SAMMENHÆNG

Ovenfor har vi set, hvordan der i årtierne efter 1900 skete en intens udvikling af byplanlægningen og byplanidealene. En kort opsummering: Byplanlægningen var præget af en byarkitektonisk og social tilgang. I planer og visioner for storbyernes vækst var den oplevelsesmæssige dimension og udformningen af gader, pladser og strøg centrale elementer. Der var markante byplanideal knyttet til såvel tætte bykvarterer som havebyer.

På den ene side et rationalistisk, storbyorienteret ideal, som fokuserer på overskuelighed, let opfattede hovedsystemer, store linier og i mange tilfælde symmetri og monumentalitet. Dette ideal, med rødder i renæssancen og barokken, havde i høj grad præget perioden 1850 – 1900, f.eks. Haussmanns boulevarder i Paris og Cerdás store kvadratnetsplan i Barcelona, men også Otto Wagners storbyprojekt for Wien i 1911.

På den anden side et romantisk ideal, som tilstræber menneskelig skala, assymetri, variation og omhu i det små og som ser midlaldersbyen og den lille købstad eller landsby som ideal. Indenfor dette ideal blev en lang række arkitekter inspireret af Camillo

Sitte, Ebenezer Howard og Raymond Unwin. I Københavns indlemmede distrikter kan samtidigt byplanidealer spores mange steder, f.eks. omkring Hulgårdsvej, i Brønshøj og på Bispebjerg.

Parallelt findes et rationalistisk, ingeniørmæssigt og sundhedsmæssigt ideal, som fokuserer på de store systemer, byens infrastruktur, trafiklinier og byens zoneopdeling og arealanvendelse, men ikke tager nøjere stilling til byens arkitektur og udseende. Dette ideal udvikles især fra 1920'erne og efter funktionalismens gennemslag. Eksempler på dette er Bjerres konkurrenceforslag 1908, trafikliniebetænkningen i 1926 og »Københavnsegnens grønne områder« i 1934, som alle fik stor betydning for byens udvikling.

I det store hele svarer udviklingen i København til udviklingen i de fleste af de her behandlede byer. Det almenyttige og sociale boligbyggeri udvikles og får en vigtig rolle i den byarkitektoniske udvikling. Her har Wien en førende stilling, men København ligger godt fremme. Med hensyn til den overordnede generalplanlægning har Amsterdam en klart førende stilling. Stadig større områder inddrages i storbyernes vækst. Dette afføder regionale byudviklingsstrategier, men der er store forskelle byerne imellem m. h. t. kommunegrænser og regionale styringsmidler.

De nordiske hovedstæder er meget forsigtige med hensyn til indlemmelser i forhold til en lang række centraleuropæiske byer, som indlemmer størstedelen af storbyområdet. Københavns indlemmelser er et vigtigt skridt i byens planlægningshistorie, men meget begrænsede i europæisk sammenhæng. Den begyndende regionale planlægning i København med trafiklinier og grønne arealer, har sidestykker i mange andre storbyer. København ligger her på niveau med

mange andre byer, medens Fingerplanen i 1947 placerer København i brechen.

KØBENHAVNS INDLEMMEDE DISTRIKTER – ET VÆRDIFULDT BYMILJØ I DAG

Som helhed er udbygningen af de indlemmede distrikter vellykket. På trods af en manglende generalplan, blev udviklingen styret ved kommunal jordpolitik og servitutter. Ved salg eller udlejning af jord til sociale og kooperative boligselskaber sikredes en byplanlægning af høj kvalitet. Tuborgvejringen og S-togsringen over Vanløse gav tværforbindinger. Sporvejsnettet blev udbygget i hele kommunen - desværre senere erstattet af buslinier.

Et system af grønne arealer blev udviklet på initiativ af stadsingeniør Olaf Forchhammer. Udlægningen af nye gader og matrikler blev forholdsvis pragmatisk, med opdeling af ældre landejendomme, f. eks. gennem parcelforeninger. På denne måde kom gamle matrikelskel og småveje i høj grad at påvirke de nye gadeudlæg og matrikelskel. Historiske spor kan derfor aflæses i den nuværende struktur. Et særlig interessant eksempel er Husum. I de fleste villakvarterer er grundene forholdsvis små, og husene er placeret på ens afstand nogle meter ind på grunden. På denne måde dannes forholdsvis velafgrænsede byrum langs gaderne.

Byplan- og gadestrukturen er som regel ensartet for etagehus- og villaområder. Etagehusene blev først bygget som lukkede karreer med grønne fællesgårde, og senere i åbnere bebyggelsesformer. De er som regel i 3 - 5 etager, med røde eller gule murstensfacader og sadeltag. Mere end 3/4 af de indlemmede distrikters indbyggere boede i 1941 i etagehuse, selvom villakvartererne optog

en betydeligt større del af arealet end etagehuskvartererne. I de lokale hovedstrøg er der ofte butikker i stueetagen. Mange af disse gader er forholdsvis tæt bebyggede med store bymæssige kvaliteter. Det købstadslignende miljø i hovedgaderne og rolige haveboligkvarterer bagved, har skabt særlige kvaliteter i de indlemmede distrikter. Der er ofte værdifulde byarkitektoniske mønstre, f. eks. i Brønshøj og Husum. Også i relationen til landskabet, til områdernes højedrag og til søer, moser har områderne store kvaliteter.

Selvom mange af bykvarterene fra 1900 til 1940 i de indlemmede distrikter er forstyrret

af gennemkørende biltrafik, må områderne som helhed betragtes som af høj byplanplan-kvalitet - tildels højdepunkter indenfor dansk bybygning. Boligkvarterer som Vigerslev haveforstad, Grøndalsvænge, Bakkehuse, Vibevænget, Bispebjerg, Bellahøj, Genforeningspladsen og Emdrupvænge hører stadig til regionens bedste bymiljøer. Carl Strinz, men også Aage Bjerre, Egil Fischer og Olaf Forchhammers intentioner om et levende og omvekslende bymiljø med tilpasning til topografi og historisk struktur, med smukke grønne arealer og med bymæssige lokale centre, er i høj grad blevet virkeliggjort.

LITTERATUR

Amsterdam Planning Department: Amsterdam Planning and Development. Amsterdam 1983.

Amsterdam Planning Department: A City in Progress. Physical Planning in Amsterdam. Amsterdam 1994.

Benevolo, Leonardo: Die Geschichte der Stadt. 1993.

Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umweltschutz: Berlin, räumliche Entwicklung in der Region Berlin - Planungsgrundlagen. Berlin 1990.

Berning, Maria m. fl.: Berliner Wohnquartiere. Ein Führer durch 40 Siedlungen. Dieter Reimer Verlag, Berlin 1990.

Bjur, Hans: Stadsplanering kring 1900, med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet. Doktorsdisputats, Chalmers Tekniska Högskola, Göteborg 1984.

Blomeyer, Gerald R. m. fl.: Bestandaufnahme. Arbeitsunterlage für das Symposium Zentrum Berlin, veranstaltet vom Magistrat von Berlin, Oktober 1990.

Bobek, Hans & Lichtenberger, Elisabeth: Wien. Bauliche Gestalt und Entwicklung seit der Mitte

des 19. Jahrhunderts. Verlag Böhlau Nachf., Graz-Köln, 1966.

Book, Tommy: Balkanstaden – i ständig förvandling. Stadsbyggnadsmässigt och etniskt. Acta Wexionensia Nr 1, Växjö 1996.

Dunér, Katarina & Hall, Thomas (red): Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism. Sveriges Radios förlag, 1997.

Eriksson, Eva: Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890 – 1920. Ordfront, 1990.

Fog, Hans & Westerlind, Ann-Mari: Göteborg. Stads kärna – region – framväxt – framtid. Byggnadsforskningsrådet T13:1979.

Gsteu, Johngann Georg m. fl. (red): Architektur in Wien. Wien 1984.

Guía urbanístico e arquitectónico de Lisboa. 1990erne.

Hall, Thomas: Planung europäischer Hauptstädte. Zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jh. Stockholm 1986.

Hall, Thomas: Urban Planning in Sweden. I Hall, Thomas (red.): Planning and Urban Growth in the Nordic Countries. Spon, London 1991.

Harms, Hans & Schubert, Dirk: Wohnen in Ham-

- burg – ein Stadtführer. Christians Verlag, Hamburg 1989.
- Helsingfors stadsplaneringskontor: Helsingfors planerar. Informationsfoldere fra 1970erne og 1980erne.
- Hipp, Hermann: Wohnstadt Hamburg. Mietshäuser zwischen Inflation und Weltwirtschaftskrise. Christians Verlag, Hamburg 1992.
- Hofer, Elisabeth, Kubelik, Martin & Tscherkes, Bohdan: Baukunst in Galizien XIX – XX Jh. L'viv'ska Polytehnika, L'viv/Lemberg 1996.
- Holm, Axel og Johansen, Kjeld: København 1840 – 1940. Arnold Busck/Nyt nordisk Forlag, København 1941.
- Howard, Ebenezer: Garden Cities of Tomorrow. 1901. (Bearbejdning af Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform, fra 1898.)
- Jensen, Rolf: Moderne norsk byplanlegging blir til. Doktorsdisputats. Nordplan 1981.
- Johansson, Ingemar: Den stadslösa storstaden. Förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870. 1970. Doktorsdisputats. Byggnadsrådet R26:1974.
- Knudsen, Tim: Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840 – 1917. Akademisk forlag, København 1988.
- Lampel, Miklós: 1800-talsstaden Budapest, dess tillkomst och situation idag. Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm 1982.
- Larsson, Bo: Fremtiden er ikke hvad den har været. Ændrede planlægningsvilkår i nordiske storbyer. Kunstakademiets Arkitektskole, København 1983.
- Larsson, Bo & Thomassen, Ole: Urban Planning in Denmark. I Hall, Thomas (red.): Planning and Urban Growth in the Nordic Countries. Spon, London 1991.
- Larsson, Bo: Stadens språk. Stadsgestaltning och bostadsbyggande i nordiska huvudstäder under 1970- och 1980-talen. Doktorsdisputats, Lund 1994.
- Lejnieks, Janis: Rigas arkitektura. 1989.
- Lorange, Erik & Myhre, Jan Eivind: Urban Planning in Norway. I Hall, Thomas (red.): Planning and Urban Growth in the Nordic Countries. Spon, London 1991.
- Oslo Byplankontor: Oslo. Planlegging og utvikling. 1960.
- Paulsson, Gregor: Svensk stad. Del 2. 1950.
- Posch, Wilfried: Die Wiener Gartenstadtbewegung. Reformversuch zwischen erster und zweiter Gründerzeit. Tisch-Urbanistika-1, Wien 1981.
- Purchla, Jacek: Jak powstał nowoczesny Kraków. 1990.
- Rasumussen, Steen Eiler: København. 1969.
- Stadsingeniørens Direktorat: København. De indlemmede distrikter. Byplanmæssig udvikling 1901 – 1941. København 1942.
- Rådberg, Johan: Den svenska trädgårdsstaden. Byggnadsrådet, Stockholm 1994.
- Sandell, Ulf: Berlin. München. Stadsutveckling och stadsförnyelse. Byggnadsrådet, Stockholm, T12:1984.
- Sidenbladh, Göran: Planering för Stockholm 1923 – 1958. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning. Stockholm 1981.
- Sitte, Camillo: Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätze. 1889.
- Sundman, Mikael: Stadier i stad. Helsingfors stadsplaneringskontor, publikat YB 1/83, 1983.
- Sundman, Mikael: Urban Planning in Finland after 1850. I Hall, Thomas (red.): Planning and Urban Growth in the Nordic Countries. Spon, London 1991.
- Thomassen, Ole: Lyse dage og sorte nætter. København 1988.
- Wulz, Fritz: Wien 1848 – 1934. En arkitekturpolitisk studie av en stad i förändring. Byggnadsrådet, T16:1979.
- Unwin, Raymond: Town Planning in Practice, 1909.
- Unwin, Raymond: The Art of Designing Cities and Suburbs. 1911.
- Åström, Kell: Stadsplanering i Sverige. 1993.

NOTER

1. Bremerholm, Christianshavn, Frederiksstaden og Frederiksholm.
2. Her blev store arealer bebygget med tæt, usundt spekulationsbyggeri uden tydelige overordnede byplanidéer, men Lægeforeningens boliger viste, at der fandtes alternativer. De blev planlagt i 1853 som svar på koleraepidemien dette år. Det var åbenbart, at byen ikke længere kunne sluttes inde bag voldene.
3. Allerede i 1854 havde professor J. Wilkens fremlagt en plan med karrébebyggelse helt ud til søerne, dog med friholdelse af Tivoli og en smal grøn ring langs voldgaderne. Militæret ønskede en tæt udbygning, da indtægterne fra salget af grundene skulle bruges til de nye forsvarsanlæg.
4. Hele forløbet omkring voldterrænets og brokvarterernes udbygning er indgående beskrevet af Steen Eiler Rasmussen og Peter Bredsdorff i Holm & Johansen 1941 og i Rasmussen 1969 og Thomassen 1988.
5. Jf. Bobek & Lichtenberger 1966, Hall 1986 og Wulz 1979.
6. Jf. Hall 1986.
7. Jf. Hofer, Kubelik & Tschertes 1996.
8. Jf. Bjur 1984 og Fog & Westerlind 1979.
9. Jf. Lejnieks 1989.
10. Jf. Harms & Schubert 1989.
11. Jf. Purchla 1990.
12. Jf. Amsterdam Planning Department 1983 og 1994.
13. Jf. Benevolo 1993, Hall 1986 og en lang række andre kilder.
14. Karréernes karakteristiske afskårne hjørner danner små pladser i gadekrydsene. I diagrammer vises, hvordan karréerne kan bebygges på forskellige måder, og hvordan åbne pladser, parker og monumentalbygninger kan indpasses i det overordnede system.
15. Jf. Hall 1986.
16. Det 19. århundredes planlægning i Stockholm er bl. a. beskrevet i Eriksson 1990, Hall 1986 og 1991 og Åström 1993
17. Jf. Hall 1986 og Lampel 1982.
18. En interessant oversigt over Balkanlandenes byplanlægning i de 19. og 20. århundreder, findes i Book 1996.
19. Se bl. a. Lorange & Myhre 1991 og Oslo Byplankontor 1960.
20. Jf. Bjur 1984, Eriksson 1990 og Åström 1993.
21. Dette var dog sandsynligvis ikke Hobrechts hensigt.
22. Berlins planlægning i det 19. århundrede er bl. a. behandlet i Blomeyer 1990, Hall 1986 og Sandell 1984.
23. Camillo Sittes bog *Der Städtebau und seinen künstlerischen Grundlagen* blev udgivet i 1889 og læst i store dele af Europa, ikke mindst i de skandinaviske lande.
24. Ebenezer Howards bog *Garden Cities of Tomorrow* (1901) og Raymond Unwins bøger *Town Planning in Practice* (1909) og *The Art of Designing Cities and Suburbs* (1911) blev spredt i mange lande. Unwins bog kom igså i tysk udgave, og der er mange paralleller mellem Unwins planer og f. eks Heinrich Tesenows planer for havebyen Hellerau ved Dresden.
25. Wagners byprojekt var en strukturplan for Wiens udvikling med en uddybning for byens XXII. distrikt.
26. I bogen om Københavns indlemmede distrikter, udgivet af stadsingeniør Olaf Forchhammer i 1942, beskrives gadenettet i Strintz' plan som »overbroderet med Detailler, der slører de store Linjer« og vejnettet som »nærmest labyrintisk med sine kurver og slynger«. I samme år skriver Steen Eiler Rasmussen og Peter Bredsdorff i bogen *København 1840 - 1940* (udgivet af Axel Holm og Kjeld Johan-

- sen) om Bjerres andenpræmieforslag: »På helhedsplanen er der ikke vist nogen smaalig Detaillering af de Vejanlæg, som først skulde realiseres en Menneskealder senere. Den er snarere en moderne 'Generalplan', der ordner Hovedfærdselslinierne og fordeler Arealerne til forskellig Anvendelse. (...) Ved Hjælp af brede Parkalleer har Forfatteren søgt at forbinde eksisterende og foreslaaede Parker til et sammenhængende System af grønne Omraader. (...) Med Afvigelser i Enkeltheder har denne Plan siden dannet grundlag for Byplanlægningen i Københavns ydre kvarterer.« Byplan-konkurrencen behandles også indgående i Knudsen 1988 og Rasmussen 1969.
27. Karl Henrici, professor i Aachen, var meget influeret af Sittes idéer. Han fik præmier i mange byplankoncurrencer og arbejdede bl. a. med München. Joseph Stübgen, Stadtbaurat i Köln, udgav håndbogen *Der Städtebau* i 1890.
 28. Jf. Dunér & Hall 1997, Eriksson 1990 og Hall 1991.
 29. Et af Hallmans mest kendte arbejder var planen for den ny by Kiruna i 1901. Hans generalplan for Kalmar i 1903 erstattede en tidligere rudenetsplan fra 1876.
 30. Lilienberg udarbejdede bl. a. generalplanen for Uppsala i 1921, som erstatning for en rudenetsplan fra 1880erne. Planen viste hvordan den eksisterende by næsten hele vejen rundt kunne omgives af en Sitte- og Unwin-inspireret havebybebyggelse. Planen viste detaljeret enkelthuse, matrikelskel, alleer, gangstier m.v., selvom det ikke var hensigten at fastlægge hele udformningen.
 31. En central afhandling om Albert Lilienberg er Bjur 1984. Lilienberg behandles også i Dunér & Hall 1997, Eriksson 1990, Hall 1991, Larsson 1983 og Rådberg 1994.
 32. Jf. Sundman 1991. Soncks og Saarinens idéer og planer behandles også i Hall 1986, Larsson 1983, Sundman 1983 og i materiale fra stadsplaneringskontoret i Helsingfors fra 1970erne og 1980erne.
 33. Munksnäs-Haga blev indtegnet, i princippet som i planen fra 1915.
 34. Det er en strukturplan samtidig med en detaljeret byarkitektonisk vision. Planen kunne dog ikke realiseres, da styringsmidler og penge manglede. Der var en diskussion om, hvorvidt Tölöviken burde tørlægges eller ikke. Bertel Jung havde i sin generalplan for Helsingfors kommune i 1915 foreslået at etablere en "Centralpark" omkring Tölöviken og baneterænet. Gennem 1920erne diskuteredes spørgsmålet om park og vand kontra Kungsavenyn og cityudvidelse, og i 1924 blev der afholdt en konkurrence. I 1932 fremkom et generalplaneforslag om en etapevis realisering af Kungsavenyn. Det endte dog med at vandspejlene og størstedelen af grønne arealer blev bevaret, ligesom hovedbanegården. Godsbanegården blev dog senere flyttet imod nord.
 35. Jf. Lorange & Myhre 1991 og Oslo Byplankontor 1960.
 36. Konkurrencen er indgående beskrevet i Wulz 1979. Jf. også Hall 1986.
 37. Jf. Rådberg 1994, Sandell 1984 og Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umweltschutz, Berlin 1990.
 38. Jf. Purchla 1990.
 39. Byplanidealernes udvikling i de indlemmede distrikter er indgående beskrevet i Stadsingeniørens Direktorat 1942. Jfr også Peter Bredsdorffs og Steen Eiler Rasmussens gennemgang i Holm & Johansen 1941 samt Knudsen 1988, Larsson & Thomassen 1991 og Rasmussen 1969. Områderne beskrives også i en lang række arkitektur- og byplanhistoriske oversigter.
 40. Jf. Hall 1986 og Sundman 1983 og 1991.
 41. Jf. Bjur 1984, Fog & Westerlind 1979 og Rådberg 1994.

42. Planlægningen af Amsterdam og Amsterdam Zuid er bl. a. beskrevet i Amsterdam Planning Department 1983 og 1994 og Benevolo 1993.
 43. Wiens Wohnhöfe beskrives indgående i Wulz 1979, hvor også Sittes og Wagners byplanidéer gennemgås. Wiens Wohnhöfe beskrives også i Bobek & Lichtenberger 1966, Gsteu 1984, hvor også Wiens havebyer behandles. Havebyerne behandles mere dybdegående i Posch 1981.
 44. Jf. Harms & Schubert 1989 og Hipp 1982.
 45. Schumacher behandles indgående i Hipp 1982.
 46. Jf. Berning m. fl. 1990, Blomeyer m. fl. 1990, Rådberg 1994 og Sandell 1984.
 47. Københavns jordpolitik og dens forhold til indlemmelserne er bl. a. beskrevet i Holm & Johansen 1941, 1988, Rasmussen 1969 og Stadsingeniørens Direktorat 1942.
 48. Jf. Bobek & Lichtenberger 1966, Gsteu 1984 og Wulz 1979.
 49. Jf. Blomeyer m. fl. 1990, Sandell 1984 og Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umweltschutz, Berlin 1990.
 50. Jf. Amsterdam City Planning Department 1983 og 1994.
 51. Jf. Lejnieks 1989.
 52. Jf. Bobek & Lichtenberger 1966 og Wulz 1979.
 53. Jf. Amsterdam City Planning Department 1983 og 1994.
 54. Forstadsspredningen omkring Stockholm beskrives dybdegående i Johansson 1974. Jf. også Dunér & Hall 1997, Eriksson 1990, Paulsson 1950 og Rådberg 1994.
 55. Stockholms generalplan 1952 blev grundlaget for udbygning af »tunnelbanebyerne« inod vest og syd. Oslo fik en generalplan i 1950 - med tunnelbanebyer og »skiløyper« og Helsingfors fik sin generalplan i 1960.
 56. Jf. Sundman 1991.
 57. Udviklingen af den regionale planlægning i Københavnsområdet beskrives bl a i Larsson & Thomassen 1991, Rasmusen 1994 og, m h t 1920ernes og 1930ernes planlægningsdiskussioner, i Stadsingeniørens Direktorat 1942.
 58. Jf. Blomeyer m. fl. 1990, Sandell 1984 og Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umweltschutz, Berlin 1990.
 59. Jf. Larsson 1983, Sidenbladh 1981.
 60. Jf. Larsson 1983 og Lorange & Myhre 1991.
 61. Jfr Larsson 1983 og Sundman 1991.
 62. Byens saneringsproblem kom til at ligge mere her end i de indre bydele.
- Bo Larsson, f. 1946, arkitekt, SAR/MAA, tekn. dr., docent, lektor ved Lunds Tekniska Högskola, Lunds universitet, praktiserende arkitekt ved tegnestuen Plan- og Byggnadskonst AB, Lund. Har skrevet: Stadens språk – stadsgestaltning och bostadsbyggande i nordiske huvudstäder under 1970- och 1980-talen, (doktorsafhandling), Lund 1994. Urban Planning in Denmark, afsnit sammen med Ole Thomassen i Planning and Urban Growth in the Nordic Countries, London 1991. Desuden rapporter og artikler om byplanlægning, byplanspørgsmål og byplanhistorie i nordiske og europæiske storbyer.

BYPLANER OG KULTURELLE MODELLER

DEN INTERNATIONALE KONKURRENCE I 1908

OM KØBENHAVN EFTER INDLEMMELSERNE¹

Af Hélène Vacher

Dagbladet Politiken nævner i 1910 byplan-konkurrencen om København og omtaler rosende den byplanbevægelse, som er under udvikling i Danmark:

»Når kunsten, anvendt på gade- og bebyggelsesplaner, atter er ved at komme til sin ret herhjemme, skyldes dette jo selvfølgelig den stærke bevægelse på dette område, som er begyndt at røre på sig i de store kulturcentre, navnlig i Tyskland og England (...) Store konkurrencer har været afholdt mangfoldige steder (...) Resultaterne ses nu som sagt ikke alene i de store lande, men også i de små. Vore nabolande, Sverige og Norge, er med i bevægelsen, som ikke lader sig standse.«²

I samme artikel understreges det, at der endnu ikke findes noget udtryk på dansk til at betegne denne nye byanlægkunst, sådan som det er tilfældet på tysk og engelsk. Imidlertid er begrebet »Town Planning« også først lige taget i brug i Storbritannien.³ I det tyske kejserrige, som anses for at være længst fremme indenfor området, er det stadig udtrykket »Bebauungsplan«, der hersker i praksis, selv om »Städtebau«, som Politiken nævner, er på vej ind takket være tidsskriftet af samme navn, som udkom første gang i 1904.⁴ I Frankrig er udtrykket »urbanisme«

knap nok dukket op før 1. Verdenskrig.⁵ I 1888 beskriver Charles Ambt (1847-1919) med udtrykket »bebyggelsesplan« de grundtræk, som bør være til stede i bebyggelsesplaner ved udvidelser af storbyer. Princippet ved en bebyggelsesplan er, at den skal have en præventiv virkning og sikre byen en hensigtsmæssig vækst. Hans opfattelse er helt tydeligt inspireret af »Städtebau«, idet han henviser til »Baumeister«- og »Stübber«-arbejderne.⁶

Patrick Abercrombie (1879-1957), redaktør af tidsskriftet »Town Planning«, der udkommer første gang i 1910, lægger vægt på uklarheden i den terminologi, som anvendes til at betegne den »nye grammatik og syntaks«, der på dette tidspunkt er ved at blive sat i system. Hvert land har udviklet sine egne foreskrevne eller lovgivningsmæssige redskaber og foretaget sine egne kunstneriske valg, alt efter »temperament«.

Han understreger, at idiosynkrasien over for byplanlægningens fremgangsmåder er tæt forbundet med hvert enkelt lands bureaukrati. Samtidig taler han varmt for en international føderation af »Town Planners«. Her ville man kunne samle alle dem, som allerede mødes ved de utallige, internationa-

le konferencer eller fagkongresser, der handler om emner inden for byplanlægning, og som er direkte involveret i udarbejdelsen og udførelsen af byplaner, såsom ingeniører, arkitekter, landinspektører osv.⁷

BYPLANKONKURRENCENS BETYDNING FOR UDVIKLINGEN AF BYPLANLÆGNINGEN

Antallet af internationale konkurrencer, kongresser, udstillinger og tidsskrifter såvel som særlige seminarer og vejledninger stiger betydeligt ved århundredets begyndelse.⁸ Via disse bliver der udbredt viden om nye teknikker, idéer og værdier og skabt et forum for forandring og eftertanke vedrørende byen. Endvidere bliver der skabt basis for personlige kontakter samt nye faglige og politiske netværk. Initiativet til oprettelsen af Verdensbyforeningen - »Union internationale des villes« - i 1913 markerer slutningen på en periode, i hvilken der bliver indsamlet en vigtig og stor mængde dokumentation og viden om byen.

Det er også i denne tid, at to opfattelser af byen vinder frem. På den ene side ses byen som en naturlig og uafhængig organisme, som styres af sine egne udviklings- og tilpasningslove. På den anden side anses byen mere som en funktionel helhed bestående af tekniske systemer. Det ene udelukker ikke det andet, og begge opfattelser giver byen en universel dimension, som er genstand for forskellige studier og analyser ud fra hvilke, der kan udledes love, som gør det muligt at styre byens udvikling. Transport, trafik, vand-, gas-, elforsyning- og kloaknet samt hygiejneforhold, demografisk udvikling, industrielle og økonomiske aktiviteter udgør alle organer eller systemer i byorganismen eller bymaskinen.⁹

Disse forhold er baggrund for specialisternes undersøgelser, hvor de søger at finde en global fremgangsmåde til at gribe ind i byens udvikling. De søger samtidig at gøre sig gældende ved hjælp af en helt ny videnskab inden for bybebyggelse. I modsætning til de planer, der er udarbejdet efter de principper, hvor byen opfattes som en statisk og sluttet form, hvilket netop er tilfældet med planerne fra de klassiske og barokke perioder, er de byplanmæssige projekter smidige og fremadrettede. Hensigten er at forberede og integrere kommende bebyggede områders udvikling, hvis udvidelse anses som værende uden grænser.

I det sidste årti af det 19. århundrede udskrives en række konkurrencer om gade- og bebyggelsesplaner. Programmerne handler om de altomfattende udvidelser af byer som München og Wien i 1893, Helsinki i 1899 og 1901, Helsingborg i 1906, Berlin i 1910, Düsseldorf i 1912, Tallin/Reval i 1913, Dublin i 1914. I modsætning til »Generalreguleringsplan« for hovedstaden i Østrig-Ungarn, hvor konkurrencen i 1858 primært drejede sig om bebyggelse af områder, der var blevet befriet for fæstninger og helliget ringgademodellen, drejer det sig i slutningen af det 19. århundrede om at lægge planer for »die Gross-Stadt« dvs. en hovedstad, hvis territoriale dimensioner har en betydelig større målestok end den eksisterende bys.¹⁰ Den opsluger så at sige sine forstæder og sine umiddelbare omgivelser, der stort set stadig er landområder.

København følger denne forandringsproces med sin administrative udvidelse i 1901-02, som integrerer forstæder i bytte for industrialiseringen og en hurtig urbanisering. Uden for disse nye udvidede grænser opstår der urbaniserede kerner, som f.eks. Lyngby

og Glostrup, mens hovedstaden og dens centrum bliver affolket.¹¹ Med en relativ forsinkelse, hvad angår urbanisering og industrialisering, falder Københavns ekstensive modernisering ved overgangen til det nye århundrede sammen med politiske, sociale og kulturelle omvæltninger. De internationale idealer udvikler sig side om side med styrkelsen af en national og lokal, kulturel identitet. Med blikket vendt mod de mest markante nyskabelser og teknikker søger man samtidig efter den folkelige, nordiske historie samt efter byernes historiske topografi.

De omtalte konkurrencer drejer sig ikke længere om projekter, der sigter mod at indtage områder, som er indlemmet i byen fra tidligere fæstningsområder, og som er opgivet af de militære myndigheder. Det drejer sig heller ikke om udstykningsplaner vedrørende en større eller mindre udvidelse, eller om planer til at genopbygge et kvarter efter gennemførelse af en vej. I disse projekter har den eksisterende by derimod et relativt lille centrum i forhold til indretning af bebyggelser under udvikling. Opslugt af det, der anses som bymæssigt roderi, både fysisk og socialt, bliver byen igen draget ind i debatten ved tabet af sine håndgribelige grænser.

STORSTADSFÖRMNING OG NY PROFESSIONEL DYNAMIK

Det omfattende program samt antallet og kvaliteten af de indkomne forslag fra flere forskellige lande gør, at konkurrencen for Stor-Kjøbenhavn¹² indskriver sig i denne store bølge af byplanlægningsprojekter vedrørende hovedstædernes udvidelser og er genstand for en stærk international konkurrence. I årene 1890-1910 udskriver hovedsta-

den flere forskellige konkurrencer, men de omfatter især bebyggelsesplaner for bydele eller infrastruktur.¹³ Som følge af nabodistrikternes indlemmelse i 1901-1902 sker der en tredobling af Københavns areal, men kun en udvidelse af folketallet fra ca. 360.000 til 400.000.¹⁴

Den udvikling, der skete i Gross-Wien, Gross-Berlin, men også i Greater London og Greater New York, gav på én gang anledning til byernes fysiske vækst og skabte en idé om, hvad man forstår ved en hovedstad eller en verdensby, hvorved også København »fik sin trang til større prædikat.«¹⁵ Myndighederne besluttede derfor i 1907 at udskrive en offentlig konkurrence i stedet for at indkalde kommunens egne tekniske forvaltningsafdelinger eller konsulenter. Dette kommer til udtryk i nedenstående formulering om at lade Danmark indgå i den internationale byplanbevægelse:

»I lighed med hvad der i andre byer har fundet sted i lignende tilfælde, anser man det for rettest, at den ommeldte bebyggelsesplan søges tilvejebragt ved en offentlig konkurrence...«¹⁶

Under udarbejdelsen af programmet søger stadsingeniør J. Voigt råd hos forbundet af tyske arkitekter og forenede ingeniører. Han henvender sig endvidere til stadsingeniøren i Helsingfors, som sender ham programmet fra Helsingfors' konkurrence udskrevet i 1899, samt til Stockholms stadsbygningssleder, fra hvem han modtager programmet fra Göteborgs konkurrence i 1900.¹⁷

I den endelige udgave af programmet, som bliver offentliggjort den 15. januar 1908, anføres et bud på en generalplan vedrørende alle de indlemmede ydre distrikter, men uden at integrere selve byen. Endvidere lægges der vægt på vejnettet, ligesom grønne områder betones samt inddeling af

bebyggelsen i zoner. Der er ikke nogen særlig problemstilling i forhold til byen, men man lægger især mærke til den manglende henvisning til havnen, som ikke hører under kommunen. Nogle af kandidaterne, bl.a. Alfred Råvad, tager initiativ til at indtegne dette mål i deres projekt. Man ønsker, at projektet udarbejdes i to målestoksforhold:

1:10.000 til generalplanen og 1:2.000 til detailplanerne for de kommunen tilhørende arealer, hvilket gør, at der venter konkurrencens deltagere et stort arbejde. Førstnævnte målestoksforhold henviser mere til en bebyggelsesplan end til en rigtig byplanlægningsplan. Den grad af præcision, der derimod kræves ved målestoksforholdet til detailpla-

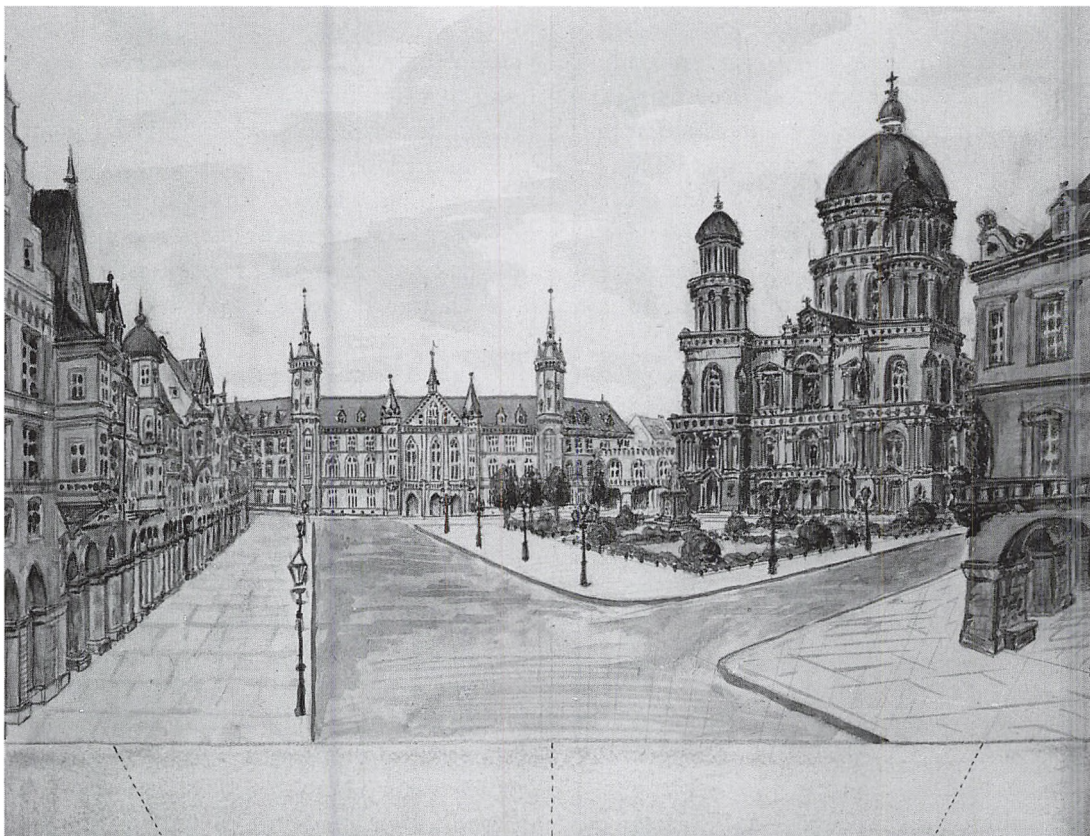

Fig. 1. Tegning til projektet "Urania" af C. Strinz, Stadtgeometer i Bonn, som fik 1. præmie i konkurrencen i 1908 om København. Det er et eksempel på den tyske strømning inden for byplanlægningen, som kendetegnes ved anlæg af asymmetriske og afgrænsede pladser. Pladsen ansues mere som et område for borgerne end som et trafikområde. Projektet er karakteristisk ved følgende kendetegn:

1) omkredsende trafik, 2) ikke-retvinklet placering af bygninger, 3) lukkede anlæg i form af overdækkede vejbroer og buegange.

Man ser en overflod af historicistiske referencer: karnapvinduer, tårne, tinder og takkede gavle. Endvidere sidestilles i stort omfang stilarter som nybarok, nyrenæssance og nygotik.

nerne, som nærmere er en udførelsesplan, bekræfter, at hovedvægten er lagt på udviklingen af de områder, som tilhører kommunen, hvilket er konkurrencens udgangspunkt.¹⁸

De mere end halvtreds anmodninger om konkurrencematerialet ved Københavns kommune viser, at der er interesse for konkurrencen i udlandet. Over halvdelen af ansøgerne er arkitekter eller ingeniører, ofte i samarbejde, fra Sverige, Norge, Tyskland, Belgien, men også fra Wien, Genève og New York.

Programmet bliver også udgivet på fransk, og kommunen modtager 13 anmodninger fra franske arkitekter.¹⁹ Ud fra det, der bliver skrevet i den franske fagpresse samt i den korrespondance, der kommer fra de franske arkitekter, fremgår der nogle tvetydigheder, som skyldes den noget uklare terminologi, der hersker inden for området, som Abercrombie nævner.

Tidsskriftet *Le Bâtiment* skriver således i november 1907 om en konkurrence vedrørende opførelsen af bygningskomplekser i de ydre distrikter og i februar 1908 om en udskrivning af en international konkurrence inden for arkitektur i København.²⁰ Formuleringen i programmets officielle version på fransk er således svær at tolke for de franske fagmænd, især på grund af termen »bebyggelse«. Derfor bliver der konstant sendt forespørgsler til Københavns kommune om programmet vedrørende opførelsen af et bygningskompleks. Den franske havearkitekt, E. Redont, en fremtrædende byplanlægger i mellemkrigsårene, adskiller sig dog fra de andre ansøgere ved at have forstået formuleringen i programmet og anmoder om en systematiserings-, udvidelses- og forskønnelsesplan. Resultatet bliver, at de noget

vildledte franskmænd slutteligt ikke sender projekter til konkurrencen.²¹

Skønt konkurrenceforslagene om bybebyggelse, præmieret eller ej, ofte forblev projekter på papir, udgjorde de et vigtigt referencegrundlag for de kommunale tekniske afdelinger og for det øvrige faglige miljø. Nogle gange giver de anledning til beskrivelser med teoretisk indhold, som det var tilfældet med Karl Henricis projekt i forbindelse med Münchenkonkurrencen i 1893 eller med Rudolph Eberstads, Bruno Möhrings og Richard Petersens program for Berlin i 1910.²²

Råvads bidrag til konkurrencen, som er inspireret af den amerikanske »City Beautiful« tænkning, samt Bjerres beskrivelse og Fischers tekst, »Byplanlægningens love«, som reflekterer over konkurrencens overvejelser, fremsætter et omfattende sæt af ideer.²³ Med disse konkurrencer udveksles og formidles tekniske, juridiske, arkitektoniske og sociale nye orienteringer samt modeller for en opbygning af byerne, der påvirkede byplanlægningspolitikken.

De fik også afgørende betydning for deltagerens faglige karriere i en periode, hvor byplanlægning som sådan ikke var udskilt endnu. Det arbejde, som skal sættes i gang for at præsentere et projekt, kræver en »ajourføring« af igangværende opgaver, samt af spørgsmål og holdninger angående planlægningsprogrammets forskellige aspekter. Der er et aspekt af forskning i dette for de professionelle, men dog autodidakte indenfor byplanlægning, uanset om de er begyndere eller allerede anerkendte i deres virke.

Blandt forfatterne til de 19 bidrag, som repræsenterer flere nationaliteter (se Bilag 1 om forfatterne og deres projekter), træder arkitekten Hans Bernoulli (1876-1959) fra Basel frem med projektet »Grønne Baand«. På

tidspunktet for konkurrencen underviste han ved afdelingen »Städtebau« under Joseph Brix og Felix Genzmers ledelse, som begyndte i slutningen af 1907 ved Charlottenburg-Berlins tekniske højskole. Ved sin hjemkomst til Schweiz, fortsatte Bernoulli sin undervisning i byplanlægning ved Polyteknikum i Zürich. Efter at have gennemgået uddannelse i arkitektur i München, Karlsruhe og Darmstadt åbnede Bernoulli sin første tegnestue i 1903 i Berlin og gennemførte mange arkitekt- og byplanlægningsarbejder. I 1908 deltog han også i en konkurrence om en østlig udvidelse af Mannheim med et havebyprojekt, hvis overvejelser han udvikler i artiklen »Die neue Stadt«, udgivet 1911 af *Gartenstadt*, tidsskrift for den tyske forening for havebyer.²⁴

Man kan også bemærke projektet »For byen og borgere« i konkurrencen om København, som er udført af Erik Bülow Hübe og Nils Gellersted (1875-1961). Sidstnævnte var da ingeniør ved det kommunale tekniske byråd i Stockholm, og han havde allerede modtaget en førstepræmie ved den internationale konkurrence om en bebyggelsesplan for Helsingborg i 1906. I 1909-22 leder han Stockholms stadsplankommission og hans projekt bliver præmieret i 1912 ved konkurrencen om Canberra. Fredrik Sundbärg (1860-1913) er forfatter til projektet »Stor-København«, i samarbejde med Albert Lilienberg, der blev konstitueret stadsingeniør i Göteborg i 1907.²⁵ Ved Göteborg konkurrencen i 1901 opnåede Sundbärg og Per Olaf Hallman (1869-1941) førstepræmie for deres forslag, som i Sverige åbnede for et nyt forhold til det pittoreske og uregelmæssige. Hallmann, der sammen med F.W. Berger og A.V. Aakansson indsendte projektet »Richesse oblige«, havde introduceret Camillo Sitte's ideer i sin undervisning i stadsbygnings-

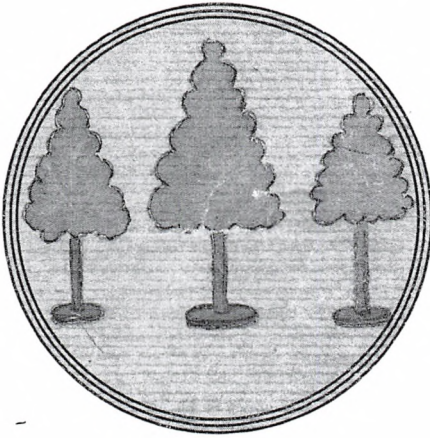
kunst i Stockholm. I *Nordiska Teknikermötet* i Stockholm i 1897 havde Hallmann præsenteret skitser til bevaring af dele af gamle kvarterer i Stockholm, som stod for ombygning.²⁶ Disse ingeniører eller arkitekter udgjorde kernen i planlægningen, da Sverige fik en ny lovgivning om byplanlægning i 1907, og deres arbejder fik afgørende indflydelse på landets bymæssige udvikling.²⁷ Disse eksempler på byplanlæggere illustrerer, at konkurrencen om København også har været et bindeled i den faglige udvikling på europæisk plan.

DEN DANSKE KONKURRENCE OG DET INTERNATIONALE NETVÆRK FOR BYPLANLÆGNING

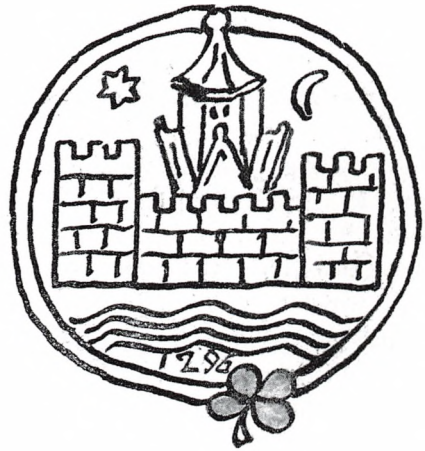
Efter dommerkomitéens afstemning, offentliggjort den 4. maj, blev de 19 projekter, som i alt udgjorde 261 planer og tegninger med tilhørende beskrivelser, først hængt op i festsalen på rådhuset, derefter offentligt udstillet den 7. maj i rådhushallen (Dommerkomitéens medlemmer, se bilag 2). »Som rimeligt er, har denne udstilling vakt ganske usædvanlig interesse i arkitekt- og ingeniørkredse. I hvilken grad det samme kan siges for det store publikums vedkommende, er mindre klart«, kommenterede tidsskriftet *Absalon*.²⁸

Mens arkitekternes og ingeniørernes presse gjorde rede for de vindende projekter, gav de danske aviser kun i ringe grad plads til artikler om konkurrencen og udstillingen. Effekten i udlandet blev ligeledes meget ringe, samtidig med at kommunen så ud til at tøve med at promovere sit initiativ, som den uden tvivl anså for ufuldendt, fordi forslaget til Københavns bygge lov, som blev vedtaget af Københavns bystyre i 1908, endnu ikke var anerkendt af rigsdagen.

Efter udstillingen på Københavns Rådhus

Nr. 4

Nr. 15

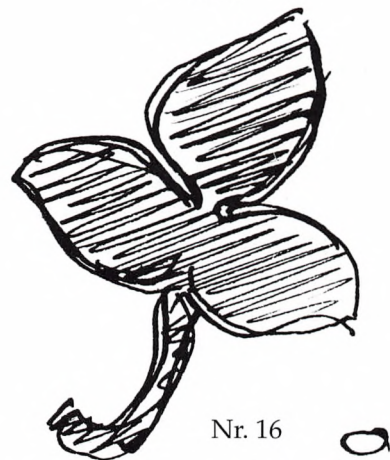
Nr. 7

Nr. 10

Nr. 9

Nr. 16

Fig. 2. Eksempler på deltageres mærker på navnekuverterne ved Byplankonkurrencen 1908. Nr. henviser til konkurrencedeltagerne, se Bilag 1, side 81 f.

blev vinderforslagene vist på Landsudstillingen i Århus. Men konkurrenceplanerne forblev ukendte udenfor Danmark. Ved udstillingen i Göteborg i 1923 og ved den internationale kongres i Strasbourg samme år var det især kvaliteten af de gamle planer, der blev udstillet af Danmark, som imponerede kommentatorerne.²⁹ I Göteborg blev Charles Schou's arbejder om decentralisering af København udstillet, flere planer for havebyer og en plan af Alfred J. Råvad over Københavns havn, mens planerne fra konkurrencen i 1908 gik i glemmebogen.³⁰

Når man sammenligner med konkurrencen for Berlin i 1909, bemærkes det, at de mest etablerede indenfor byplanlægning ikke havde deltaget i den danske konkurrence. I øvrigt har den danske sammensætning af juryen forstærket dens selvcentrerede karakter, hvilket understreges af det svenske tidsskrift *Arkitektur*, som kritiserer fraværet af udenlandske personligheder.³¹ Hvad Helsingborg kommune angår, havde de valgt at invitere Hermann J. Stübber til at sidde i bedømmelsesudvalget ved den åbne konkurrence i december 1905. Stockholms kommune havde gjort det samme i 1909 i konkurrencen om en regulerende plan for kvarteret Katarina.³²

Den internationale byplanbevægelse viste imidlertid stor interesse for konkurrencen i den danske hovedstad, hvilket Werner Hegemann's og Raymond Unwin's korrespondance med Københavns magistrat vidner om.³³ I forbindelse med konkurrencen for Gross-Berlin organiseredes en stor udstilling, som havde til formål i videst muligt omfang at videregive konkurrencens resultater samtidig med at man startede en kampagne for byplaner i flere europæiske lande. Udstillingen, som danner baggrunden for W. Hegemanns bog fra 1910-1913, kan betragtes som en af byplanlægningsbølgens vigtigste ud-

tryk i begyndelsen af det 20. århundrede.³⁴

Ansvarlig for organiseringen var Werner Hegemann (1881-1936), som allerede havde deltaget i arrangementer i Boston og New York i 1909. Byplanudstillingen »Die allgemeine Städtebau-Ausstellung« som holdtes på Kunstakademiet i Charlottenburg i maj-juni 1910 blev også startskud til en vandredstilling med internationalt tilsnit. Byerne Antwerpen, Düsseldorf og London meldte sig hurtigt til at modtage den. For at få fat i det mest repræsentative materiale opfordrede W. Hegemann Københavns Magistrat til at sende de projekter, som den havde præmieret, men til sin store overraskelse, mødte han tilbageholdenhed. Afdelingsingeniør A. Bjerre, som havde fået andenpræmie ved konkurrencen, oplyste Magistraten, at »det projekt som stadsingeniøren og stadsarkitekten skal udarbejde absolut ikke kan blive færdig til udstillingen« i Berlin. Stadsingeniør Julius J. Voigt og stadsarkitekt Hans Wright bekræftede at: »en generalbebyggelsesplan ikke ville kunne udarbejdes i det korte tidsrum til udstillingen skal finde sted og de præmierede planer ikke vil kunne undværes i så langt et tidsrum, som udstillingen i Berlin varede, og at kopiere planerne vil være et meget stort og bekosteligt arbejde.«³⁵

For at kunne deltage i udstillingen valgte Københavns Magistrat at tilbyde andre planer: Fælledparken (2 planer og 2 billeder), Vestre Kirkegård (1 plan og 1 foto), Bispebjerg kirkegård (1 plan og 1 foto), Gefionspringvandet (2 planer, et snit og 1 foto) samt planen til fornyelse af de usunde kvarterer i den indre by (et foto og et snit).³⁶ Dette materiale blev udstillet i Berlin, siden i Düsseldorf som modtog udstillingen fra 5. august til 25. september 1910, og i London i Town Planning Conference's rammer, som løb af stablen fra 10. til 15. oktober 1910.

Det følgende år fulgte denne europæiske cirkulæren op. Faktisk afholdt Zürich en Städtbau-Ausstellung i februar-marts 1911, som omfattede en del af det materiale, som blev vist i Berlin og Düsseldorf, i særdeleshed planer for udvidelser af Stockholm, Göteborg, Helsingfors, Haag og projekterne for Gross-Berlin.³⁷ I marts 1911, kunne stadsarkitekt Wright oplyse magistraten, at alle planer og billeder returneres undtagen dem, som vedrører fornyelsen af den gamle by, og som for tiden vises i Zurich.

Ved denne internationale vandrestillings slutning præsenterede de planer og billeder, der blev sendt fra København, ikke datidens danske syn på den moderne by. At valget faldt på at udstille planer for Fælledparken, Bispebjerg kirkegård eller gamle bydeles sanering henviser i det væsentlige til aspekter om hygiejne, fysiske forhold og sociale forhold. Denne retning er identisk med publikationen fra 1907 i Leipzig, *Die Assanierung von København*, et fælles dansk værk, hvortil især A. Bjerre bidrog med sin artikel »Staderweiterung, Bauordnung und Parkanlagen.«³⁸

Det var ligeledes det samme da byen København, på opfordring af komitéen til forberedelse af Danmarks deltagelse i den internationale hygiejneudstilling i 1911, svarede positivt på invitationen fra Dresden.³⁹ Udstillingen var opbygget i cirka 12 sektioner, og hver enkelt kunne indeholde flere grupper. Det var i gruppen Städtbau, ledet af Stübgen, at det københavnske materiale var udstillet. Det omfattede planerne om fornyelsen af den gamle bydel, som tidligere havde været udstillet i Berlin. Imidlertid var ingen dansker repræsenteret i denne gruppe, som samlede de fremtrædende personer i den internationale bevægelse for byplanlægning. Danmarks delegerede deltog først

og fremmest i grupperne om skolehygiejne og hygiejnens historie.⁴⁰

Disse år viser på én gang de danske fagfolks engagement i at udveksle teknikker for at styre byens udvikling samtidig med, at de viste en vis tilbageholdenhed over for det, der skete i forbindelse med byplanbevægelserne »Städtbau« og »Town Planning«. Distancen kan måske skyldes omstændighederne under konkurrencen i 1909, og særligt de forhold, som lagde en bremse på den dynamik, der skyldtes arbejdet i Københavns kommune med en ny byggelov. Endvidere kan det skyldes Danmarks ringere indflydelse i Europa i forhold til Tyskland og England, som havde den fordel frit at kunne vælge mellem de nye teknikker inden for byplanlægning.

Olaf Schmidt, repræsentant for Danmark ved den internationale hygiejekongres i Paris i 1904, giver sandsynligvis udtryk for den holdning, der var mest ubredt blandt hans landsmænd: at de store lande skal gøre erfaringerne, de små lande skal følge efter og bruge resultaterne af det arbejde, som kun kan ske i store miljøer.⁴¹

Konkurrencen om København havde i lighed med den i Berlin ikke til formål at promovere den danske hovedstad på den nord-europæiske scene, selvom det var målet i nogle af projekterne – f.eks. i Råvads projekt, som gjorde stort indtryk i Danmark. Konkurrencen gav snarere mulighed for på det tidspunkt at kombinere de tiltag, som Københavns kommune havde iværksat siden 1890'erne med det bedste inden for bybygningskunsten. Endvidere satte den de i Danmark daværende kompetencer i perspektiv vedrørende styring af byudvidelserne og de mere overordnede fremstilling af de måder, hvorpå der skete et brud med byen fra det 19. århundrede.

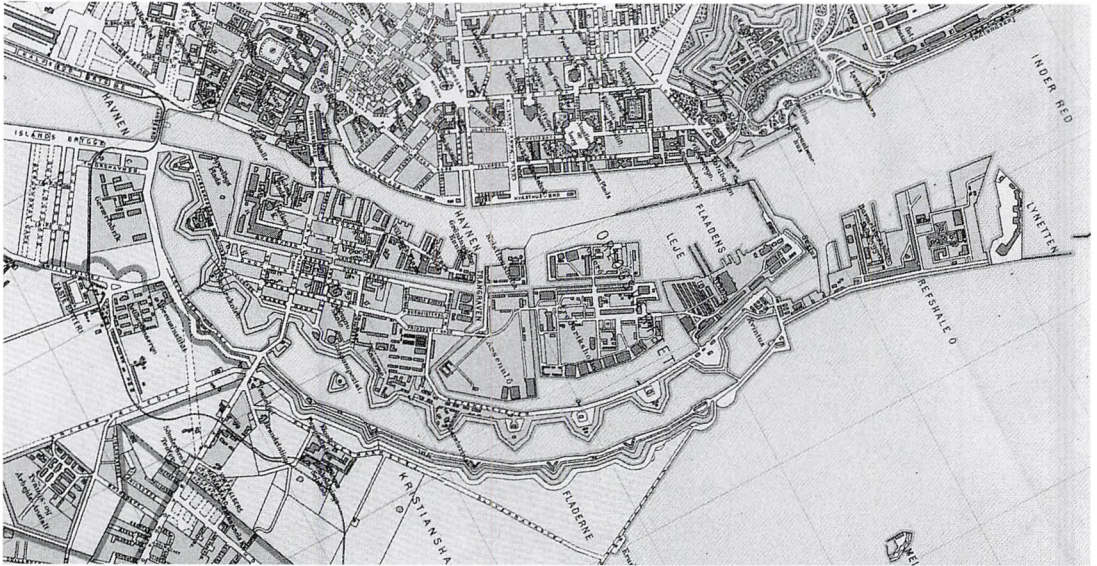

Fig. 3. De fire prisbelønnede konkurrenceprojekter søger at sammenkæde "nye" og "gamle" områder ved at bevare voldene, som det ses i bearbejdelsen af Christianshavns fæstningsværker. Andre forslag sløjer bastionerne og voldene, så den indre by og de ydre kvarterer under udvikling på Amager forbindes ved hjælp af hovedgader. De følgende 5 eksempler viser de vidt forskellige indfaldsvinkler, der var til byplanmæssig bevaring. Udsnit af Generalstabens og Københavns Kommunes kort over København 1906.

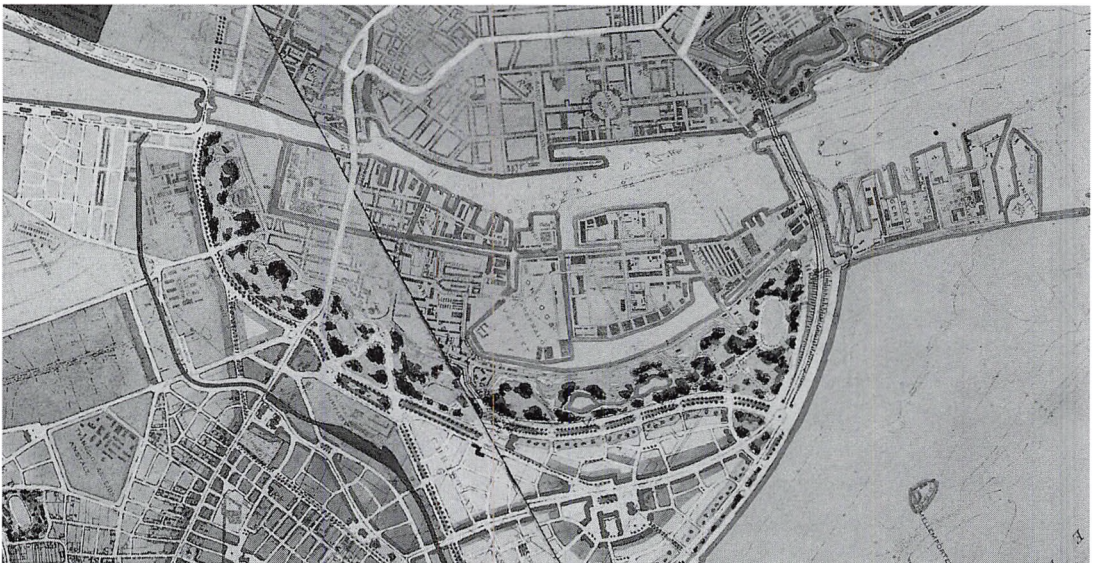

Fig. 4. "Urania"

C. Strinz' projekt viser et sammenhængende parkanlæg, som bevarer nogle af bastionerne og voldene. En nyanlagt vej sammenkæder de nye bebyggelseskerner, hvoraf én centrerer på en plads med form som en "turbinearm". Projektet afspejler tydeligt embedsmandsudvalgets plan for fæstningsterrænet i 1866, da hele arealet inden for Søerne blev åbnet for bebyggelse.

NYE BYUDVIDELSER OG BEVARINGSBESTRÆBELSER I BYPLANLÆGNINGEN

Konkurrencen om Københavns udvidelse giver lejlighed til at betragte ikke alene det, der sker i professionen inden for byplanlægning, som er under udvikling i denne periode, men også det meget gennemførte udtryk, som karakteriserer én af de byplanbevægelser, der efter 1. Verdenskrig mister fodfæste efter at have efterladt sig sine spor flere steder i Europa.

Der er tre vigtige punkter at skelne mellem i forbindelse med de problemstillinger, der er i den tids byplanlægning: En søgen efter en ny social og funktionel balance i byen, modernisering af byen, hvilket anses som en magtfaktor i det internationale hierarki og endelig en søgen efter et kompromis mellem den oprindelige »gamle« by og de bebyggelser, der er i vækst.⁴² Disse punkter bliver der taget højde for i forskellig grad, alt afhængig af forholdene, når »byplanlæggerne« udarbejder deres projekter.

Konkurrencen indskrives sig i en ekstrem frugtbar periode inden 1. verdenskrig, hvor en stræben efter at finde en byform, der kan forene tradition og modernitet, indtager en fremtrædende plads. Denne stræben retter sig i vid udstrækning mod det at bevare. Det handler om at medregne den eksisterende topografi, eksisterende parceller og vejnet, eksisterende grønne områder, landskaber og bebyggelser. I konkurrencen, hvor vægten er lagt på nye udvidelser af byen, gælder det ved denne bevaringsopfattelse om at se, hvordan disse udvidelser kan kædes sammen med eksisterende bymasser.

Hovedparten af projekterne lægger derfor stor vægt på, hvordan gamle og nye områder kan sidestilles og blandes med hinanden. Konkurrencens deltagere, arkitekter, ingen-

iører, landinspektører og havearkitekter, har referencer til forskellige byplanbevægelser lige fra »Städtebau« til »City Beautiful« via »Garden-City« og »Art urbain«.

Uden at gå ned i en komparativ analyse af projekterne er det dog muligt at nævne nogle aspekter i den bevaringsmæssige side af arbejdet. Carl Strinz' forslag blev valgt af dommerkomitéen i kraft af tegningens høje kvalitet. Denne landmåler fra Bonn, hvor en af de første skoler i Europa inden for landmåling blev grundlagt i 1870'erne, udarbejdede sine planer med udgangspunkt i sin erfaring både som landmåler og topograf, hvor han anvendte matrikelkortets tekniske nøjagtighed, som danner beregningsgrundlaget for grundbeskatningen.⁴³ I en artikel i tidsskriftet *Der Städtebau* fra 1905, fremstiller Strinz en teknik inden for omparcellering, som gør det muligt at undgå den fordyrende ekspropriering. Landmålerens tekniske ekspertise gør det muligt at finde et tilfredsstillende kompromis mellem hensynet til eksisterende parceller og nødvendigheden af den omformning, der skal til i forbindelse med byplanlægningen.

Strinz er enig med Camillo Sitte i at lægge vægt på at bevare eksisterende ejendomsgrænser. Dog synes Strinz, at de forbehold, Sitte har over for omlægningen, er overdrevne. For Strinz indebærer omparcellering ikke nødvendigvis geometriske eller skematiske planer, som Sitte frygter, da teknikken gerne skulle gøre det muligt at forene sammensæthed i morfologier og i eksisterende afsætninger samtidig med, at de påkrævede ændringer finder sted.⁴⁴

I Strinz' prisbelønnede projekt ser man først og fremmest en stor beherskelse af teknikken indenfor udarbejdelse af planer samt en elegance i systemet om at skabe kerner af

Fig. 5. "Tre Træer"

A. Bjerres projekt lægger vægt på at bevare eksisterende bastioner og volde ved hjælp af en park samt en beplantet boulevard, der skaber forbindelse til en nordlig ringboulevard. Et kvadratisk anlæg forbinder Christianshavn med Amagerområdet via to tangerende hovedgader, som mødes og former en plads.

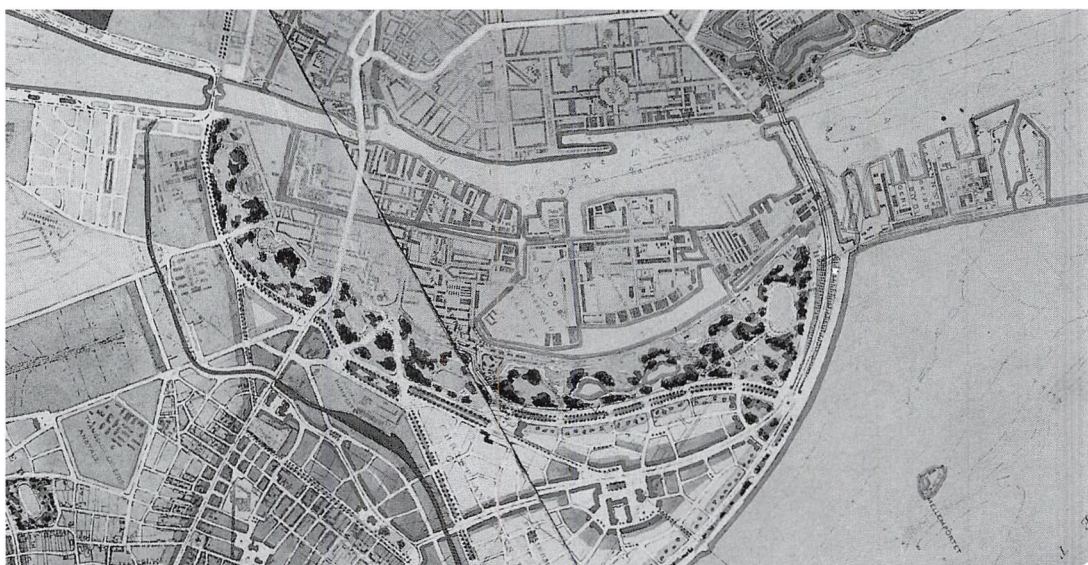

Fig. 6. "Københavns Vaaben 1296"

I projektet fra Ulrik Plesner m.fl. er Christianshavns fæstningsværker forsvundet. Projektet opretholder dog fæstningsværkernes form og benytter hermed princippet for bymæssig diskontinuitet eller brud med en park på Amager, som beskytter vandområdet omkring Christianshavn.

Fig. 7. "Anno 1777"

O.K. Nobel og H. Rasmussens projekt bevarer fæstningsværkerne i deres oprindelige form.

Fig. 8. "Wayland Smed"

A. Råvads projekt vandt ingen pris, men blev købt af Københavns Kommune. Det er et meget opfindsomt forslag med skabelsen af en skibskanal, som forstærker den rumlige diskontinuitet eller brud, mens fæstningsværkerne tager sig imponerende ud.

sluttede bebyggelser, som hver har et centrum bestående af en plads, der som en »turbinearm« tilpasser sig tidligere afsætninger. (Se planen gengivet side 26). For at strukturere byformen i sin helhed viser Strinz' plan nogle »grænsebebyggelser«, der gøres synlig ved kæder af grønne områder, som lukker sig omkring byen i ringe. Landmålerens mesterlige, grafiske færdighed er udtryk for en gennemført fremgangsmåde, som lægger vægt på at skabe helhed i de eksisterende parcellers topografi. Den detaljerige plan bliver understreget af dommerkomitéen, selvom de ledsagende perspektiviske gadebilleder ikke vinder bifald.⁴⁵

Projektet »Richesse oblige« lægger ligeledes stor vægt på parcellens betydning for placeringen af bebyggelseskerner, således at de fremtidige kvarterer får deres eget særpræg. Egil Fischers plan indeholder også flere dimensioner vedrørende bevaring, en synsvinkel, som han gør rede for i sin beskrivelse.⁴⁶ Nogle år senere fremstiller han en metode til vejnettets linjeføring, der afpasses efter de forskellige typer trafikanter og disses hastighed samt efter den eksisterende topografi.⁴⁷

Flere projekter præsenterer ligeledes bevaringsmetoder inden for bymæssige makroformer. For eksempel den skibskanal, der findes i Råvads projekt, og som bruges til at give havnezonen struktur, men også tjener som iscenesættelse af Christianhavns rumlige autonomi bag sine bastioner og volde.

Vejnetssystemet i de indlemmede distrikter beskytter de eksisterende landsbyer, og Råvad helliger et afsnit i sin beskrivelse til »landsbyernes fredning«: »Den historiske landsby, mellem hvis repræsentanter nogle inden for byens grænser (...) er et kulturhistorisk mindesmærke, som det vilde være heldigt at have fredlyst, hvis dette på nogen

måde er muligt.«⁴⁸ I Bjerres plan sættes fokus på den rumlige afgrænsning af bymidten i forhold til udvidelserne; Christianhavns fæstningsværker bliver således bevaret, og der anlægges beplantede boulevarder til at danne en ring om Københavns bymidte.

Sideløbende med de nyskabelser, der finder sted inden for byplanlægningen, som bl.a. vedrører inddeling af bebyggelsen i zoner og skabelse af parksystemer, er der, som det fremgår af projekterne til konkurrencerne om byudvidelserne, et bevaringshensyn at tage stilling til i forbindelse med de problemer, der er ved at sammenkæde nye og gamle områder.

Dette gør sig også gældende i årene 1898-1910 ved »Art public«- kongresserne, hvor man er optaget af tanker om arven fra fortiden, som ikke kun vedrører monumenter og restaureringen heraf, men også bebyggelsesmasser og byers beliggenhed. I disse fora diskuteres fremgangsmåden ved udvidelserne, idet man søger at opbygge et »genus loci« og at frede de »gamle byers hjerte.«⁴⁹

Samtidig med nedrivningen af gamle bygninger og byfornyelsen af de »usunde« kvarterer, fører Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, som blev stiftet i 1907, en kampagne for at vække interesse for kendskabet til verdslig bygningskunst samt for at få iværksat en lovgivning om bygningsfredning. Ved at se tilbage på Foreningens første år lægger Vilhelm Lorenzen især vægt på den bevaringsbevægelse og byplanlægningsbevægelse, som kørte på samme tid.

I 1908 er næsten alle danske arkitekter, som har indsendt et projekt til konkurrencen om København, medlemmer af foreningen. M. Nyrop og H. Kampmann, medlemmer af dommerkomitéen, der er udpeget af Kunstkademet, sidder i foreningens bestyrelse. Disse arkitekter er samtidig medlemmer af

Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse stiftet i 1885,⁵⁰ og hvis tidsskrifts første nummer udkom i januar 1911.

Denne forening, som i mange henseender godt kan minde om en lobby af betydningsfulde personer i København, danner i disse år en forsamling, hvor der tages initiativer i forbindelse med byplanlægningen i København: »Selvom foreningen for eksempel vedrørende fælledeerne ikke kunde gennemføre alle de sager, den havde taget under behandling, vilde det dog ikke være uden betydning, at spørgsmaal om gennemførelse af planer til stadens forskønnelse være blevne rejste af foreningen ...«.⁵¹

Denne opblomstring af foreningslivet sker samtidig med opbygningen af et fagligt corpus inden for en begyndende udskillelse af professionen inden for byplanlægning. Tilblivelsen af de moderne og industrielle byer gøres til genstand for en række spørgsmål og tøven, ligesom der sker brud eller overgange mellem den nye åbne by og den tætte »gamle« by. Resultatet af konkurrencen i Berlin i 1910 viser således de første tegn på, at der

sandsynligvis er ved at ske en form for afbøjning af strømninger.

Fra nu af er det statistikerne og undersøgelsernes betydning, den funktionsopdelte by, spørgsmålet om socialt byggeri samt havebyidealet, som optager byplanlæggerne mest. Interessen for udvikling af byformen og det at skabe balance mellem de gamle og nye bebyggelsesrammer ebber ud. Spørgsmålet om bevaring bliver det sidste punkt på dagsordenen, og de historicistiske bevægelser inden for arkitektur viger pladsen for det rationelle mønster, hvor ordet funktion begynder at herske over formgivningen. Der udskrives færre store internationale konkurrencer i forbindelse med byplaner. Efter 1. Verdenskrig kommer disse kun til at spille en mindre rolle. Konkurrencen i 1908 efter Københavns udvidelse afspejler således en periode, hvor strømmingen for bybygningskunst var på sit højeste, inden vejene skiltes.

Forfatteren takker professor, dr. phil. Helge Gamrath, arkivar, dr. phil. Ole Degn og akademiingeniør Jens Simonsen for hjælp og vejledning.

NOTER

1. Denne artikel er blevet til takket være en bevilgning fra Staten Humanistiske Forskningsråd.
2. Politiken, 28.11.1910, »Gade- og bebyggelsesplan«, af C. Brandstrup.
3. Antony Sutcliffe (ed.), *British Town Planning. The formative Years*. Oxford, 1981, s. 2. Antony D. King, »Town Planning: a note on the origins and uses of the term«. *Planning History Bulletin*, nr. 2, bind 4, 1982.
4. Tidsskriftet *Der Städtebau* med undertitlen »Monatsschrift für die künstlerische Ausgestaltung der Städte nach ihren wirtschaftlichen, gesundheitlichen und sozialen Grundsätzen« blev stiftet af Theodor Goecke (1850-1919) og Camillo Sitte (1843-1903).
5. La Société française des Architectes urbanistes blev stiftet i 1911. Ordet »urbanisme« bruges første gang i 1910 af Pierre Clerget i »L'urba-

- nisme, étude historique, géographique et économique», *Bulletin de la Société neuchateloise de géographie*, 1910, s. 213-31. I denne periode anvendes udtrykket »plan régulateur« med inspiration fra det italienske »pianoregolatore«.
6. Jf. Den tekniske Forenings Tidsskrift, 12. årgang, 1888-89, s. 82. Se endvidere diskussionen i Casper Jørgensen, Tim Knudsen og Anders Møller, »Charles Ambt og gadeplanlægningen i Vestervold kvarter«, *Historiske Meddelelser om København*, 1989, s. 85-107.
 7. Tidsskriftet *The Town Planning Review* blev stiftet i 1910 og fungerede som organ for Department of Civic Design at the School of Architecture of the University of Liverpool. Se nr. 2, bind IV, juli 1911, s. 99 og nr. 3, bind III, oktober 1912, s. 220.
 8. Der blev afholdt 853 internationale kongresser om forskellige emner i 1885-1899 og 2.271 i 1900-13, cf. Antony Sutcliffe, *Towards the Planned City, Germany, Britain, the United States and France 1780-1914*. Oxford, 1981, s. 166.
 9. C. Ambts definition af bebyggelsesplaner i 1888 var: »at sikre byen en hensigtsmæssig udvikling, således at de enkelte dele kommer til at danne led i en fælles organisme.« Jf. Den tekniske Forenings Tidsskrift, 12. årgang, 1888-89, s. 82. Ca. 30 år senere henviser Charles. J. Schou til byorganismen, som bybygger eller byplanlægger arbejder med, jf. »Den internationale Bybygningsudstilling i Gøteborg«, *Dansk Byplanlaboratoriums Meddelelser*, bind 1, nr. 3, 1923, s. 4-7.
 10. Jf. Ludwig Hercher, *Grossstädterweiterungen*, 1904, og Otto Wagner, *Die Grossstadt. Eine Studie über diese*. Wien, 1911.
 11. Om Københavns udvikling til »den moderne storstad«, se Ole Hyldtoft, »Von der Festung zur modernen Grossstadt – Kopenhagen 1840-1914« i T. Riis & J.M. Witt (hrsg.), *A tale of two cities, Berlin-Kopenhagen 1650-1930*, Odense, Byhistoriske Skrifter VIII, 1997, s. 81-116. I 1899 oplyste Adna F. Weber, ansat i New Yorks forvaltning: »In 1880-90, it makes a considerable difference where the suburbs are placed; without them Copenhagen has an annual increase of 2.91 per cent, with them 3.23«. Jf. A.F. Weber, *The growth of Cities in the Nineteenth Century – A study in Statistics*, New York, 1965 (1. Udgivelse i 1899), s.113.
 12. »Stor-Kjøbenhavns Omformning«, *Politiken*, 10-5-1910.
 13. Fx. i 1899 udskrives en international konkurrence om de københavnske jernbaneforhold. I 1905 udskrives en konkurrence vedrørende Fælledparken, hvor førstepræmien gik til et projekt af ingeniør Svend Koch og afdelingsingeniør O.K. Nobel. I 1911 udskrives en konkurrence om det tidligere banegårdsterræns bebyggelse, hvor førstepræmien gik til et projekt af arkitekt E. Fischer, O.K. Nobel og afdelingsarkitekt H. Rasmussen.
 14. Byen København dækker inden for voldene et areal på ca. 300 ha. Den såkaldt gamle bydel udgør ca. 72 ha. Efter indlemmelse af de ydre distrikter udvides Københavns areal fra ca. 2.350 ha til ca. 7.000 ha. Jfr. Stadsingeniørens Direktorat, København fra Bispetid til Borger tid, København, 1947.
 15. A.J. Råvad, *Borgmesterbogen – en bog om dansk byplanlægning*, København 1929, s. 196.
 16. Stadsarkivet, Ejendomsdirektoratet, sag EJ 1150/1925: Forhandlingsprotokol for fællesudvalget angående den fremtidige bebyggelse af Københavns kommunes jorder i de ydre distrikter: Indstilling af 10.10.1907 fra fællesudvalg til magistraten, der blev underskrevet af: C. Becker, H. Bing, Chr. Christiansen, H. Hage, J. Jensen, A. Lorentzen, J. Marstrand og J. Rump. Udvalget nedsættes i begyndelsen af 1905, og i slutningen af 1907 konstitueres »konkurrence-komitéen«.

17. Stadsarkivet, Stadsingeniørens direktorat, Byplankontoret, BP-sager, sag 977: skrivelse af 4.12.1906 fra forbundet af tyske arkitekter og forenede ingeniører, Verband Deutscher Architekten und Ingenieure Vereine, til Voigt, hvori det anbefales at tage kontakt med borgmestrene fra Helsingborg, Göteborg, Pforzheim, Postdam og Landshut; skrivelse af 5.12.1906 fra Helsingfors' stadsingeniør til Voigt; skrivelse af 28.11.1906 fra Stockholms Stadsbyggnadschef til Voigt.
18. Fællesudvalget henviser i sin beretning til Magistraten, den 10.10.1907, til opgaven, der blev stillet ved Borgerrepræsentationens møde den 30.01.1905: »at prøve tanken om at en del af kommunens udstrakte jorder i de ydre distrikter gradvis indrettes og anvendes til bebyggelse...«, se note 15.
19. Stadsarkivet, Ejendomsdirektoratet, sag EJ1150/1925, lægget »anmodninger om program« : Indkomne breve til stadens økonomikontor angående konkurrence om bebyggelsesplan for de indlemmede distrikter.
20. Le Bâtiment, 17.11.1907: »Un concours pour la construction d'un ensemble d'immeubles dans les quartiers excentriques«; idem, 20.02.1908 :«L'ouverture d'un concours international d'architecture à Copenhague qui intéresse les architectes, les ingénieurs et les jardiniers paysagistes«.
21. Stadsarkivet, Ejendomsdirektoratet, sag EJ1150/1925: lægget »anmodninger om program«: Indkomne breve fra franske arkitekter og tidsskrifter.
22. Karl Henrici, Preisgekronter Konkurrenzentwurf zu der Stadtterweiterung Munchens, München, 1893. C.Werner. Rudolph Eberstad, Bruno Möhring og Richard Petersen, Gross-Berlin, ein Programm für die Planung der neuzeitlichen Grossstadt, Berlin, 1910.
23. Bjerres beskrivelse og Råvads beskrivelse, jf. Tillæg til Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger fra den 1. april 1909 til den 29 marts 1910, s.13-40 og s.75-109. Jf. Egil Fischer, »byplanlægningens love«, i København som den er og som den burde være, udg. Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, København, 1914, s. 43-77.
24. Tidsskriftet Gartenstadt publiceredes i 1902 i Berlin. Om H. Bernoulli, se Karl og Maya Nägelin-Gschwind, Hans Bernoulli, Architekt und Städtebauer. Basel, 1993. I de forskellige kataloger om Bernoullis værker findes ingen henvisning til hans projekt for København.
25. Stadsarkivet, Ejendomsdirektorat, sag EJ 1150/1925: Brev 15 maj 1909 fra M. Nyrop til kontorchef Koch, Magistratens 2. Afdeling: »Jeg har haft besøg af en af konkurrenterne ved Planer til bebyggelsen. Hr. Fr. Sündbärg, stadsarkitekt i Landskrona. Han har udarbejdet Stor-Kjøbenhavn, som jeg troede var af en tysker, i samarbejde med Vallen bygnadsbyråen Stockholm af Stadsingeniør Lilienberg i Göteborg«. Om A. Lilienberg, se I. Hasselgréen, G. Sidenbladh, »Lilienberg, Albert«, i E. Grill og Lager-Kromnow (red.) Svensk biografiskt Lexikon, Stockholm, 1977-79, s. 775-79.
26. P.O. Hallman, »Principerna för anläggandet eller utvidgandet af en stad eller stadsdel«, Förhandlingarna vid Nordiska Teknikermötet i Stockholm, 15-19 juni 1897, Stockholm, 1898, s. 170-174.
27. Se Thomas Hall, »Urban Planning in Sweden«, in T. Hall(ed.) Planning and Urban Growth in the Nordic Countries. Oxford, 1991, s. 184-185
28. Absalon, udgivet af Kommunalforeningen, nr. 142, 1. juni 1909, s.140.
29. På den første internationale byplanlægningskongres afholdt i Strasbourg i 1923 roser landmåleren René Danger især kvalitet i planerne udstillet af Danmark »de vieux plans dans la manière du XVIIIème siècle tous très curieux et très attrayants«, jfr. Le Journal des Géomètres-Experts, årgang 1923, s.414. En lignende

- kommentar af Charles J. Schou om den danske udstilling i Gøteborg : »Danmark, hvis udstilling af historiske byplaner var en af de bedst gennemførte.«, jfr. Meddelelser udsendt af Dansk Byplanlaboratorium, vol. 1, nr. 3, 1923, s.4
30. Jf. International Cities and Town Planning Exhibition, Jubilee Exhibition Gothenburg, Sweden 1923 – English Catalogue. Gøteborg, 1923.
31. Jf. Arkitektur, 39. Årgang, nr.7, 3 juli 1909, s.99.
32. Jf. Oliver Karnau, Hermann Joseph Stübben, Städtebau 1876-1930. Braunschweig/Wiesbaden, 1996, s.421, 425.
33. Stadsarkivet, Ejendomsdirektorat, sag EJ 1150: korrespondence i lægget »Allg. Städtebau-Ausstellung 245/10.«
34. Der findes tre billeder af danske materiale om Fælledparken og om den gamle bys sanering i W. Hegemann, Der Städtebau nach den Ergebnissen der allgemeinen Städtebau-Ausstellung in Berlin, bind 2, Berlin, 1913, s.299, 367.
35. Stadsarkivet, Ejendomsdirektoratet. sag EJ 1150: Brev 13.01.1910 fra Kirschner, Oberbürgermeister, Berlin; brev 15.01.1910 fra Bjerre og brev 31.01.1910 fra Voigt og Wright til Magistratens 2. Afdeling; brev 16.02.1910 fra Hegemann til Magistraten.
36. Stadsarkivet, Ejendomsdirektorat, sag EJ 1150: Brev 16.02.1910 fra stadsingeniøren og stadsarkitekten til magistratens 2. Afdeling, »Fortegnelse over de til Städtebau-Ausstellung i Berlin sendte planer og billeder.
37. Schweizerische Bauzeitung, 28 januar 1911. En udstilling om byplaner afholdtes også i Frankfurt/Main fra 15. jan. til 15. februar. Den viste især Hegemanns samling om amerikanske og engelske byplaner.
38. Dr.Th.Weyl (hrsg.), die Assanierung von København, Leipzig, Von Wilh.Engelmann,1921. Forfatterne er A. Berg, A. Bjerre, St. Friis, H.V.S.Gredsted, P.Heiberg, P.Hertz, E.M.Hoff, F.Levison, H. Neergaard, K.M. Nielsen, H.A.Nielsen, Vilh.Nohr, F.Öllgaard, N.P. Schierbeck, F. Tobiesen, A. Ulrik.
39. Stadsarkivet, Ejendomsdirektoratet, sag EJ 1150, brev 26.04.1910 fra C.J. Salomonsen, komiteens formand, til borgmester J. Jensen.
40. Stadsarkivet, Ejendomsdirektorat- sag EJ 1150: Jfr. Internationale Hygiene Ausstellung, Dresden 1911. Vorsitzende und Mitglieder der wissenschaftlichen Gruppen, trykt materiale, blandt deltagere til Städtebau-gruppe: R. Unwin, P. Geddes, F. Adickes, R. Baumeister, T. Goecke, E. Henard, ect.
41. »Les grands pays ont le devoir de faire les expériences, les petits pays ont le devoir de suivre et d'exploiter les résultats des travaux qui ne peuvent être entrepris que dans les grands milieux«, Congrès international d'assainissement et de salubrité de l'habitation, Paris, 1-8 novembre 1904, Paris,1905, citat s. 706-07.
42. Modernisering omfatter flere dimensioner, administrative og lovmæssige forhold; tekniske, trafikale og forsyningsmæssige forhold; bygningsmæssige og arkitektoniske forhold.
43. Carl Strinz, født 11. juni 1869, blev uddannet som »Landmesser« ved Bonn-Poppelsdorfs Landbrugshøjskole i 1890-92. Umiddelbart efter eksamen blev han landmåler ved den kgl. jernbanedirektion i Köln. 1895 kom han til Dürens kommune som Stadtgeometer til 1902, hvorefter han blev ansat som Stadtgeometer i Bonn til 1912. Da Strinz deltog i konkurrencen om København, sad han i bestyrelsen for Verein preussischer Landmesser im Kommunaldienst. Jfr. Bonns Stadsarkiv, Carl Strinz, PA 1957/2080/D.
44. »Er [C. Sitte] fürchtet, daß unter der Herrschaft eines Umlegungsgesetzes der kaum überwundene Schematismus der schablonenmässigen geometrischen Planverfassung wieder neu

- aufleben werde«, jf. C. Strinz: »Die gesetzliche Regelung der Baulandumlegung«, *Der Städtebau*, 1905, 10. Heft, s. 135-138; citat s. 135.
45. Jf. Stadsingeniørens Direktorat, København – De indlemmede distrikters byplanmæssige udvikling 1901-1941, København, 1942, s. 24.
46. Fischers beskrivelse begynder med følgende: »For at bevare byens historisk og arkitektonisk værdifulde dele ...«, jf. Stadsarkivet, Stadsingeniørens Direktorat, Byplankontoret, BP-sager 1918-1984, sag 977: beskrivelse, motto »Millionbyen«, s. 4. S.E. Rasmussen har understreget, at Fischers projekt fra 1908 viste nye veje med hensyn til gamle byers fredning, i S.E. Rasmussen, København – Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne, København, 1964, s. 141-142.
47. Se note 22.
48. Jf. Råvad, »En kort beskrivelse over Wayland Smed«, i Tillæg til Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 1910, s.98.
49. »Artpublic«-kongresser i Bruxelles 1898, Paris 1900, Leuven 1905 og Bruxelles 1910.
50. Jf. Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 1908 og 1909, samt O. Asmussen, Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse 1885-1910, København, 1910.
51. M. Nyrops udtalelse på foreningens bestyrelsesmøde, 15. maj 1906. Til stede var J. Møller-Jensen, F. Henningsen, A. Foss, L. F. Koch, F. Koch, Nielsen, A. O. Leffland, Wolf, Magdahl Nielsen, N. V. Dorph, G. Tvede, F. Hartmann; jf. Landsarkivet for Sjælland m.m., Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, Bestyrelsens forhandlingsprotokol, 1906-12. Se også Finn Hilsted, 10 Årtier, 1885-1985, Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, København, 1984, s. 10-11.

Bilag 1.

Projekter	Forfattere	Land
1. Gefion	A.E. Pählmann, ing. H. Elliot	Sverige
2. Urania (1.præmie)	C. Strinz, landmåler	Tyskland
3. »+«	V. Ahlmann, ark.	Danmark
4. Tre Træer (2. præmie)	A. Bjerre, ing.	Danmark
5. Anno 1977 (4. præmie)	O.K. Nobell, ing. H. Rasmussen, ark.	Danmark
6. Hafnia	E. Bjercknes, ing.	Danmark
7. Julemærket for 1908	E. Frölich, ing. A. Klixbüll, ing.	Danmark
8. Wayland Smed	A. Råvad, ing.	Danmark/USA

9. Grønne Baand	H. Bernouilly, ark.	Tyskl./Schweiz
10. Storstad	A. Riss, ing. H.V. Christensen, ing.	Danmark
11. Før Byen og Borgerne	N. Gellersted ing. E.W. Bûlow, ark.	Sverige
12. Mindre Parker, men Parkalléer	R. Erslev, ark.	Danmark
13. Bella	K.J. Einersen, ing., L. Hygom ing., G. Manicus-Hansen, ing.	Danmark
14. Millionbyen	E. Fischer, ark.	Danmark
15. Københavns Vaaben 1296 (3. præmie)	U.Plesner, ark. A. Mathiesen, ark., M. Frandsen, ing. A. Hansen, landskabsgartner	Danmark
16. Et Kløverblad	V. Clausen, ark.	Danmark
17. Stor-København	F. Sundbärg, ark., A. Lilienberg, ing.	Sverige
18. Richesse oblige	P.O. Hallmann, ark., F. W. Berger, ing. A.V. Aakanson, ing.	Sverige
19. Axelhus	F. Romeu, ark.	Spanien

Fortegnelse over de indkomne projekter ved Byplankonkurrencen i 1908. (Ark. = arkitekt, Ing. = ingeniør.) Materialet findes på Københavns Stadsarkiv.

Bilag 2.

Ved byplankonkurrencen om København i 1908 bestod dommerkomitéen af: Borgmestrene Jens Jensen og Jacob Marstrand (Københavns magistrat); ingeniør Johs. Rump og muremester P. Gram (Københavns Borgerrepræsentation); professor, arkitekt Martin Nyrop og bygningsinspektør Hack Kampmann (Akademisk Arkitektforening); generaldirektør for De danske Statsbaner Charles Ambt og direktør for Kjøbenhavns Telefon-Aktieselskab Fritz W. Johansen (Dansk Ingeniørforening); landskabsgartner Edvard Glæsel (Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse).

Hélène Vacher, f. 1951 i Paris, bosat i Danmark siden 1986. Ph.D. Uddannet i historie, geografi og kinesisk. Forskningsadjunkt ved Aalborg Universitet, forsker ved Center for Teknologihistorie (CDHT-CNAM) i Paris samt Center for arabiske byer (URBAMA) i Tours. Har været konsulent ved FN-organisationer vedr. byplanlægning. Publikationer bl.a. om byplanlægning med særligt henblik på byplanmodeller samt kolonihistorie.

FORSTADEN OG DENS FORFATTERE

Af Martin Zerlang

FORORD

Et forord forholder sig til bogen som en forstad til byen. Som forstaden fører ind til byen, fører forordet ind til bogen, og som forstaden er en forhindring, man hurtigst muligt suser igennem, er forordet en forhindring, man helst springer over for at nå frem til sagen selv. Nu er dette ikke en bog, men her kommer alligevel et forord, der som et skilt kan pege på baggrund og bestemmelsessted.

Jeg er blevet bedt om en artikel om forstædernes behandling i dansk litteratur med udgangspunkt i den voldsomme udvidelse af København omkring år 1900, og jeg må med det samme forudskikke, at den overordentligt synlige forandring i bybilledet ikke er tilsvarende synlig i litteraturens verden. Man kan tale om københavnerforfattere som Poul Chievitz, Carl Bagger, Carl Bernhard, Robert Watt, Herman Bang, Holger Drachmann, Henrik Pontoppidan, Peter Nansen, Karl Larsen og flere til, men man finder ikke mange forfattere, der har gjort forsøg på at »bøgføre« udvidelsen af det gamle København og indlemmelsen af Sundbyerne, Brønshøj, Valby m.v. i det nye »Stor-København.« Imidlertid kan tavshed også være talende, og de forstadsbeskrivelser, som trods alt findes, viser, hvorfor de fleste valgte fortællingen.

Der kan være flere grunde til fortrængningen af forstaden: psykologiske, politiske,

æstetiske. I det følgende vil jeg diskutere, hvordan den æstetiske formulering af de umiddelbart så formløse forstæder indbefatter et både psykologisk og politisk ubehag ved disse. I *Labyrinten* (1792-93) skrev Jens Baggesen et kapitel om »Staden paa Vers«, hvor han for sin del foretrak byen på prosa, en by der ikke »sætter sig i Lave, rømmer sig og begynder at deklamere«, men tværtimod en by, der ikke lover mere end den kan holde, upretentiøs og »vimmelskaftet« som København. Men som det vil fremgå, synes hverken vers eller almindelig prosarealisme at have passet skildrerne af de første forstæder. De valgte stramme, stiliserede former som eventyret, lignelsen og myten.

KØBENHAVNS FØRSTE FORSTÆDER

I 1757 publicerede S.C. Gedde skriftet *Carte hvorledes For-Stæderne uden for Kjøbenhavn bedre kunde bebygges*, men egentlig havde Kongens København ingen forstæder. Fæstnings- og residensstaden København var omgivet af volde, og voldene satte et skarpt skel mellem by og land. I erindringsbøger fra det 19. århundrede er voldene blevet sammenlignet med et moderligt favntag, men op gennem første halvdel af århundredet strammes favntaget til et kvælertag. Byen blev stadig tættere befolket, og bristepunktet nåedes med koleraepidemien i 1853. Smittefaren

Fig. 1. Fra Brønshøjvejen ind mod København. Tegning af Fr. Winther 1892.

førte til en veritabel flugt fra byen, og i teltlejrene på Fælledene opstod de første ydmyge »villabyer«. Lægeforeningens boliger på Østerbro, som også opførtes i forlængelse af kolera-epidemien, er det første eksempel på den »tæt-lave« almennyttige bebyggelse, der senere blev så karakteristisk for forstadsbyggeriet, efterfulgt af »Kartoffelrækkerne« fra 1874-1889 og »Humlebyen« 1885-91. Voldene blev sløffet, rammerne sprængt, og i 1907 kunne Albert Gnudtzmann og Helmer Lind omdøbe byen til Stor-København - en by, hvor »det er Københavneren selv, der er blevet fremmed for den By, han lever i, fordi den er vokset ham over Hovedet.«

Forstadsudviklingen fulgte, groft sagt, en borgerlig og en proletarisk linje. I årene omkring århundredskiftet og op til første Verdenskrig var det borgerskabets villakolonier og arbejderklassens kolonihaver, der dominerede udflytningen til forstæderne. For borgerskabets vedkommende var Østerbro med Rosenvængets Alle og Frederiksberg de første villabyer, men op langs Strandvejen hele vejen op mod Helsingør dukkede villaer op, der blev betjent af Kystbanen. I *Architekten* kunne man i en reklameartikel fra 1897 læse, at der hvor togene tidligere passerede bølgede marker, passerer de nu »Villa paa Villa omgivne af frodige Haver« og i tidsskriftet

Vagten fra 1900 blev det ekspanderende villabyggeri udtrykkelig set som en afsked med byen som »en verden af fremmede«.

»My Home is my castle er i færd med at blive Tidens Løsen herhjemme. Mere og mere gaar det op for det store Publicum, hvor poesiløse og ideforladte de i Grunden ere, disse Storbyernes »vinduesbesatte Menneskemagasiner«, hvor Befolkningen lever i Lagvis, rangerede fra Bel-Etagen og til Kvisten, alt efter de forskellige pecuniære Omstændigheder. Man føler det uhyggeligt i disse Leje Kaserner, i hvilke Boligerne ere indrettede mere efter Byggespeculanternes end efter Beboernes Tarv, hvor Mennesker bo Dør om Dør uden at kjende hverandre og uden at føle sig nærmere knyttet til det Hus, de kalde deres Hjem, end at man skifter »Lejlighed« med den samme dagligdags Fornemelse, hvormed man skifter en Frakke. Og uvilkaarligt vaagner Længslen efter det lille Hus, man kalder sit eget, hvor man indretter sig som man vil, uden at tjene en Byggespeculants Interesser, og hvor man ikke møder Fremmede paa sin egen Trappe«.

Også Amager fik omkring århundredskiftet med Eberts Villabyen grøn scene for det gode, borgerlige liv. Men det var den eksplo-

sivt voksende arbejderklasse, som efter den indledende udflytning til »Broerne« for alvor kom til at sætte fart i forstædernes vækst, og i 1901 og 1902 indlemmedes Sundbyerne, Valby og Brønshøj i Københavns Kommune. Forstaden blev et samfundsvidenskabeligt begreb omkring århundredskiftet, hvor det i 1906 indførtes i statistikken, idet Frederiksberg og Gentofte anførtes som forstæder til København -og kun fem år senere regnede. J.P. Trap i sit værk om Danmark hele 26 »byer« som forstæder. Men i samtidens kunst og litteratur var det provinsen, der bejlede til publikums gunst: »Den jyske Bevægelse«, »de fynske malere«...

FORSTÆDERNE SOM KUNSTNERISK UDFORDRING

Vil man opspore forstædernes betydning for forfatterne, kan man passende begynde i M. Galschiøts pragtværk *Danmark i Skildringer og Billeder af Danske Forfattere og Kunstnere* (1893). Her beskriver C. Markman i kapitlet »Fra Københavns Udkanter og Omegn«, hvordan forstædernes udbredelse med dæmonisk kraft nedbryder det tidligere så skarpe skel mellem by og land:

»I Egnen mellem Vesterbro og Kallebodstrand, baade ind efter og ud efter, er der ved Indretning af Havnepladser og Kajer, private og offentlige Bygninger, Inddragelse af øde Tomter til mangfoldig Brug skabt udstrakte Kvarterer. Paa Nørrebro er ligeledes Bebyggelsen, mest af privat Karakter, skreden rask frem. Ikke blot nærmere inde, hvor det ny lægger sig for Dagen i forhen ubekendte botaniske Navne som Birkegade, Egegade, Ælme­gade; men ogsaa længere ude er den over Haver og Marker fældede Dødsdom ved at blive eksekveret. Og ud ad Strandvej-

en vandrer Hovedstaden med sine tunge Stentrin sikkert og ustandseligt ligesom Stengæsten i »Don Juan«.

Om Amager skriver Markman, at »det stærke industrielle Liv fortsættes langt ud over Amagerbro til Sundbyerne og Kastrop«, hvor det er »Ovne, Fabriker og Dampmaskiner, der regerer, direkte og indirekte«, og hvor livet derfor er præget af »Fabrikarbej­deres tarvelige Vilkaar.« Sundbyerne er »arbejderforstæder« ligesom Utterslev Mark i Nørrebros Forlængelse,« og der hvor land­væsenet i de åbne mellemrum stikker sin tunge frem, kan det »ikke lide den Smag, som det faar i Munden.« Det er tydeligt, at også Markmans smagsløg har det dårligt med de nye forstæder, og den dominerende synsvinkel er den distancerende ironikers.

I samme værk skriver Johannes Jørgensen i sin artikel om København, at byen kan anskues som et kunstværk: »Som et Værk i mange Kapitler, skrevet af skiftende Forfattere, er denne By.« Jørgensen bladrede sig gennem København kapitel for kapitel, side for side og sætning for sætning, og han valgte at betragte byen i lyset af litterære mønstre som idyllen, tragedien og den realistiske roman. Blandt de vigtigste kapitler nævner han det landligt idylliske Frederiksberg, det elegisk storladne Rosenvænget, Bredgadekvarteret med den fornemme rokokostil, der sættes i modsætning til den »moderne, amerikanske Aand i Boulevardkvarterets lige, kolde Gader«, realismens Vesterbro der er »Arbejdets og Glædens Forstad«, Nørrebro der er en »Arbejderby« uden glæder, og sidst men ikke mindst Voldkvarteret, der identificeres som »det ny København; Danmarks Storstad«, simpelthen. Men forstæderne?

København var under forvandling, og spørgsmålet var, hvordan denne forvandling

af bybilledet skulle aflæses. Hvordan rimede forvandlingen med ideen om København som et kunstværk? At den nye by krævede nye læsemåder, var Johannes Jørgensen udmærket klar over:

»For den, der forstaa at se og nyde det sete, bliver København ved denne sin Mangfoldighed og Forskellighed en rig Kilde til Indtryk. Desværre er »Kunsten at se« imidlertid ikke dyrket af mange. (...) Under de nuværende Forhold, da Kulturen indespærres flere og flere Mennesker i sine Stenfængsler, og Naturen for en stadig voksende Part af Menneskeheden gaar over til at blive noget, der kun kendes fra Bøger, turde det have megen Betydning, om Menneskene lærte at se Kulturens Skønhed, at forstaa Byernes Poesi«.

Men selv havde Johannes Jørgensen de største vanskeligheder med at finde byens poesi. I endnu højere grad end Markman dæmoniserer han byen, skildrer den som et monster, indhyller den i undergangssyner. Og især forstæderne trodsede kunstnerens forsøg på at spejle byens form i en poetisk form. Her var det umuligt at glæde sig over proportion, symmetri, harmoni. De nye fattigkvarterer i byens udkant var en æstetisk skandale:

»Københavns Skal - paa parisisk banlieue - strækker sig fra Nørrebro til Kallebodstrand. Overdrev er det, store, øde Strækninger, Fremtidens Byggegrunde. De yderste Forstadsgader skyder deres høje nøgne Kaser-negavle ud deri, Forstadens Børn slider Græsset derude, Forstadens Voksne fylder enhver Fordybning med deres Skrammel; gamle, rustne Bliksager, Klude og Papir gror i alle Grøfter og ligger paa Bunden af alle Vandhuller. Dagrenovationen har her sine

stinkende Lossepladser, der i Solskin funkler som Diamantdynger af Glimtene fra tusend Glasskaar og Flaskehalse, Blikstumper og Porcellænsvrag. Underlige, ubestemmelige Skikkelser, klædte i sammenbundne Pjalter, færdes inde paa disse Pladser, og ved en lille Hytte, lavet af rustne Blikplader og gamle Døre, ser man Børn løbe rundt og lege, saa Smudset hvirvler om dem: Midt i alt dette: Gartnerhaver - Beværtninger - ny Villaer - og her og der et gammelt Landsted, som Byen er ved at omringe«.

Denne skildring sort i sort afsluttes af en henvisning til, at disse udkantskvarterers stadige horisont er »Hovedstadens rødslørede Rand med lange Rækker af Fattigmandssteders manglede facader og rader af annoncebemaledede Gavle og Klynger af sværtede Fabriksskorstene og Spirene paa Nørrebro Kirker«. Selv her i periferien melder sig med andre ord en stemning af klaustrofobi. Elendigheden er spærret inde bag den uhyggeligt »rødslørede« horisont. Beskrivelsen antager karakter af besværgelse.

FORSKREVET TIL FORSTÆDERNE

At forstæderne rejste helt nye krav til forfatterne fremgår af en af de første kunstneriske rapporter fra den ny tid, Holger Drachmanns roman *Forskrevet* fra 1890. Her er hovedpersonen en kunstner - Henrik Gerhardt - der efter mange års udenlandsophold vender hjem til København. På en tur ad Langelinie begynder han at spekulere over hovedstædernes »foruroligende« vækst, som han oplever som en vækst, hvor pengene fra oven og proletariatet fra neden presser livet ud af det, som jo så må være middelklassens og mellem-lagenes by:

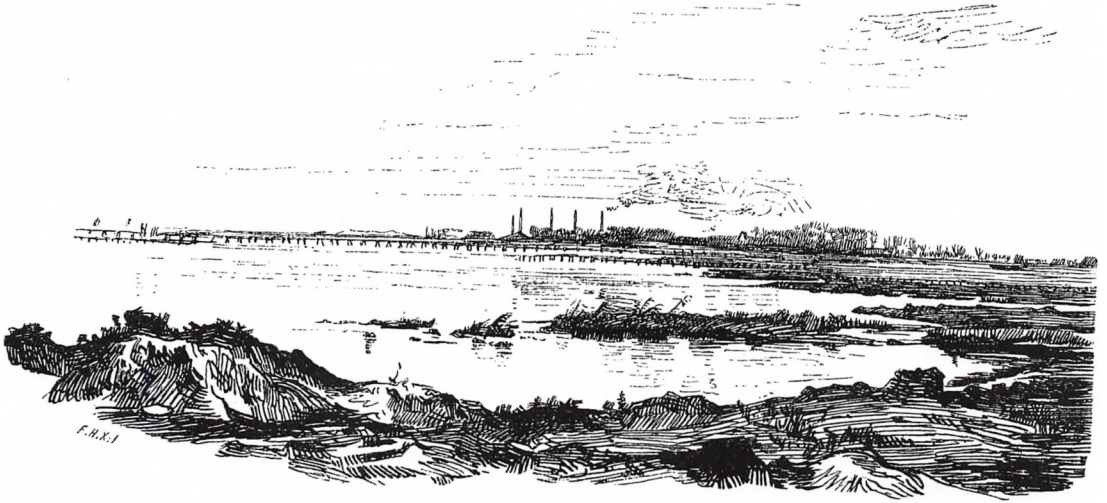

Fig. 2. Kalvebodstrand set mod Frederiksholms Teglværker. Tegning af E. Rosenstand ca. 1890.

»Han saa, at Byen var vokset nordefter. Han fortsatte endnu et Stykke, standsede og kunde nu selv iagttage, hvad en og anden i et Brev havde skrevet ham til, at Forstæderne med de kaserneagtige Bygninger, de mange Skorstene og mange Smaalejligheder og mange Smaafolk, i en vældig Halvbue lavede sig til at spænde om hele Byen fra Kallebodstrand til Sundet. (...) Vore Hovedstæder vokser foruroligende. I et tæt Favntag klemmer Spekulationen, Menneskeforøgelsen og Murstensvælden vore gamle By-Kærner. Proletariatet lejrer sig omkring os, suger paa vor Kraft, og suger selv Kraften af de bedre Luft- og Lysbetingelser«.

Billedet af København som en belejret by trækker uden tvivl på datidens store politiske debat om Københavns landbefæstning, og den viser, hvordan Højres forsvarspolitik i forhold til Tyskland indgik forbindelse med deres indenrigspolitik i forhold til den voksende arbejderbevægelse. Samtidig forenes politik og psykologi i dette skræmmebillede af byen, der er belejret af forstædernes prole-

tariat. Klaustrofobi og agorafobi var to psykiske lidelser, som både psykiatere og byplanlæggere var begyndt at interessere sig for i 1880erne og 1890erne, og Holger Drachmann antyder, at udviklingen måtte føre til en helt ny kunst:

»Det giver Lede til alt Byvæsen, Fortvivlelse over den rette Linies Fladhed og Nøgtternhed. Og tilsidst vil maaske Smaafolkene selv - irriteret uden at vide hvorfor - slaa Byen i Stykker, knuse Murstensvælden. Saa dukker kanhænde en ny Kunst op, som ingen levende Kunstner endnu kender.«

FORSTADEN PÅ FORMEL

Et eksempel på denne nye kunst finder man i Ernesto Dalgas' science fiction fortælling »De sidste Dage« fra samlingen *Krøniker og Eventyr*, der udkom i 1896. Her udmales en tilstand, hvor hele kloden er blevet urbaniseret, »opdyrket og inddelt i Kvadrater«, og med »selvvirkende Maskiner til alle Arbej-

der«. I denne verden ophæves alle sociale og sproglige forskelle, men dog tilskrives en »stor Kineser« opdagelsen af selve verdensformlen, der »udtrykker alt, hvad der er til i Fortid, Nutid og Fremtid«, og dette »Abbreviatorsystem«, der reducerer verden til en overkommelig skala, bearbejdes af en Formelmaskine, som i »Jordens Hovedstad« er anbragt i »en uhyre Krystalhal.« Det er mod fortællingens logik, at der kan være en »Hovedstad« på denne klode, hvor alle bor på identiske kvadrater, og det viser sig da også, at fortælleren til slut må ende med at sprænge hele denne vision med en gigantisk industriel-økologisk katastrofe, hvor de verdensomspændende kabler brister under presset fra naturens kræfter.

Dalgas' fortælling er et tilspidset udtryk for de undergangsstemninger, som omkring århundredskiftet fremkaldtes af storbyens vækst. Men den er også interessant som vidnesbyrd om, at den realistiske fremstilling af storbyeksistensen måtte vige over for forstadslivets vage, ubestemte karakter. I disse år kunne enhver se, hvordan byen med lejekaserner, fabrikker, værksteder, veje osv. dag for dag åd sig ind på det omgivende land, fra Nørrebros rabarberland over Brønshøj og videre ud, men i tidens litteratur finder man

ingen konkrete beskrivelser af Valby, Brønshøj, Vangede eller Sundbyerne. I stedet formulerer forfattere som Johannes Jørgensen selv, Ernesto Dalgas, Carl Ewald, Viggo Stuckenborg og Harald Kidde deres oplevelser og iagttagelser i stærkt stiliserede former som myten, eventyret eller parablen.

FORSTADEN SOM SINDBILLEDE

Kidde publicerede i samlingen *Sindbilleder fra 1900* med teksten »Hjem« et sådant sindbillede af »forstaden.« En gammeldags autoritativ fortæller følger en ubestemt »han« på hans færd fra »Byen« til »Forstaden«, og den gammeldags form spejler en modvilje mod den nye, formløse forstad:

»Inde paa Markerne stod høje, magre Huse, spredte i Mørket, Byens »Forstad«, nye Bygninger, som var begyndt at voxte op om den lille, gamle By med en ny og anden Slægt. Der inde i Læ mellem Bankerne laa de smaa, gammeldags huse, der var ikke Plads for de nye, høje. Saa byggede de dem ud i aaben Mark. Men han kunde huske den Tid, da Borgerne her havde haft deres Kaalhaver og Græsgange.«

Fig. 3. Udsigt fra Kongens Enghave over Kalvebodstrand mod København. Tegning af Gustav Vermehren ca. 1890.

De gamle huse dannede ramme om hjem, men de nye huse synes kun at tilbyde fremmedgørelse:

»Det hævede sig Etage over Etage med lutter gabende tomme Vinduessvælg; en tilsølet Plankebro gik op til Dørhulen. (...) Mørket stirrede ud fra den tomme Bygning, og en kalkfugtig Kulde aandede ham i Møde. Som han stod der i Snesjappet og saa derind, følte han sit Hjærte snøres sammen, det var, som kunde han græde over dette øde Hus, disse tomme Rum, disse gabende Huler, disse armodstynde Mure.«

Sindbilledet glider herefter over i et samfundsbillede, idet »Sneens ensformige Dryppen fra Taget« for ham lyder »som det evigt gentagne Ord: Penge! Penge!« og han kon-

staterer, at forstadens bygninger er rejst »i skødesløs Hast« og alene »beregnet paa at tjene Penge ved at presse saa mange Mennesker som muligt sammen bag disse kolde Mure«. Dette stærkt kritiske samfundsbillede viger imidlertid til sidst for et stemningsbillede, da han inde i en af »hulerne« ser skyggen af arm, der er i færd med at sy, samtidig med at han hører en barnelatter give ekko »i den tomme Bygning«, og Sindbilledet afsluttes med denne opbyggelige sætning: »Nu turde han ligesom tro paa et Hjem, ogsaa, bag disse nye, gølge Mure«.

ET SAMFUNDSKRITISK PERSPEKTIV

Sindbillede og samfundsbillede brydes også i Martin Andersen Nexø's fortælling »Skoma-

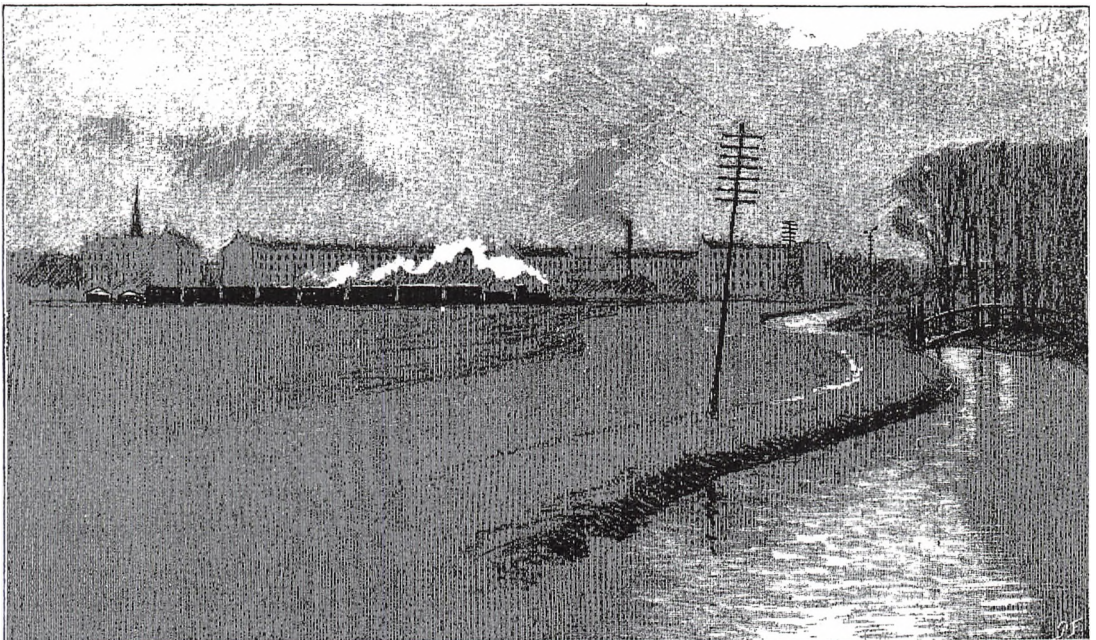

Fig. 4. Ydre Nørrebro ved Ladegårdsåen og Nordbanen. Tv. Skt. Stefans kirke. Tegning af Poul Fischer ca. 1890.

ger Blank« fra 1907, som senere i samlingen *Dybhavsfisk* (1918) omdøbtes til »Murene«, men her fastholdes den kritiske erkendelse til sidste punktum. Som hos Kidde er lokaliteterne generaliserede: »Storstaden«, »Landet« og så den udefinerlige forstad midt imellem:

»Men Blank holdt ikke af at sælge sig til nogen eller noget. Han elskede Friheden, og derfor slog han sig ned i Byens Udkant, i et af disse Huse med to Etager og Taglejlighed, der gør Overgangen fra Markerne til Storstaden lempeligere«.

Byen identificeres med ufrihed, landet med frihed, men da man lige udenfor hans vindue ud til friheden begynder at bygge en mur, forstår han ikke i første omgang, at muren vil lukke ham inde:

»En Høst begyndte de at grave Grunden ud lige uden for hans Vinduer. Blank kiggede nysgærrigt paa dem fra sit Bo; han havde valgt som en Fugl, og der var noget fugleagtigt i den Maade, han strakte Hals og kiggede ud paa Arbejdet. Nogen Uro følte han ikke; dette var noget, der foregik i Landskabet, nye Sider det vendte udad -altsammen til Glæde for ham«.

Efter nogen tid afspærrer muren hans udsyn, men ved hjælp af et gadespejl lykkes det ham at bevare en rest af et forhold til den fri natur:

»Blank indrettede sig helt hyggeligt med sin Stump af Guds fri Natur i Spejlet. Han behøvede blot at lette Ansigtet fra Arbejdet for at faa Del i det alt: Sol og Regnvejre og Agre; og da nogle Aar var gaaet, glæmte han helt, at der nogensinde havde været andet end den graa skjoldede Brandmur foran ham.«

Vendepunktet sker, da der bygges »en høj Herskabsmur« lige uden for hans udkig. Den hørkræmmer, der havde bygget kvartaret, var blevet en hovedrig grosserer, og til sidst må også skomager Blanks »Overdrevsbygning« vige for »en moderne Ejendom« i flere etager, og Blank, der af de spærrende mure har lært »at se tværs igennem det hele«, indser, at det ikke er murene som sådan, der spærrer for friheden, men grossereren der i sin grådighed ikke længere kunne nøjes med at spærre folk inde, men også må rydde dem af vejen for at skaffe plads til sig selv. Og skomager Blank beslutter derfor, at han med sit strygestål vil stikke hul på den oppustede grosserer, »saa Vejret kan slippe ud«.

DEN FORSINKEDE FORSTADSLITTERATUR

I 1923 skrev Poul Henningsen en artikel om »Den internationale Kamp mod Storbyen«, hvor han henviste til de engelske »havebyer« som en løsning på storbyens unatur, og funktionalisternes lyse forstæder blev i de følgende år portrætteret af bl.a. Peter Hansen i *Ved Byens yderste Grænse* fra 1937 og Hans Scherfigs *Idealister* fra 1945, men endnu i 1940'erne og 50'erne finder man en fornægtelse af forstaden i mytens højtidelige form. I 1948 skrev Ole Sarvig i første nummer af tidsskriftet *Heretica* digtet »Gud i Forstaden«, hvor han proklamerer, at »Jeg tror, han har sin dybe mening med at lægge denne stad øde,« og med samme tonefald udfoldede Martin A. Hansen i 1941 i romanen *Jonatans Rejse* et dommedagssyn på storbyen som en løbsk naturødelæggelse:

»Du vokser dig større og større, du breder dig over Sletterne, og du forstaar ikke selv,

hvad du vil (...) Dine Gader skal strække sig over alt Land, over Havet og Bølgerne med, dine Huse skal ligge som en Skæl over Jorden, dine Spir skal omleje Skyerne og skubbe Stjerneerne paa Plads.«

Først med Klaus Ribbjergs *Amagerdigte* fra 1965 begynder billedet at vende: Forstaden begynder at blive tolket som en kilde til inspiration, og ikke kun som en forgård til Helvede. Dan Turell skriver om Vangede, Bjarne Reuter skriver om Brønshøj, Peter Poulsen skriver om Vanløse, Anders Bodelsen indfører »Lyngbyvej-realismen« og skriver om Nærum, Bent William Rasmussen skriver om Virum, og Hans Jørgen Nielsen skriver om Amager og Sundbyerne.

I sidstnævntes roman *Fodboldengelen* fra 1979 finder man med omkring 80 års forsinkelse en beskrivelse af Amagers forvandling til forstad - og en besyngelse af den kultur, der kom til udfoldelse her med fodbold, Giro 413 osv. I optakten til romanen noterer forfatteren under en sporvognstur gennem Amagerbrogade, at byen får det til at svimle; at det er vanskeligt at rumme byen i sit

hoved, og at iagttageren ender i en stemning af »ør uhygge mellem flaksende enkeltbiler«. Men jo længere han kommer ind i romanen, jo bedre lykkes det at få hold på stoffet og dermed vinde forstadens verden ind for litteraturen. Jeg vil afslutte denne artikel med et citat fra *Fodboldengelen*, hvor forfatteren i en lang, punktumsløs sætning trækker linjer tilbage til århundredskiftet og herfra gengiver forstadens hektiske vækst:

»For vores gård skal der have ligget en rigtig bondegård med gartneri kilet ind mellem fabrikkerne og naboejendommene, typisk Sundby, fra århundredets begyndelse vælter boligkarreer og fabrikker med planløs hast udover Amager fra Broerne og Christianshavn, i farten byggede man udenom spredte lave bebyggelser fra forrige århundrede, hele gamle bondelandsbyer, gartnerier og nyere villabyer, som hidtil har ligget på landet, sådan opstår vores Sundby, et bizart hultertilbulter af nye arbejderkvarterer, fabrikker, rester af bondeland og gamle rønner, der efterhånden er degenereret til slum for et pjalteproletariat af sære eksistenser«.

ANVENDT OG OMTALT LITTERATUR

Elling, Chr. og Kai Friis Møller: *Byens Hjerte og Digterens. Tekst til et gammelt Københavnskort*, 1947
Gnudtzmann, Alb.; Lind, Helmer: *Stor-København. Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*, 1907
Handesten, Lars: *Alligevel så elsker vi byen. Tolv kapitler af Københavns litteraturhistorie*, 1996
Lundgreen-Nielsen, Flemming (red.): *København læst og påskrevet. København som litterær kulturby*, 1997

Schou, Søren: »Forstadsbilleder« in: Barlyng, Marianne og Søren Schou: *Københavnromaner*, 1996.
Vagten. Tidsskrift for Litteratur-Kunst-Videnskab-Politik, 1900.
Andersen Nexø, Martin: *Dybhavsfisk*, 1918
Dalgas, Ernesto: *Krøniker og Æventyr*, 1896
Drachmann, Holger: *Forskrevet*, 1890.
Hansen, Martin A.: *Jonatans sidste Rejse*, 1941.
Hansen, Peter: *Ved Byens yderste Grænse*, 1937.

- Jørgensen, Johannes: »København«, in: M. Galschiøt (red.): *Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere*, 1893.
- Kidde, Harald: *Sindbilleder*, 1900
- Markman, C.: »Fra Københavns Udkanter og Omegn«, in: M. Galschiøt (red.): *Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere*, 1893.
- Nielsen Hans Jørgen: *Fodboldengelen*, 1979.
- Poulsen, Peter: *Miraklet i Vanløse*, 1981.
- Rasmussen, Bent Willam: *Til venstre for Virum*, 1970.
- Reuter, Bjarne: *Månen over Bella Bio*, 1988.
- Rifbjerg, Klaus: *Amagerdigte*, 1965
- Sarvig, Ole: in *Heretica*, 1948.
- Scherfig, Hans: *Idealister*, 1945.
- Turell, Dan: *Vangede billeder*, 1973, revideret 1977.
- Zerlang, Martin: *Bylivets kunst*, under udgivelse på forlaget Spring.
- Martin Zerlang, f. 1952, mag. art. i litteraturvidenskab, lektor ved Københavns Universitet. Bøger og artikler om litteratur- og kulturhistorie.

GADENAVNE I DE NYE BYDELE

Af Bent Jørgensen

Da Brønshøj sogn, Valby, Vigerslev og Sundbyerne i 1901 og 1902 blev indlemmet i København, medfulgte der tre ganske velafgrænsede områder, som allerede var i fuld gang med at udvikle sig til egentlige byområder. Valby oprindelige landsby, bebyggelsen på Utterslev Mark omkring Frederikssundsvej og Frederiksborgvej og den indre del af Sundbyerne.

Længst fremme var Sundbyerne, der allerede ved indlemmelsen havde hovedgade med elektrisk sporvogn, længst tilbage stod vel endnu Valby, mens Utterslev Mark indtog en særstilling ved - som navnet næsten siger - at være grundlagt på den bare mark.

Alle tre områder var ved indlemmelsen så urbaniserede, at de havde et udbygget net af gader med ganske velindarbejdede navne. Men hermed holder følgeskabet også op, for mærkeligt nok var gadenavnene ganske forskellige i de tre områder.

VALBY

Simplest tegner billedet sig for Valbys vedkommende. Her foreligger der et lille gammelt naturgroet gadenet med tilhørende knopskydninger i de begyndende villakvarterer omkring den gamle landsbykerne. Bestanden af gadenavne¹ ved Valbys indtræ-

den i København var ifølge Kraks vejviser 1900 i det egentlige Valby: Annexstræde, Asylgade, Gadekærsvej, Langgade, Mosedalsvej, Rughavevej, Skt. Jørgens Gade, Skolegade, Smedestræde. Tæt forbundet hermed er de udvidelser, som er knyttet til vejene Gl. Jernbanevej, Kirkevej, Kirstinedalsvej, Lille Ørsteds Vej, Nygade, Søndermarksvej, Toftgårds Allé, Valhøjvej. Øst herfor endvidere det ældste villakvarter på Bjerregårdens og Lykkens Mindes jorder med navnene Antoinettevej, Bjerregårdsvej og Bjerregårds Sidevej, Søndermarksvej, Søndermarksvejs Sidevej, og øst herfor igen nogle navne med tilknytning til Carlsberg: Alliancevej, Carlsbergvej, Ny Carlsbergvej og Pasteursvej. Endelig Rahbeks Allé repræsenteret med et par husnumre, som nu svarer til de lige numre på Kammasvej, samt et par veje, Valbygårdsvej og Tre kronersvej (nu Tre kronergade), sydøst for byen og syd for banegraven, der trak sig som et adskillende ar gennem Valby Bakke.

Men selv om gadenettet i Valbys bykerne er gammelt og naturgroet, stikker moderniteten hovedet frem i nogle af de anvendte gadenavne. En modernitet der udspringer af nærheden til København. Anderledes er det i al fald svært at forklare, at en landsbygade får navnet Sankt Jørgens Gade, kendt i Valby fra 1880. København havde fra sidst i 1700-

tallet indtil 1894 en Sankt Jørgens Gade, nu passagen mellem Østergade (Strøget) og Store Kirkestræde, formelt en del af Nikolaj Plads. Frederiksberg havde i 1850'erne haft en Sankt Jørgens Vej, den nuværende Nyvej, og København fik Sankt Jørgen tilbage i 1899 med Sankt Jørgens Allé. Sidstnævnte har umiddelbart navn efter Sankt Jørgens Sø. I Valby skyldes navnevalget nok umiddelbart, at Valbys første asyl i 1874 fik ny bygning på denne vej, eftersom Sankt Jørgen er de fattiges og forsvarsløses beskytter, men det må være udefrakommende inspiration, som omsætter det konkrete asyl til det symbolske helgennavn. Baggrunden for den ældre Sankt Jørgens Gade i det indre København er ukendt.

Storbyen har også influeret på den voksende landsbys navnebestand på en anden måde. I al fald siden 1889 hed den nuværende Toftebakkevej Lille Ørsteds Vej. Vejen var adgangsvej til en række arbejderboliger opført her, og selve bebyggelsen hører til i Valbys første ekspansionsfase. En fase som er karakteriseret ved kampen mellem eksotisk landliggeri og behov for arbejderboliger, og en fase som i tilgift delvis forkrøbler, fordi den bebyggelsesudvikling, som jernbaneanlæg sætter i gang de fleste steder, her dæmpes ved banens omlægning til Frederiksberg i perioden 1864 til 1911.

To andre veje i Københavns-området var ved år 1900 opkaldt efter H.C. Ørsted. Ældst og bedst kendt den nuværende H.C. Ørsteds Vej, hvis navn stammer fra omkring 1852; oprindeligt dog kun om stykket mellem Amalievej og Fuglevangsvej. På Utterslev Mark fandtes også fra 1870'erne en Ørstedsvej. Den blev senere, i 1930, omdøbt til Korkskærervej. Den nedlagdes officielt i 1946, men et rudiment eksisterer stadig som en kort adgangsmøge, og hjørneejendommen

bærer stadig navnet Ørstedhus. Endelig havde der fra omkring 1852 til 1864 været en Ørstedsgade på det indre Frederiksberg; den omdøbtes 1864 til Danmarksgade, men er nu nedlagt og indgår i Codanhus-arealet.

Når Valbys gade opkaldt efter Ørsted får tilføjet lille, må det skyldes ønsket om at respektere de to andre navne, eller i al fald det på Frederiksberg. Navngivningen vidner med andre ord om Valbys orientering i forhold til storbyboen.

Mens landsbyen og stationsbyen kommer til at udgøre et hele, hænger Carlsberg og vilabyen på bakken kun mere formelt sammen hermed. Vejnavnene i villakvarteret er typiske for den spæde begyndelse på et villaområdes vejnet. Den gård, hvorfra jorden udstykkes, i dette tilfælde Bjerregård, lægger navn til områdets første vej, Bjerregårdsvej, kendt siden 1882. Et andet lokalt stednavn lægger navn til den næste vej, Søndermarksvej, kendt siden 1885, og afgreninger bliver blot kaldt Sidevej, henholdsvis Bjerregårds Sidevej og Søndermarksvejs Sidevej. Sidstnævnte får dog andet navn fra og med 1898, idet hustruen til ejeren og udstykningsentreprenøren, I.C. Ostenfeld, lægger navn til Antoinettevej.

På Carlsberg-området stammer navnet Pasteursvej fra begyndelsen af 1880'erne. Et klart udtryk for virksomhedens ønske om at hædre den franske kemiker, hvis forskningsresultater bl.a. udnyttedes ved ølbrygning. Navnet Alliancevej i Carlsberg-området sigter til et selvstændigt bryggeri, der fra 1869 lå ved siden af Carlsberg på hjørnet af Ny Carlsbergvej og Pasteursvej. Det var ironisk nok i 1891 blevet fusioneret med De Forenede Bryggerier (Tuborg), men i 1913 solgtes ejendommen til Carlsberg. Også Trekronersvej (Trekronergade) syd for jernbaneterrænet havde navn efter et nu længst nedlagt bryggeri.

BRØNSHØJ

På Utterslev Mark var fra sidst i 1860'erne udviklet en egentlig forstadsbebyggelse, der i 1874 var blevet så stor, at den sognemæssigt flyttedes fra Brønshøj til det nyoprettede Sankt Stefans Sogn og således allerede da betrådte det første skridt på indlemmelsesvej. Området fik i 1895 egen kirke, Kaper-naumskirken. Bebyggelsens ældste dele bestod af nogle huse langs udfaldsvejene Frederikssundsvej og Frederiksborgvej, men nu blev hele området mellem Lersøen og Frederiksborgvej og videre vestpå mod Frederikssundsvej bebygget, og inden 1800-tallet rindede ud, fulgte området syd for Frederikssundsvej. Selv om den første bebyggelse, der endnu i dag delvis lader sig erkende i området syd for Rentemestervej, nu tager sig temmelig planløs ud og heller ikke var anlagt ud fra noget overordnet princip, fik vejene ikke desto mindre navne, som hørte sammen under én enkelt betydningskategori. De var alle opkaldt efter kongeparret og deres børn. Længst mod øst, dvs. nærmest Lygten, lå Christiansvej og Louisevej, opkaldt efter kongen (Christian IX) og dronningen. De udgik fra den lange nord-syd-gående Alexandravej, opkaldt efter kongeparrets ældste datter. De øvrige prinsesser, Dagmar og Thyra, og den ældste prins, Frederik, den senere Frederik VIII, havde også veje, som udgik fra Alexandravej, mens de yngre prinser Georg og Valdemar måtte nøjes med en lidt fjernere beliggenhed vest for Frederiksborgvej.

Navnegruppen er etableret i al fald ved folketællingen 1870, hvor man finder navnene Alexandravej, Dagmarsvej, Frederiksvej, Georgsvej, Thyravej og Valdemarsvej. På bykortet i Trap: Danmark 2. udg. 1879 er navnegruppen udvidet med Christiansvej og Louisevej efter selve kongeparret. Navne-

gruppen udvides yderligere inden indlemmelsen i 1901, men den udsættes samtidig for udvanding. Udvidelsen består af navne Carolinevej, Theklavej og Thoravej, udvandingen består i, at kun det første af disse navne overhovedet kan sættes i forbindelse med det danske kongehus. Caroline, der må identificeres med arveprinsesse Caroline (1793-1881), var nært knyttet til Christian IX og derfor velbegrundet i navnegruppen; vejnavnet kendes siden 1887. Vejene Theklavej og Thoravej omtales i vejviseren fra og med 1888, men navnene Thekla og Thora kan ikke sættes i forbindelse med det danske kongehus på noget tidspunkt af historien. Vejen Dortheavej ses på kort fra før indlemmelsen, men selve navnet er jeg ikke stødt på før lige efter. Personnavnet Dorthea kan kun sættes i forbindelse med kongehuset, hvis man går tilbage til 1400- og 1500-tallet.

Den faste gruppedannelse omkring disse personnavne må naturnødvendigt være inspireret fra den store nabo, hovedstaden. Her finder man med personnavneforled på Vesterbro Absalonsgade og Valdemarsgade, begge fra 1859 og senere i 1800-tallet udbygget med Svendsgade, Knudsgade (fra 1908 Eskildsgade) og Eriksgade. I 1860'erne udmøntes nye navnegrupper i København ved opkaldelse efter historiske personer, således omkring Niels Juels Gade, Baggesensgade og Ryesgade, men vigtigst som inspirationskilde for de kongelige navne på Utterslev Mark er givetvis Dagmarsgade og Gormsgade på det ydre Nørrebro, begge givet i 1860 og omkring 1870 suppleret med Thyrasgade. Som det fremgår af navnet Gormsgade, sigtes der her til kongelige personer fra den allertidligste Danmarkshistorie. Nærmere samtiden og ligeledes på Nørrebro er 1860'ernes Frederik VII's Gade og Prinsesse Charlottes Gade.

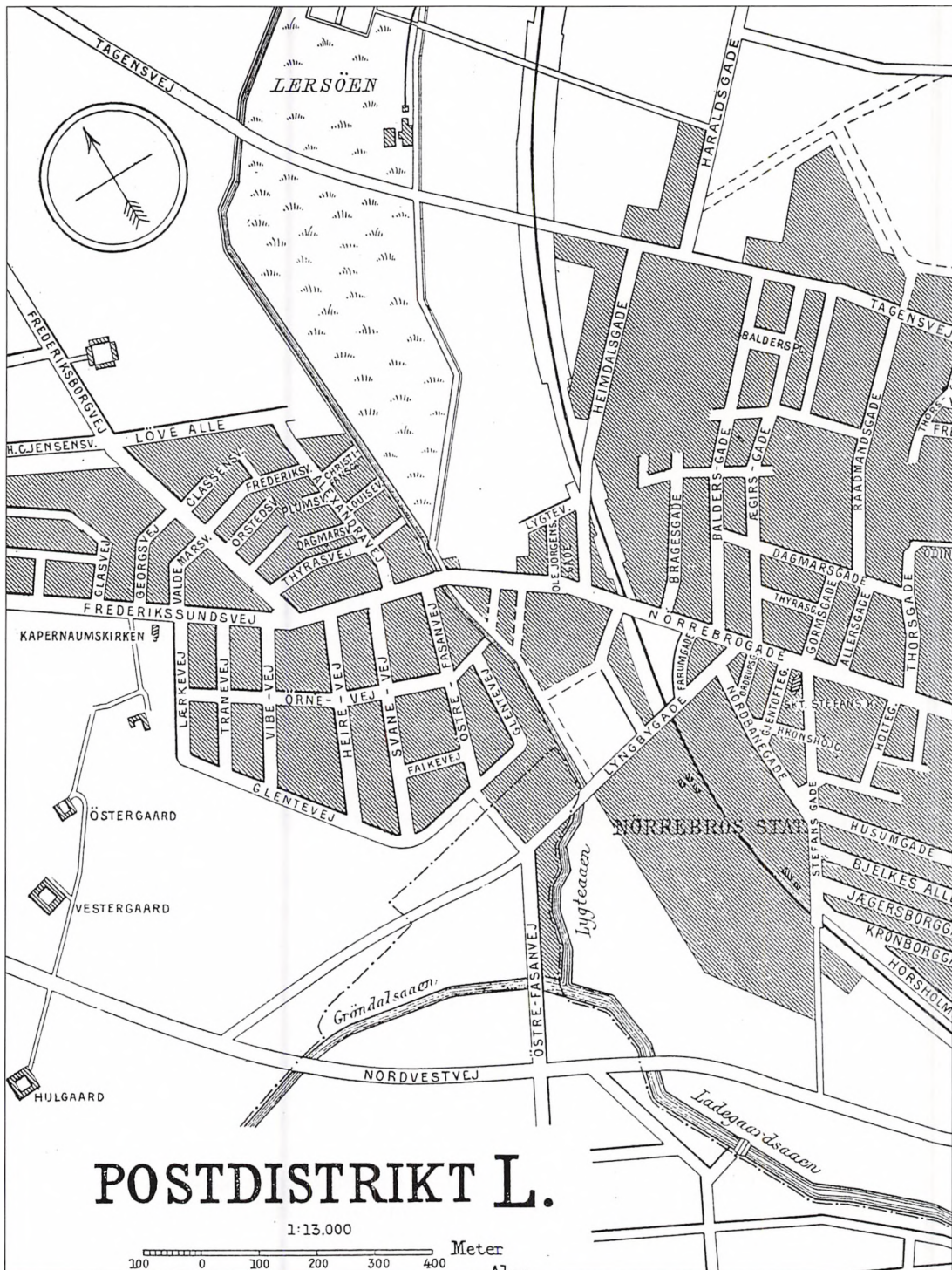

Fig. 1. Udsnit af kort i Kraks Vejviser fra 1904 med bebyggelsen på Utterslev mark til venstre i billedet. Nord for Frederikssundsvej dominerer gadenavne efter medlemmer af kongefamilien, syd for fuglenavne. Nordvestvej nederst i billedet ændrede kort efter navn til Borups Allé. Denne gade skulle lette forbindelsen mellem København og det indlemmede distrikt mod nordvest.

Inden Utterslev Mark indlemmes i København, lægges grunden til endnu en navnegruppe, der skulle få talrige efterligninger landet over. Status pr. år 1900 (Kraks Vejviser) er navnene Falkevej, Hejrevej, Svanevej, Tranevej, Ørnevej og Østre Fasanvej. Det er sidstnævnte navn der er navnegruppens udgangspunkt, og hermed får man den besynderlige situation, at fasaneriet i Frederiksberg Have er ophav til en navnegruppe på Utterslev Mark og dermed til de såkaldte pip-kvarterer i hele landet. Udgangspunktet er adgangsvejen til fasaneriet (Fasangården) fra Roskildevej, altså det stykke af den nuværende Søndre Fasanvej, som løber langs Zoologisk Have. Ved år 1800 var vejen vide-reført til Smallegade/Peter Bangs Vej. Over for udmundingen her anlagdes i 1883 en forbindelsesvej til Howitzvej, og i 1884 blev den forlænget til Godthåbsvej. Den kaldtes Nordre Fasanvej og planlagdes forlænget videre helt til Frederikssundsvej ved Lygten. Omkring 1895 er vejstykket fra Godthåbsvej til Hillerødgade kendt under navnet Østre Fasanvej. Der mangler derefter et stykke nord herfor helt frem til 1908. Til gengæld var det nordligste stykke i brug allerede fra 1880'erne. Vejen kendes på denne strækning fra 1889 med navnet Østre Fasanvej, og selv om det logiske ville være at kalde netop dette stykke for Nordre Fasanvej, hvad det også kom til at hedde i 1919, så var det for så vidt fornuftigt nok at særmærke det, i al fald så længe det ikke fysisk hang sammen med den sydlige del af Nordre Fasanvej.

Ud over disse to navnegrupper rummer Utterslev Mark ved indlemmelsen også enkelte individuelle gadenavne: Glasvej efter en glasfabrik samt H.C. Jensens Vej, Johansensvej og Plumsvej efter lokale iværksættere. Ørstedsvej anser jeg for opkaldt efter H.C. Ørsted, jfr. ovenfor, og Classensvej er muligvis opkaldt efter J.F. Classen, i københavnsk sammenhæng særlig kendt fra Classensgade og Classens Have. Løve Allé, kendt fra 1900, har rimeligvis navn efter ejendommen Løvenborg, der samme år opførtes som vejens første bygning på hjørnet af Frederiksborgvej.

Også i andre dele af det gamle Brønshøj sogn var der opstået vejnavne inden indlemmelsen. Mest storbypræg er der over en lille navnegruppe fra 1899 i Vanløse, hvor fem veje får navnene Baggens Allé, Ewalds Allé, Heibergs Allé, Holbergs Allé og Oehenschlægers Allé, og typisk for iværksættermentaliteten er navne som Enigheds Allé og Håbets Allé, begge sideveje til Frederikssundsvej øst for Brønshøj by.

SUNDBYERNE

Sundbyerne var så klart den største sammenhængende bymæssige bebyggelse, som blev indlemmet i København. Gadenavnebestanden adskilte sig på markant vis ved indlemmelsen 1. januar 1902 fra situationen i de vestlige dele, der var blevet indlemmet et år tidligere. Forskellen aflæses af denne del af navnebestanden: Badensgade, Belgiensgade, Bøhmensgade, Cypersvej, Dagøgade, Englandsvej, Fehmernsgade, Finlandsgade, Frankrigsgade, Færøgade, Grækenlandsvej, Grønlandsgade, Gullandsgade, Hallandsgade, Hannovergade, Hessensgade, Islandsgade, Italiensvej, Kongovej, Korfuvej, Krainga-

de, Kretavej, Kurlandsgade, Lemnosvej, Liflandsgade, Lissagade, Lombardigade, Lyneborggade, Mecklenborggade, Minorkagade, Murciaegade, Norgesgade, Normandigade, Pommernsgade, Portugalsgade, Rodosvej, Samosvej, Serbiensvej, Sjetlandsgade, Skotlandsgade, Spaniensgade, Sverrigsgade, Tyrolsgade, Walesgade, Ølandsgade, Øselsgade, Østrigsgade.

Et bredt, men på mange måder ganske overraskende udvalg af geografiske navne. Især overraskende ved sin geografiske spredning og sit udvalg, i nogen grad også ved de stavemåder, som navnestoffet fremtræder i. Med de anførte navne leverede Sundbyernes kommune ved indlemmelsen en meget funktionsdygtig maskine til nyskabelse af gadenavne, og temaet udenlandske geografiske navne er blevet et kendemærke for vej- og gadenavne på store dele af Amager. Ved indlemmelsen strakte navneudvalget i afstand helt til Kongo, men koncentrationen om Europa er ellers tydelig. Hvad der imidlertid er særlig karakteristisk for disse gadenavne er, at de udenlandske lokaliteter er fordelt i forhold til hinanden nogenlunde på samme måde, som deres indbyrdes beliggenhed i virkeligheden er. Hvis man forestiller sig Danmark placeret i krydset Amagerbrogade/Holmbladsgade kommer de fleste nordiske navne til at ligge omkring eller nord for dette punkt, de svenske fortrinsvis mod nordøst. Mod vest ligger de vestnordiske og syd herfor kommer navnestof fra Skotland, England og Irland. Mod syd finder man navnestof fra det centrale Vesteuropa, dvs. Belgien, Frankrig, Spanien, Portugal, og mod sydøst og øst navne fra det tysk-østrigske rige, fra Italien og Grækenland og fra Balkan med senere udløbere langt ud i det fjerne Asien.

To andre gruppenavnedannelser indgik i

Fig. 2. Sverrigsgade i Sundbyvester fik sit navn i 1901. På den tid var Sverrig en meget udbredt stavemåde af nabolandets navn. Den er nu velindarbejdet i gadenavnet, og selv om der har været visse angreb på den, holdes den nu i hævd og hæges om som en særegenhed ved navnestoffet. Foto efter vejledning i retskrivning af vejnavne, Dansk Sprognævn 2001.

den bestand af gadenavne, som fandtes ved Sundbyernes indlemmelse. Omkring Øresundsvej, hvis navn kendes i al fald fra 1880, begyndte der sidst i 90'erne at udvikle sig en navnegruppe med relation til Øresund. Tidligst er navnene Hveensvej og Saltholmsvej, begge kendt 1898, og fra 1901 - altså lige inden indlemmelsen - kendes endvidere Drogdensgade, Kongedybs Allé, Middgrundsvvej og Prøvestens Allé. I Eberts Villa-by fik de første veje i 1895 navn efter Christian II og personer med forbindelse til ham og hans regeringstid (Dronning Elisabeth, Dyveke, Hans Bogbinder, Sigbrit, Skipper Clement, Søren Norby og Torben Oxe). Begge disse navnegrupper udbygges efter Københavns overtagelse, men i langt mere moderat omfang end gruppen med de udenlandske geografiske navne.

Sundbyerne overleverede også en række individuelle gadenavne, hvoraf nogle hører til de typiske med navn efter lokale virksom-

heds- eller grundejere. Den største af disse gader var og blev Holmbladsgade, hvilket svarer godt til L.P. Holmblads førerposition på Amager i sidste halvdel af 1800-tallet. Andre gader var Ahrensberggade, Ebertsgade, Fischersgade, Geislersgade, Jakob Holms Gade og Woltersgade efter mere eller mindre prominente sundbyere. To gader bar kun fornavne som forled og vidner formentlig om opkaldelse efter grundejeres børn (Augustagade og Carlsgade). Det øvrige navnestof som fortsatte under Københavns kommune var ligeledes lokalt forankret: Brigadevej (adgangsvej til fælleden for soldater, når de skulle på øvelse), Højdevej, Kastrupvej, Kirkegårdsvej, Oliebladsgade og Oliegrensgade (to ejendomme ved Amagerbrogade/ Brysselgade), Reberbanegade, Stjernevej (efter Stjernekroen i Sundbyvester), Strandlodsvej og Tingvej.

Blanding af naturgroede og systembestemte navne ved storbyens grænse for godt hundrede år siden er iøjnefaldende, og selv om gruppenavngivningen blev det helt dominerende navngivningsprincip, blev det enkelte, lokalt forankrede navn aldrig helt udkonkurreret. En anden iagttagelse, som navnestoffet ved storbyens grænse omkring år 1900 giver anledning til, er den levende brug af forskel mellem de forskellige efterled. På Utterslev Mark udlægges der kun strækninger, som får efterledet vej, og dette fastholdes, selv om en række af vejene efterhånden får høj og tæt bebyggelse ligesom det oprindelige Københavns gader. I Valby får nogle af den gamle landsbys vejstrækninger enten efterledet gade (Asylgade, Langgade, Nygade og Sankt Jørgens Gade) eller stræde (Annexstræde, Smedestræde), men hvad der derudover er kommet til ved århundredskiftet har fået efterledet vej eller - i et enkelt tilfælde - allé (Toftegårds Allé - idet Rahbeks

Allé omend repræsenteret på Valbys grund er et frederiksbergsk problem).

Grænsen for en bestemt urbaniseringsgrad aflæst gennem brugen af gade over for vej ses tydeligst i Sundbyerne, hvor skellet meget betegnende går midt ned gennem to af de navnegrupper, som overlades Københavns kommune ved indlemmelsen. Gruppen af gader med udenlandske geografiske navne er således født med et skel mellem navne på -gade og -vej. Skellet fikses for det meste ved navngivningen, dog hedder Serbiensgade i begyndelsen Serbiensvej. Ved udbygningen af navnegruppen fastholdes efterledet -vej med ganske få undtagelser (Oxford Allé, Skotlands Plads). Også navnegruppen omkring Øresundsvej ligger og balancerer på bygrænsen med både Drogdengade, Hveensvej og Kongedybs Allé udmøntet stort set samtidigt. Justeringer i forhold til urbaniseringsgraden kan man iagttage i enkelte tilfælde i forbindelse med omdøb af gader, jfr. nedenfor.

ÆNDRING AF GADENAVNENE

I det foregående har jeg søgt primært at fastholde et øjebliksbillede af gadenavnene ved indlemmelsen i Københavns kommune. Jeg har i visse tilfælde udvidet tidsperspektivet en smule ud, men tilbage står dog både at se på, hvor gamle de indlemmede gadenavne var, og på hvordan det videre gik efter indlemmelsen i København. Det sidste vil samtidig medvirke til at hæve mysteriet vedrørende en række af de navne, jeg har nævnt, idet de ikke nu kan findes på noget bykort.

Ved indlemmelsen forøgedes Københavns kommune med henved 150 nye gadenavne, og det skulle udvendigt bedømt nok være til

Raadstue-Plakat. II.

Københavns Magistrat gør vitterligt:

I Henhold til § 9 i Lov af 14. December 1857 om Gader, Veje og Vandløb i København, saaledes som denne Paragraf er ændret ved Lov Nr. 85 af 31. Marts 1926 § 1, har Kommunalbestyrelsen besluttet, at nedennævnte Gader, Veje og Pladser her i Staden vil være at benævne som følger:

18. I Vanløse benævnes eller omdøbes følgende Veje saaledes:
Den saakaldte Rosen Allé og dennes Forlængelse mod Vest til Ved Damhusøen benævnes:

Damstien.

En fra ovennævnte Vej mod Syd førende blind Vej benævnes:
Søkrøgen.

Rødtjørnevejs Forlængelse mod Syd til Damstien og dennes Forlængelse mod Nord til L. M. Lauritzens Vej, hvilke Forlængelser har været kaldt henholdsvis Rosen Allés Sideallé og Glæds Allé, benævnes:

Rødtjørnevej.

Forlængelsen af Ved Damhusøen mod Nord til L. M. Lauritzens Vej og mod Syd til Damstien benævnes:

Ved Damhusøen.

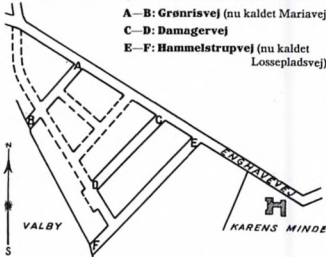
19. To i Valby Syd for Grænsen mod Frederiksberg fra Mosedalsvej mod Vest udgaende Veje benævnes:

Skelmosevej (den nordligste) og
Bymosevej (den sydligste).

Navnet Skelmosevej omfatter ogsaa den paageldende Vejs projekterede Forlængelse Øst for Mosedalsvej.

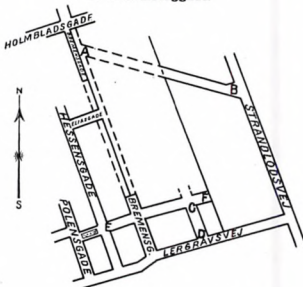
20. I Kongens Enghave benævnes eller omdøbes følgende Veje, der er vist paa nedenstaaende Skitse, saaledes:

A—B: Gronisvej (nu kaldet Mariavej)
C—D: Damagervej
E—F: Hammelstrupvej (nu kaldet Lossepladsvej).

21. Tre Gader i Sundbyøster, som vist paa nedenstaaende Skitse, benævnes saaledes:

A—B: Jenagade
C—D: Nyrnberggade
E—F: Lemberggade.

Under Navnet Lemberggade er indbefattet Passagen mellem Bremesgade og Hessensgade.

Det Strækningen C—D tildelte Navn omfatter ogsaa dennes projekterede Forlængelse mod Nord.

22. En i Sundbyøster fra Kirkegaardsvej lidt Nord for Middelgrundsvvej udgaende Skraavej samt to Passager og en projekteret Plads Syd for Rumæniensgade, som vist paa nedenstaaende Skitse, benævnes saaledes:

A—B: Lillegrund (nu kaldet Middelgrundsvvej)
C—D—E—F samt Pladsen **G: Bredegrund.**

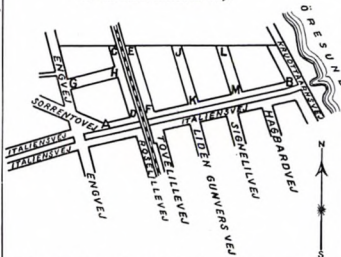

23. Den i Sundbyøster beliggende Vej, der Syd for Biens Allé forbinder Grækenlandsvej med Kastrupvej, benævnes:

Marathonvej.

24. Nogle Veje i Sundbyøster, som vist paa nedenstaaende Skitse, benævnes saaledes:

A—B: Italiensvej (Forlængelser af Veje med disse Navne).
C—D: Roselillevej
E—F: Tovellillevej
G—H: Prins Buris Vej
I—K: Kong Volmers Vej
L—M: Fru Malfreds Vej.

25. Nogle Veje paa Grundejerforeningen »Solvangs Grunde i Sundbyøster benævnes saaledes:

Formosavej (nu kaldet Fortvej)
Koreavej (» » Solvangsvej)
Sumatravej (Forlængelser af Veje med disse Navne).
Hindustanvej

Det førstnævnte Navn omfatter ogsaa den Øst for Engvej beliggende Del af Fortvej, ligesom de to sidstnævnte Navne udvides til at omfatte de paageldende Vejes Forlængelser mod Nord til Japanvej.

26. Gaden, der Nordøst for Sundholmsvej forbinder Brigadevej med Kornblomstvej og som hidtil har været kaldt Margueritvej, benævnes:

Byglandsgade.

27. De hidtil brugte Navne paa Passagen og de to Gader, der Sydvest for Sundholmsvej forbinder Gullandsgade med Brydes Allé forandres saaledes, at Passagen benævnes:

Sognefjordsgade i Stedet for Frihedens Allé,

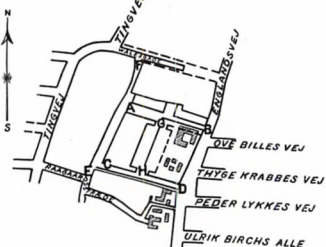
medens Gaderne benævnes:

Lysefjordsgade i Stedet for Jacob Petersens Allé og
Mjøsengsgade » » » Johannes Bergs Allé.

28. Tre Gader og et Anlæg, der omslutter Andelsboligselskabet »Amagerbovs« Byggeforetagende i Sundbyøster, som vist paa nedenstaaende Skitse, benævnes saaledes:

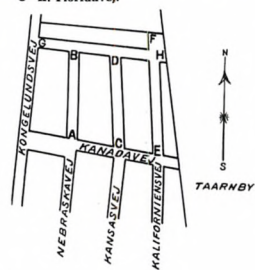
A—B: Østerdalsgade (tidligere kaldet Hans Backers Allé)
C—D: Lærdalsgade
E—F: Glømsenggade (heri indbefattet nogle i Nord-Syd løbende Dele af Walsgade og Raagaardsstræde)

Anlægget **G—H: Dalføret.**

29. Nogle Veje Nord for Kanadavej i Sundby Overdrev, som vist paa nedenstaaende Skitse, benævnes saaledes:

A—B: Nebraskavej (Forlængelser af Veje med disse Navne).
C—D: Kansansvej
E—F: Kalforniensvej
G—H: Floridavej.

Under vedkommende Borgmesters Haand og Stadens Segl.

København, den 22. Oktober 1927.

Peder Hedebo.

Aksel Andersen.
fm.

III 95
27.10.27

Fig. 3. Raadstue-Plakat 22. oktober 1927 fra Københavns Magistrat om ændring af gadenavne. Københavns Stadsarkiv.

at overskue. Imidlertid var der, som det allerede er fremgået, nogle navne som meget lignede eller rent ud faldt sammen med allerede eksisterende navne, og set med den samlede hovedstads øjne var der i tilgift også alle navnene på Frederiksberg og i de urbaniserede dele af Gentofte kommune. I begge disse store områder var navngivningen vokset frem på ganske ureguleret vis og havde i stor udstrækning taget næring af de samme inspirationskilder som i de københavnske brokvarterer og i de nu indlemmede dele.

Der opstod derfor i løbet af den følgende tid et stigende behov for oprydning blandt ens eller nært sammenfaldende navne, og i 1911 indgik Københavns, Frederiksberg og Gentofte kommuner et samarbejde om at begrænse antallet af identiske og forvekslelige navne. Arbejdet måtte i de første mange år foregå ad frivillighedens vej, for først i 1926 fik kommunen lovhjælp til at omdøbe veje mod private vejejeres ønske, men mange så naturligvis af indlysende grunde en fordel i at forvekslingsproblemer blev afhjulpet.

Gadenavnene i de indlemmede distrikter var ikke gamle. Ældst var byudviklingen som nævnt i Sundbyerne. Her finder man i folketællingen 1860 enkelte husnavne, men endnu ingen gadenavne. I perioden frem til folketællingen i 1870 er der nu her tilkommet i alt fem gadenavne, allesammen i den tættest befolkede af Sundbyerne, nemlig Sundbyvester. Det drejer sig om Fredensvej, Georgsgade, Nygade, Lille Nygade og Ny Vestergade. Navnene viser, at folketællingen ikke er fuldt dækkende, idet Ny Vestergade

forudsætter, at der også findes en Vestergade, og begge navne findes da også i den næste folketælling fra 1880, der i det hele taget viderebringer meget mere stednavnestof.

Ved overgangen til Københavns kommune afleverede Sundbyerne omkring 70 gadenavne, hvoraf som nævnt de 47 tilhørte temaet udenlandske geografiske navne. Disse navne var ved indlemmelsen splinternye og vedtaget så sent som 8. oktober 1901 i Sundbyernes sogneråd. Af forhandlingsprotokollen fremgår der intet yderligere end selve vedtagelsen, men årsagen til at man ønskede så omfattende en udskiftning, fremgår til overflod af de navne, der måtte lade livet. De var nemlig identiske eller næsten identiske med navne, som allerede fandtes på stadens grund. En del af dem endda tydeligvis simpelthen opkaldt efter det tilsvarende navn i København. Af sådanne navne erstattedes følgende pr. 8/10 1901: Absalonsgade (blev til Kurlandsgade), Dagmarsgade (blev til Portugalsgade), Dannebrogsgade (blev til Norgesgade), Fiolstræde (blev til Færøgade), Fortunvej (blev til Fehmernsgade), Frederik VII's Gade (blev til Spaniensgade), Hvitfeldstræde (blev til Ølandsgade), Integade (blev til Lissagade), Kristiansgade (blev til Pommernsgade), Rolighedsstræde (blev til Krainsgade), Ryesgade (blev til Murciagade), Sankt Hans Gade (blev til Tyrolsgade), Valdemarsgade (blev til Normandigade) og Willemoesstræde (blev til Shetlandsgade). Også Frederiksberg blev der taget hensyn til, idet man omdøbte Bülowsvej til Finlandsgade og Steen Blichers Gade til Belgiensgade.

For andre af de navne, som blev udskiftet, kan man nok betvivle, at de var opstået ved direkte efterligning af de tilsvarende i København og på Frederiksberg, men lige fuldt var de jo med til at forvirre orienterin-

gen, og derfor udskiftedes også Fredensvej (blev til Hallandsgade), Gartnergade (blev til Bøhmensgade), Georgsgade (blev til Liflandsgade), Godthåbs Allé (blev til Badensgade), Kirkevej (blev til Englandsvej), Lille Nygade (blev til Øselsgade), Lille Vestergade (blev til Grønlandsgade), Ny Vestergade (blev til Islandsgade), Skolevej (blev til Walesgade), Smallegade (blev til Dagøgade), Store Nygade (blev til Sverrigsgade), Vestergade (blev til Skotlandsgade) og Østergade (blev til Frankrigsgade). På samme konto ændredes en hel navnegruppe i det mellemste Sundbyøster fra træbetegnelser, således at Ege Allé blev til Rodosvej, Ahorns Allé blev til Samosvej, Linde Allé blev til Lemnosvej, Kastanie Allé blev til Kretavej og Elme Allé blev til Korfuvej.

Nogle af ændringerne er udtryk for respekt for navne i de områder, som var indlemmet året før, jfr. Kirkevej og Skolegade i Valby og Georgsvej på Utterslev Mark. Andre af ændringerne har nærmest karakter af, at når man nu alligevel var i gang, kunne man lige så godt tage en ordentlig mundfuld. Kun således kan man forklare, at Petersgade blev til Hannovergade, og at Jacobsgade blev til Hessensgade, selv om Peter og Jacob ikke generede eksisterende navne. Tilsvarende lod man også Bøge Allé blive til Cypersvej og Rønne Allé til (del af) Italiensvej, selv om bøg og røn ikke var i brug i København eller på Frederiksberg. Ændringerne tjente også til en vis oprydning i egne rækker. Vester Mellemvej blev derfor til Gullandsgade, Øster Mellemvej til Grækenlandsvej (+ et lille stykke af Italiensvej) efterladende Røde Mellemvej alene på scenen, og Dyvekestræde blev til Minorkagade af hensyn til Dyvekes Allé i Eberts Villaby.

Selv om Sundbyernes sogneråd afleverede en velordnet gadenavnebestand, blev der

dog op igennem 1900-tallet behov for forskellige justeringer, først og fremmest fremkaldt af saneringer i de meget tæt bebyggede dele af Sundbyvester og Sundbyøster landsbyer. I 1926 blev Venusvej og Fischersgade indlemmet i gruppen af udenlandske geografiske navne som henholdsvis Polensgade og Lybækgade, Oliegrensgade blev i 1934 til Brysselgade, og Ahrensberggade blev i 1940 på samme måde til Ålandsgade. Islandsgade blev endelig i 1951 til Lærdalsgade af hensyn til det store, da et halvt hundrede år gamle islandske kvarter omkring Islands Brygge.

Fra de andre indlemmede områder afleveredes gadenavnene som de var skabt, og det måtte efter nogen tid naturligvis føre til behov for ændringer. Mest radikalt er det gået ud over den kongelige navnegruppe på Utterslev Mark. Her er ikke et eneste navn tilbage. Allerede i 1909 blev Frederiksvej erstattet af Lille Frederiksborgvej, et navn der holdt til 1930, hvor det blev ændret til Klokkemagervej. I 1930 får navnegruppen sit egentlige dødsstød. Da bliver Georgsvej til Brofogedvej, Valdemarsvej til Blytækkervej, Thyrasvej til Kandestøbervej, Dagmarsvej til Drejervej, Christiansvej til Gørtlervej, Louisevej til Bødkervej og Carolinevej til Provstevej. Uantastet forblev således kun Alexandravej, der imidlertid angribes i 1946, således at stykket fra Drejervej nordpå kaldtes Rebslagervej.

Som det ses, overførtes de allerfleste veje til den meget store gruppe af veje med gamle professionsbetegner, der fra 1930 opbyggedes på Bispebjerg; kun Provstevej falder delvis udenfor. Tilbage i dag er således i praksis intet af denne kongelige navnegruppe, idet det sidste stykke af Alexandravej, en afsnøret stump fra Frederikssundsvej mod nord lige vest for Lygten, i løbet af 1990'erne

mistede sine hjørneejendomme og nu er under total afvikling.

Også navnegruppen i Vanløse omkring Holbergs Allé måtte lade livet og indgik i 1926 - det store navneændringsår - i gruppen af veje med navn efter herregårde. Holbergs Allé blev til (del af) Herlufsholmvej, Baggesens Allé til Katholmvej, Ewalds Allé til Bratskovvej, Heibergs Allé til Støvringvej og Oehenschlægers Allé blev til Bygholmvej.

Forskellige individuelle gadenavne, som eksisterede i Brønshøj sogn ved indlemmelsen blev også efterhånden ændret. I Vanløse blev Dannebrogsg Allé i 1926 til Skjulhøj Allé og Nørre Allé til Kirkebjerg Allé, i 1927 blev Rosen Allé til Damstien, og L.M. Lauritzens Vej blev i 1932 til Hyltebjerg Allé. I selve Brønshøj blev Søborg Allé i 1926 omdøbt til Risvangen, Solvej blev i 1928 til Solkrogen og Nordre Bivej i 1936 til Svenskelejren. I selve Utterslev by blev Nøjsomhedsvej i 1929 ændret til Sokkelundsvej.

Valby kom igennem indlemmelsen med forholdsvis få navneændringer til følge. Dog blev i 1923 Lille Ørstedesvej til Toftebakkevej, i 1926 Nygade til Lillegade og i 1929 Sankt Jørgens Gade til Valby Tingsted. Den gamle

forbindelsesvej fra Vesterbro til Kongens Enghave og videre til Gammel Køge Landevej kendes med navnet Enghavevej i al fald siden 1863 på stadens grund og for hele vejforløbet fra tiden omkring indlemmelsen. Den vestlige del ligger på gammel Valbyjord. I 1933 blev der ryddet grundigt op i dette vejforløbs forhold, og ikke mindre end fire nye navne erstattede strækningerne af den gamle Enghavevej mellem Mozarts Plads og Gammel Køge Landevej. Fra øst til vest tilkom da Glucksvej, Wagnersvej, Stubmøllevej og Ellebjergvej. Et femte navn kom til i 1949, hvor stykket mellem Sydhavns Plads og Mozarts Plads fik navnet Borgbjergsvej.

Man kan i de fleste historiske forløb alt efter temperament vælge at lægge vægt på kontinuiteten eller på de indtrufne brud. Gadenavnebestanden i de indlemmede områder helt fra de første navnes tilblivelse for henved 150 år siden og frem til nutiden udgør ingen undtagelse i den henseende. En gamling fra 1800-tallet ville nok kunne finde frem i dele af de her beskrevne områder, men kombinationen af ændringer i bebyggelsen og af gadenavnene ville ofte snarere få ham til at føle sig på Herrens mark end på Valby, Sundby eller Utterslev ditto.

NOTER

1) Gadenavnene gengives i hele artiklen i nutidig retskrivning uanset de afvigelser herfra, som de faktiske kilder opviser. I det væsentlige består afvigelserne i anvendelse af å for aa og j for i, f.eks. i vej. Der anvendes nutidig praksis med hensyn til sam- og særskrivning, f.eks. Bülowvej for Bylovs Vei og nutidig praksis med hensyn til brug af bestemt form, f.eks. Brigadevej for Brigadeveien.

Bent Jørgensen, f. 1944, dr. phil., mag. art. i nordisk filologi, lektor ved Københavns Universitet. Diverse bøger og artikler om stednavne, bl.a. Dansk Gadenavneskik, København 1970 og Storbymens Stednavne, København 1999.

BRØNSHØJ SOGN

INDLEMMELSEN AF NORDVEST

Af Lars Cramer-Petersen

Udbygningen af København udenfor de i 1850'erne sløjfede fæstningsvolde fulgte indtil 1890'erne ud/indfaldsvejene, Vesterbrogade, Amagerbrogade, Gl. Kongevej, Frederiksberg Alle, Nørrebrogade og Østerbrogade. I begyndelsen i nogenlunde samme takt udad, senere forløb forstadsudbygningen stærkere mod nord langs Østerbrogade og mod vest langs Vesterbrogade og ud mod Frederiksberg Have.

Nok var Nørrebro tidligt med i udbygningen, men 1898/99 var der endnu ubebyggede arealer mellem Jagtvejen og den daværende kommunegrænse ved Lygteåen. Det var mest private grunde, hvor der senere kom boligbebyggelse. Samlede store ubebyggede arealer til f.eks. en ny stor kirkegård og til et tiltrængt nyt kommunalt sygehus savnedes.

BEGRUNDELSERNE

For i tide at sikre areal til en sådan institutionsudbygning, havde Københavns magistrat på borgmester Borups initiativ, i 1894-98 foretaget betydelige opkøb af arealer i den daværende nabokommune: Brønshøj-Rødovre. Københavns arealopkøb gjaldt især grænseområderne op mod landsbyerne Emdrup og Utterslev. Hovedinteressen for grundkøbene var etableringen af en ny stor

kirkegård på Bispebjerg Bakke til aflastningen af Assistens Kirkegård på Nørrebro.

Brønshøj-Rødovre kommune bestod af dels Brønshøj sogn med landsbyerne Vanløse, Husum, Brønshøj, Utterslev og Emdrup, dels af Rødovre sogn med kun Rødovre landsby og opland. Det var kun Brønshøj sogn, der var på tale som indlemmelsesobjekt. Sognet strakte sig arealmæssigt fra nuværende Rødovre Kommunes østgrænse til forløbet fra Damhussøen, Grøndalsåen, Lygteåen, Lersøen, Emdrup og Søborg (Utterslev) Mose mod nord. Området havde således »naturbestemte grænser«. Måske derfor havde dette naboopråde indtil sidst i 1890'erne været forholdsvis isoleret i forhold til Københavns øvrige naboopråder.

Et yderligere afgørende argument for indlemmelsen var, at man måtte være forberedt på, at en meget omfattende udvikling af bl.a. Brønshøj-Rødovre Kommune var i gang og ville komme indenfor få år, og det kunne give også København problemer. Især den uplanlagte, diffuse udbygning, der siden 1840'erne havde fundet sted på »Utterslev Mark« bekymrede Københavns Magistrat.

Her, ved vejgaflen Frederikssunds- og Frederiksborgvej, lå små og store værksteder, fabrikker, fritliggende etageejendomme, oplagspladser og kolonihavebebyggelser helt uplanlagt og rodet mellem hinanden. På

Fig. 1. Ved Lygtekroen, hvor Frederikssundsvej starter, gik Københavns bygrænse indtil 1901. I forgrunden ses Hyltebro og Lygteåen. Lygtekroen blev formentlig opført i 1700-tallet. Det tjente som fast udskænkingssted med "gammelt" øl og "bajersk" øl til de vejfarende til og fra grøntsagsmarkederne inde i København. Kroen blev revet ned omkring 1904. Brønshøj Museum.

denne side af kommunegrænsen ved Lygteåen gjaldt ingen byggelov, og siden 1840-50 havde bebyggelsen her været derefter. Landsognets politikere og meget spinkle administration var i løbet af 1890'erne blevet klar over, at man hverken økonomisk eller fagligt magtede at få styr på den igangsatte udvikling. Med denne landkommunes sparsomme skatteindtægter måtte det gå galt, det var man i såvel København som i Brønshøj-Rødovre kommune helt klar over.

En af datidens sognerådsmedlemmer i Brønshøj-Rødovre Kommune, brygger A.J. Hansen fra hvidtølsbryggeriet på Bispebjerg,

har senere – 1926 - skrevet således om datidens landbefolkning tæt ved hovedstaden: »Når man kom ude fra landet på vej til København, kunne man jo allerede den gang have ventet at træffe en befolkning i Brønshøj, der – så nær ved København – var præget af hovedstaden. Men det var aldeles ikke tilfældet. Tværtimod, befolkningen var overraskende lidt præget af Københavns nærhed. Landsbyen var endda betydelig mere præget af sin fortid end mange andre landsbyer og stationsbyer længere ude på landet. Befolkningen var i mere end én forstand som en stor familie, både i sognemæssig henseende, og

Fig. 2. Brønshøj set fra sydvest kort efter 1900. Udstykningen til villabebyggelsen ved Tølløsevej og Hvalsøvej er i gang. Nogle parceller er solgt og har fået opsat små havehuse. En ny grundejer har købt en udrangeret københavnsk dobbeltdækker sporvogn som sit første domicil i Brønshøj. Arealet blev de næste ti år bebygget med villaer og mindre etageejendomme. I baggrunden ses Brønshøj kirke. Frederikssundsvej løber mellem de to bygninger til venstre. Brønshøj Museum.

fordi de enkelte familier var giftet ind i hinanden. Kun få andre steder traf man på den tid så mange gamle bygninger, bøndergårde, der, som den dengang endnu bevarede gamle præstegård, stammede fra tiden efter sven skekrigene (1658-1660)«. De fem landsbyer og deres beboere havde i århundreder nydt godt af hovedstadens nærhed. Man tjente godt ved salg af mælk, grøntsager, æg, fjerkræ og slagtegrise og -kvæg på storbyens markedspladser og torve. Men desuagtet ikke et tilstrækkeligt beskatningsgrundlag til at påtage sig de nye opgaver, som hovedstadens nærhed medførte.

FORHANDLINGERNE

De to parter i det spil om kommende kommunale skel var: Det daværende sogneråd i Brønshøj-Rødovre kommune og Københavns bystyre (Magistraten og Borgerrepræsentation). Begge parter var indstillet på en indlemmelse, men i begyndelsen med forskellig motivering og med forskellige ønsker om omfanget. Forhandlingerne skete dels i fuld offentlighed, dels ved snævre forhandlinger under private former.

Københavns hovedinteresse gjaldt, som nævnt at få kommunens – borgmester Borups

– arealerhvervelser ind under kommunens egen planlægnings- og beslutningskompetence, det gjaldt først og fremmest arealer til en stor kirkegård nordvest for Bispebjerg Bakke »Bispebjerg Kirkegård«, og til et nyt stort hospital nord for Lersøen og op mod Bispebjerg Bakke – det senere af arkitekt Martin Nyrop tegnede »Bispebjerg Hospital«.

I indstillingen til Københavns Magistrat argumenteres yderligere, at man »finder en vis retfærdighed i, at København søger at hjælpe sine nabodistrikter ud over de vanskeligheder, som den store by ved sin nære beliggenhed forårsager dem. Hjælpen skulle ydes, selvom naboeråderne ville nyde godt af Københavns nærhed«. Af borgmester Borups forelæggelsestale fremgår, at hans synspunkt var, at indlemmede man ikke nu, ville byen blive klemt inde, og skulle man herefter til at indlemme, ville der være meget vanskeligere. »Nu var naboerne ivrige efter at komme ind under København, som rådede over og kunne udbygge alt det, som naboerne ikke havde midler til selv at bekoste: trafikmidler, skoler, brandvæsen, vandvæsen, kloakering, renovation, elektricitet og gas m.m.«.

I juni 1899 var forslaget om indlemmelse af Brønshøj sogn i Københavns kommune til behandling i Københavns Borgerrepræsentation. Forinden havde der i et særligt udvalg med repræsentanter fra Brønshøj-Rødovre sogneråd og fra Københavns Magistrat været i forhandlinger.

Sognerådet fremkom her med forslag, at kommunen skulle indlemme hele Brønshøj sogn (matrikelområderne Husum, Vanløse, Brønshøj, Utterslev og Emdrup), mens Rødovre sogn, selv om man også herude havde sympati for at komme med ind under København, skulle forblive en selvstændig sognekommune.

Borgmester Borup, der var en af Københavns repræsentanter i udvalget, blev overrasket over dette sognekommunale udspil, som det senere nævnes »var han ved at falde ned af stolen«. Men da de københavnske repræsentanter i foråret 1899 havde været rundt i området og blev mere og mere begejstrede, var de efter en god middag hjemme hos sognerådsformand proprietær Thierry på Emdrup Ladegård enige om, at hele Brønshøj sogn skulle indlemmes.

Der var enighed om, at der længst muligt måtte være dyb hemmelighed om sagen, men det sivede alligevel ud. Sognerådsmedlemmerne frygtede, at det hele nok gik i stykker, for nu havde man i Valby og Sundby fået nys om sagen, og nu ville de sikkert også indlemmes!

Indstillingen af 26. juni 1899 til Borgerrepræsentationen kommer man dels ind på, hvorvidt Brønshøj sogn kan opretholdes som en selvstændig kommune, der kun i enkelte retninger har fællesskab med København. Det fraråder Magistraten på det bestemteste. Dog er der en vis betænkelighed ved, at sognets landlige karakter kan bevirke, at de gældende københavnske bestemmelser ikke kan anvendes fuldtud i dette landsogn. Alle de forhold nævnes udførligt i indstillingen og som anbefaler, at »den ærede Borgerrepræsentation« vil slutte sig hertil og derfor bemyndige Magistraten til at gå til Indenrigsministeriet med andragende om, at der må blive gjort skridt til at muliggøre indlemmelsen. Udgangspunktet herfor er et særligt af magistraten udarbejdet lovudkast.

Det er bemærkelsesværdigt, at det var København selv, der formulerede lovudkastet – ikke som det ville have været i dag Indenrigsministeriet. Magistratens »Udkast til Lov om Brønshøj Sogns Indlemmelse under Staden Kjøbenhavn« blev med alle

Fig. 3. Frederikssundsvejs forløb op mod Brønshøj fotograferet ca. 1920. Vejen passerer vandløbet fra Degnemosen ved Bellahøjparken til "Louisehullet" til højre i billedet, i dag Brønshøjparken. På grunden til venstre blev Bellahøj Kirke bygget 1961-62, som en af de 15 kirker rejst mellem 1895 og 1970, der med det indlemmede distrikts kraftige udbygning blev nødvendige til aflastning af bl.a. den lille 1100-tals landsbykirke i Brønshøj. Brønshøj Museum.

sine konkrete bestemmelser om næringsmæssige, skolemæssige, finansielle, sociale, bygge- og vejforhold tiltrådt af Borgerrepræsentationen uden afstemning. En særlig bestemmelse gjaldt valg af to repræsentanter fra Brønshøj sogn til Københavns Borgerrepræsentation.

Københavns beslutning, det formulerede lovforslag blev tilstillet Indenrigsministeriet, som med nogle ganske få redaktionelle ændringer fremlagde lovforslaget til vedtagelse i Rigsdagen med behandling i såvel Folke- som Landsting. Loven blev underskrevet af kongen den 3. april 1900 (Lov nr.

50/1900). Loven fik virkning fra 1. januar 1901. Loven styrede udenom et af de mere komplicerede forhold: sognets indlemmelse i kirkelig henseende. Den del af indlemmelsen effektueredes senere med kongelig resolution af 15. april 1902.

UDE I BRØNSHØJ SOGN

Gennemsyn af Brønshøj-Rødovre sognekommunes forhandlingsprotokol for sognerådsmøderne 1898-1900 vidner ikke om langvarige meningsudvekslinger blandt

Fig. 4. Med denne julehilsen fra glade nybyggere i Brønshøj vises et af de i 1906 nyopførte villakvarterer i Brønshøj. Villæerne lå højt ved den stadig idylliske Degnemose ved Bellahøjparken. Fra 1950'erne har højhusene på Bellahøj stillet sig i vejen for udsigten. Brønshøj Museum.

lokalpolitikkerne. Tværtimod synes der at have været bred enighed om, at sognekommunen skulle sørge for at mest muligt af dens areal kom med til København. Det kan i dag undre, at landbefolkningen herude var så forhåbende på at komme ind under København. Hovedårsagen – som det fremgår af forskellige dagsordenspunkter – var mestendels økonomisk begrundet. Store udgifter til fattig- og aldersunderstøttelse, samt til gas-, el- og vandforsyning, til offentlige trafikmidler, til brandvæsen og ikke mindst til renovationkørsel, belastede den arealmæssigt store, men befolkningsmæssigt lille landkommune med 6500 indbyggere i 1899.

Sidst i 1890'erne fik man så endelig øjnene op for, at det ikke kun var lukrativt at være nogle isolerede landsbysamfund udenfor København. Særlig smertensbarnet »Utterslev Mark« belastede sognekassen. Adskillige beboere fra Utterslev Mark fik behandlet deres andragender om fattighjælp og aldersunderstøttelse i sognerådet. Selv om det ikke fremgår direkte af sognerådsprotokollen fornemmes mellem linierne irritation hos sognerådsmedlemmerne, oftest gårdejeere og håndværkere. I den forbindelse bemærkes, at datidens regler for kommunalvalg var todelt: dels en stemme til alle fastboende, dels yderligere en stemme til de højestbeskattede.

Fig. 5. Drømmen om hus og have for beboerne i Nørrebro's sidegader med dårlige boligforhold kunne blive virkelighed. Det blev resultatet af det initiativ 100 fabriksarbejdere og håndværkere tog, da de i 1897 dannede byggeforeningen "Enigheden". Man benyttede sig af en ny lov om statsstøtte til byggeri af arbejderboliger og fik på den måde kapital til køb af en forfalden gård nogle få hundrede meter fra Brønshøj kirke. I 1899 blev der lagt grundsten til det første af de i alt 50 dobbelthuse, og et par år efter var byggeriet afsluttet.

Det var en anselig befolkningstilvækst, der hermed blev tilført landsbyen. En ny skolebygning var en af konsekvenserne og installation af vand og gas en anden. Brønshøjs karakter af forstad var markeret, selvom der endnu skulle forløbe en halv snes år, før villabyggeriet og senere etagebyggeriet begyndte for alvor.

I forbindelse med grundstensnedlæggelsen fik alle andelshavere et erindringsprospekt med tegninger af husene samt teksten: "Grundstenen nedlægges i det Haab, at dette Foretagende må blive til Velsignelse for dets Beboere og at det maa afgive Grundlaget for lykkelige Arbejderhjem, hvorfra en ny Slægt – sund paa Legeme og Sjæl – maa vokse op til gavn og Ære for vort Fædreland og Samfund" Det var signeret A.P. Berg.

"Enigheden" var en af de første byggeforeninger i Danmark og blev model for en del andre kooperative byggeforeninger. I bogen "Pelle Erobreren" har Martin Andersen Nexø beskrevet dette byggeforeningsinitiativ. Foreningen blev senere opløst på grund af økonomiske problemer, og husene blev egentlige ejerboliger på selvstændige matrikler. Alligevel har der i området altid været en samhørighed med rødder i fortidens fællesskab.

Fotografiet fra ca. 1905 viser et af dobbelthusene. Brønshøj Museum.

Helt grelt var forholdene ved kommune-grænsen til København – ved Lersøen og Lygteåen. Her holdt udskud fra København til i sommermånederne. De berygtede »notabiliteter« Ferdinand Eriksen, Maja Robinson

(Fælleddronningen) og Karen Spidsmus boede imellem siv- og rørbevoksningen, badede »i fællesskab« i Lersøen og promenerede bagefter i »eva- og adamskostumer« langs søbredden! Særlig Maja Robinson gav politi-

et bekymringer, når der mellem sivbevoksningsen var slagsmål om, hvem der nu skulle være Majas kæreste!

Også i Vanløses opland var tidligt kommet en forstadsudbygning, dels ved den i 1880'erne anlagte stationsbygning til Frederikssundsbanen, dels ved udstykkede arealer til mindre virksomheder ved Skjulhøj Alle. Selve Vanløse landsby lå forholdsvis upåvirket med landbrug og gartnerier helt ude ved Damhusengen.

Landsbyerne Brønshøj og Emdrup var så småt begyndt at fornemme forstadsudbygningen, mens Husum stadig var et landbrugssamfund med en perfekt stjerneudstyknings efter udskiftningen omkring hundrede år tidligere.

Sognerådets formand var proprietær, E.Thierry fra Emdrup Ladegård. I en avisartikel fra 1926 beskrives han som en meget elskværdig mand, men »noget af en Mussolini« med sin magtfuldhed. Han anviste bestemt hvert sognerådsmedlem den stol, han skulle sidde på og udnævnte dem derpå til medlemmer i de udvalg, hvor der skulle besættes pladser. Sognerådsprotokollerne viser klart, hvorledes han med fast hånd styrede sit sogneråd.

Budgettet var på omkring 65.000 kr., hvorfra de fleste kom fra hartkornsskatter (jordværdiskatter). I sognet var 6500 indbyggere, og arealet var 3600 tdr. land, til sammenligning var selve Københavns areal før 1901, 4000 tdr. land.

En anden magtfaktor i landsbysamfundet var de nydannede grundejerforeninger, væsentligst den i 1898 dannede Brønshøj Grundejerforening, som i høj grad – udover talrige selskabelige sammenkomster – tog sig af landområdets udbygning og infrastruktur. Som et kuriosum kan i den forbindelse næv-

nes, at en vis redaktør Th. Stauning den 25. juni 1900 havde en alvorlig diskussion med sognerådsformand E.Thierry om områdets utilstrækkelige vandforsyning. Der var kun vandtilførsel et par timer daglig i de nyopførte dobbelthuse i byggeforeningen »Enigheden«, hvortil Stauning var flyttet sammen med 100 andre »udflytterfamilier« fra Nørrebro. Beboere blev ikke underrettet om forsyningsusikkerheden af Det danske Gaskompagni, som stod for vandværket. Thierry kunne ikke berolige de på Brønshøj Kro samlede og måtte bringe en skarp protest med hjem til sit sogneråd.

Gennemlæsning af protokoller og referater fra 1899-1900 giver flere sådanne eksempler på utilstrækkelig tilpasning til tidens nye landvindinger: manglende udrykninger til brandslukning, især i nattetimerne, utidssvarende brandmateriel, for få skolebygninger, ingen vejbelysning, ingen kloakering, utilstrækkelig bortkørsel af dag- og natrenovation, utilstrækkelige vejforhold, kun én politibetjent, utilstrækkelig postomdeling og ingen telefonforbindelse.

Alle Brønshøj sogns mangler blev sammen med andre utilstrækkeligheder nævnt i forbindelse med indlemmelsesforhandlingerne, og det varede da kun få år inden byplanlægningen og udbygningen med sporvognsline, rigtigt brandvæsen, telefon, elektricitet og bedre og flere veje, renovation kunne ses og mærkes i det indlemmede Brønshøj sogn.

Med byplankonkurrencen fra 1908 og den følgende boligbebyggelse af dels Københavns store arealkøb, dels af de mange privat-udstykkede parceller gik der ikke mange tiår, før området var egentligt forstadsområde på godt og ondt.

Fig. 6. Frederikssundsvej tangerer den oprindelige Husum landsby. Kort over Husum har ofte tjent som eksempel på en typisk stjerneudskiftning efter landbrugsreformerne sidst i 1700-tallet. I dag spores udstykningsskellene stadig på nye matrikelkort. Husum landsby med 17 gårde og en del småhuse omkring et gadekær bestod endnu nogle år efter indlemmelsen i 1901. Det sidste landbrug i denne del af København lå indtil 1940'erne. Foto ca. 1901. Brønshøj Museum.

Kilder

Borgerrepræsentationens forhandlinger 1898-99.
 Brønshøj-Rødovre sognerådsprotokol 1898-1901.
 Brønshøj Grundejerforenings forhandlingsprotokol 1898-1901.

Lars Cramer-Petersen, f. 1940, cand. jur., administrative ansættelser 1967-1990, museumsleder ved Brønshøj Museum fra 1991. Har skrevet en række lokalhistoriske bøger og billedværker.

NOGLE ARBEJDERBOLIGER I SUNDBYERNE, VALBY OG BRØNSHØJ

Af Nils Kristian Zeeberg

» . . . Det er med Ægteskab som med Huslej-
lighed. Folk i København flytter hvert Øje-
blik og faar det aldrig tilpas. Men naar man
bliver paa et Sted og vænner sig til Mangler-
ne, saa finder man sig vel i alt. . . . »
(Købmand Skaarup i 3. akt, 1. scene af Spare-
kassen)

Når Henrik Hertz (1797-1870) i lystspillet
Sparekassen fra 1836 lader sin gode
købmand Skaarup sige som han gør om
Huslejlighed, så er det den tids udlejningsbo-
liger i København han har i tankerne. Køben-
havn var i 1836 stadig omgivet af volde, og
manglen på boliger for især de ubemidlede
klasser var endog meget stor. Det var i denne
periode, før industrialiseringen slog igen-
nem, endnu det normale at det ugifte tyen-
de, de ugifte lærlinge og håndværkersvende
og andre der var i tjeneste i en husholdning,
boede hos principalen og fik deres måltider
og underhold der.

Svende der giftede sig blev ofte med deres
familier installeret, hvor der nu kunne skaf-
fes husly til dem, og det var ikke ualmindel-
ligt at et yngre ægtepar med deres børn kun
havde at enkelt rum til deres rådighed - hav-
de de endelig to rum var det lige så alminde-
ligt, at de lejede det ene ud for at tjene nogle
ekstra penge.

For at skaffe husly til flere indenfor volde-

ne, og vel nok så meget for at skaffe indtæg-
ter til husejerne, forhøjedes eksisterende
huse i første halvdel af 1800-tallet i stort tal
med en ekstra etage, eller to, og tagetager
blev taget ind til beboelse. Også gårdene blev
bebygget med baghuse, eksisterende baghu-
se fik ligeledes påbygget ekstra etager, og
hvor der var en plads der ikke blev udnyttet,
kunne der straks indrettes et logi til udlej-
ning. Og alt blev udlejet.

Omkring 1850 boede næsten en fjerdedel
af byens indbyggere i baghuse, og op mod
hver tiende boede i kældre. Man kan let for-
stå, at med denne ringe standard for langt de
fleste af logementerne var det fuldt forstå-
eligt, at de fleste havde endog meget stor lyst
til at flytte, så snart noget bedre bød sig. Og
hvis man altså tillige havde indtægter til at
betale husejerne, der levede højt på denne
mangelsituation.

Alt sammen var med til at skabe den utrol-
ligt tæt- og overbefolkede by indenfor volde-
ne, hvor hygiejniske nyskabelser som vand-
forsyning med rent vand og tilhørende kloa-
kering stadig var ønsketænkning. Det gik da
også lige præcis så galt som det næsten måt-
te gå, og koleraen i sommeren 1853 kostede
næsten 5.000 af Københavns omkring
130.000 indbyggere livet. Mindre epidemier i
de efterfølgende år kostede også mange af
byens borgere livet, men samtidig havde

man fået øjnene op for nødvendigheden af anlæg af en ordentlig vandforsyning og kloakering, ligesom forsvarlig bortskaffelse af affald fra både latriner og stalde såvel som alt det øvrige affald, som 130.000 mennesker producerer, blev et emne der optog sindene. Byen fik samtidig i 1858 sit første gasværk, i begyndelsen mest for at anvende gassen til belysningsformål, og vandforsyningen kom i drift i 1859. Kloakeringen blev først til noget hen mod slutningen af århundredet, hvorfor man heller ikke før kunne begynde at indføre f.eks. de ellers kendte vandklosetter. Endvidere havde man set, at de af byens indbyggere, der havde økonomisk mulighed for at forlade byen under koleraen og flyttede ud på landet i friske og luftige omgivelser, klarede sig igennem med meget færre syge og døde, og man erkendte at Københavns beklumrede og stinkende luft var en trussel for den enkelte københavners sundhed.

Alligevel lod man spekulanter bygge de første af de såkaldte lejekaserner udenfor voldene på Vesterbro, Nørrebro og Østerbro, da demarkationsbestemmelserne blev ophævet. Indholdet af disse var, at alt hvad der byggedes i en given afstand udenfor Københavns befæstning skulle kunne ryddes med kort varsel, så en belejringsstyrke ikke her kunne finde ly under en belejring, en situation som København havde været i flere gange i historien, senest under Englandskrigene i starten af 1800-tallet.

HVAD ER EN ARBEJDERBOLIG?

I forbindelse med industrialiseringen opstod det klassiske arbejderbegreb, og de mange arbejdere i fabrikkerne, der skød op efter 1840, kunne ikke skaffes husly ved at arbejdsgiveren mere eller mindre optog sine folk i

sin husholdning. Samtidig med at antallet af arbejdere blev større og større, fordi der var en massiv indvandring fra land til by af landbobefolkning der ikke kunne få egen jord eller beskæftigelse i landbruget, ændredes familiemønstret hos den nye arbejderklasse. Her var ikke kun tale om ugifte der måtte tåle tilfældige logier, men også om mænd fra landet der drog ind til byen for at søge lykken, det ville sige arbejde og en bolig, og så hentede kæresten eller konen og den måske allerede påbegyndte børneflokk ind til den store bys formodede lyksagligheder.

Læser man nærmere om den tids historie finder man mange eksempler på folk det gik godt for, og for nogle gik det endda særdeles godt, men for de fleste var det ikke ligefrem eventyret de fandt, og en ret stor del udvandrede i stedet til fortrinsvis Nordamerika. Enkelte gik helt til bunds i storbyen!

Gode og socialt sindede mænd indså at det at skaffe folk tag over hovedet ikke harmonerede så godt med det private initiativ, ihverfald ikke hvis det skulle gøres med fremsyn og en rimelig hensyntagen til de mennesker, hvis lykke man så at sige havde i sin hule hånd. Fra gammel tid havde kongen traditionelt taget sig af bl.a. Holmens Faste Stok, det var de folk der arbejdede med og på Flådens skibe, og tilmed havde man også indrettet boligerne til disses familier. Midt i København har vi stadig det under Christian 4 påbegyndte Nyboder, hvis ældste hus er fra netop Christian 4's tid, mens de fleste i øvrigt er ombygget og forhøjet i 1700-tallet.

I vore dage er det stadig om ikke Flådens så i det mindste Forsvarets folk der bebor de gamle gule længer, og netop i disse år planlægges en gennemgribende renovering af Nyboder, så dette charmerende bysamfund teknisk kan være tilfredsstillende boliger for

mennesker også i det 21. århundrede. Men størrelsen på husene og loftshøjderne ændres der ikke på!

Direkte med koleraepidemien som anledning iværksatte lægen Emil Hornemann i årene 1853-1856 opførelsen af Lægeforeningens Boliger på Østre Fælled med Thorvaldsens Museums bygmester M. G. Bindsbøll som arkitekt. Disse boliger, opført til mindre-bemidlede i dengang friske og sunde omgivelser, skulle være et væsentligt bidrag til folkesundheden i byen og et eksempel til efterfølgelse, og Boderne, som man lokalt kaldte Lægeforeningens Boliger, er i dag fredede og istandsatte til fremtidige generationer, men heller ikke disse huse har fået ændret på de ydre mål eller loftshøjderne.

Lægeforeningens Boliger er typiske for Bindsbølls enkle håndværksmæssigt betonede arkitektur, som har skabt en stadig levende tradition i dansk bygningskunst. På Christianshavn havde Actieselskabet for Arbejderboligers Opførelse allerede året før, i 1852, med N. S. Nebelong som arkitekt opført første del af den bebyggelse, Overgaden oven Vandet 66-74 og 84-88, der i 1981 blev fredet som et godt eksempel på tidligt dansk filantropisk byggeri, anden del af byggeriet stod færdigt i 1858, i begyndelsen med dampkøkken, vaskeri, badeanstalt m.m., senere normaliseret til beboelser med en standard som byggeriet fra 1852. Ejeren er stadig det nævnte Actieselskabet for Arbejderboligers Opførelse. Springet i gadenumrene skyldes, at numrene 76-82 hører til Den Treschowske Stiftelse fra samme periode. Den ligger længere inde på grunden og er også et besøg værd i denne sammenhæng. Også denne bygning er fredet efter Bygningsfredningsloven.

Der var rundt om i København og på Frederiksberg enkelte andre eksempler på boliger

bygget for de mindre-bemidlede klasser, men de var få, og det var først med Arbejdernes Byggeforening at der kom gang i opførelsen af gode og sunde boliger til arbejderklassen, et arbejde der lagde de første spirer til de senere offentligt støttede almennyttige eller sociale boligbyggerier.

ARBEJDERNES BYGGEFORENING, SUNDBYERNE.

Ved indlemmelsen af Sundbyerne i 1902 var boligsituationen for den ny tids industriarbejdere uholdbar. Fra gammel tid var bebyggelserne samlede omkring landsbysamfundene Sundbyøster og Sundbyvester, og tilflyttende, der søgte arbejde på de nye industrier her på Amagers nordlige del lige uden for Christianshavns volde, hvor magnaten L. P. Holmblad producerede forskellige varer, måtte tage til takke med hvad de nu kunne få af husly. Også herude havde entreprenante investorer påbegyndt opførelsen af etagehuse som ren spekulation, men arbejderne på Burmeister & Wain's Skibsbyggeri, der endnu lå i Strandgade på den grund hvor nu Unibanks nye hovedsæde Christiansbro er bygget, besluttede sig for selv at gøre noget ved sagen.

I 1865 stiftede de Arbejdernes Byggeforening med det erklærede formål at opføre en række huse med ordentlige boliger til dem selv og deres familier. Lægerne F. F. Ulrik og Emil Hornemann, sidstnævnte var kendt som iværksætteren af Lægeforeningens Boliger og havde iøvrigt skrevet et lille »kampskrift« om arbejderboliger, gik med i Burmeister & Wain-arbejderens kamp for gode boliger, og i 1867-1871 opførtes med H. S. Sibbern som arkitekt de første 32 huse i Sverrigsgade (dengang Nygade), Finlandsgade (dengang Bülowvej) samt på Brigadevej.

Fig. 1. Det skrå hjørne Brigadevej/Finlandsgade med Brigadevej 44-34. Huset helt til venstre er Brigadevej 46 hvis nabohus til venstre (udenfor billedet) som det eneste af Arbejdernes Byggeforening's Amagerhuse har adressen Finlandsgade. Dette foto og følgende er taget af forfatteren i foråret 2001.

Fig. 2. Sverrigsgade slår nogle sving, her husrækken Sverrigsgade 17-31 og for enden Sverrigsgade 33-35. Mellem numrene 31 og 33 fører en passage ud til Finlandsgade.

Fig. 3. Her ses husrækken Sverrigsgade 47A (i forgrunden) til nr. 33. Huset for enden af gaden er Sverrigsgade nr. 31, til højre herfor passagen til Finlandsgade.

Husene opførtes i to etager, og tanken var at ejeren skulle bebo den ene, mens den anden kunne lejes ud. I dag tjener de fleste af de tilbageværende huse som boliger for kun en familie, og de er som de øvrige af Arbejdernes Byggeforenings huse rundt om i København ret eftertragtede som boliger. Arbejdere, der ønskede at bo i disse huse skulle ved medlemskab af Arbejdernes Byggeforening udover et indskud på 1 Rigsdaler

ugentligt indbetale et fast beløb på oprindeligt 1 Mark, efter 1875 35 øre, og pengene der kom ind benyttedes så til byggeri.

Når et hus var færdigt blev der trukket lod blandt medlemmerne efter forskellige regler, bl.a. skulle medlemmet have været betalende medlem i mindst 1 år, og den heldige vandt erhvervelsesretten til et hus, dog sådan at der skulle svares en årlig afgift til Byggeforeningen i en periode på omkring 27

Fig. 4 . Endnu et knæk på Sverrigsgade. I forgrunden ses hjørnehuset nr. 47A og derefter de fire dobbelthuse Sverrigsgade 49-63.

år. Den kommende husejer fik dog en god hjælp til denne afgift fra indtægten af den lejlighed, som han kunne leje ud, så resultatet var at husejeren når de 27 år var gået sad med et hus der var takseret til måske 7.500 kroner, men i ren udgift i årenes løb kun havde kostet ham 1.400 kr. med renters rente og så naturligvis vedligeholdelse i løbet af årene.

En række arbejdere lagde på denne måde grunden til en alderdom uden økonomiske problemer, men vi skal i dag være klar over, at selv om beløbene lyder små var der tale om en økonomisk satsning som langt fra alle i datiden havde mulighed for at prøve kræfter med. Der opførtes i årene omkring 1900 flere andre byggeforeningshuse på det Indre

Amager, bl.a Byggeforeningen Godthaab i Badensgade, til dels tilskyndet af en ny lov om statsstøtte til opførelse af arbejderboliger.

I begyndelsen af 1884 fik Sundbyerne hestesporvognsforbindelse ind til København, og i efteråret 1901 blev driften elektrificeret.

TOFTEBAKKEVEJ (DENGANG LILLE ØRSTEDSVEJ) OG VALHØJVEJ, VALBY.

Inspireret af Arbejdernes Byggeforenings huse i Sundbyerne opførte en privatmand, tømrermester Hans Pedersen i Valby, i 1886-1887 de atten sammenbyggede huse på Toftebakkevejs vestlige side og nogle enkelte

Fig. 5. Toftebakkevej 30-2 i Valby. Vejen for enden af Toftebakkevej er Rughavevej. I Valby har man bedre end på Amager forstået af bevare helhedspræget, selvom der i øvrigt er stor forskel på vedligeholdelsen af husene.

huse på vejens østside nærmest jernbanen. Husene ligner Arbejdernes Byggeforenings tidlige huse, men afviger på et punkt, idet de skiftevis er bygget i gule og i røde sten, hvilket igen blev tydeligt, da facaderne for nogle år siden blev afrenset.

Et i 1990-erne opført byggeri på den del af Toftebakkevejs østside, der tidligere gav plads for Mejeriet Lyshøj kompletteret på en god måde denne lille enklave, der udgår fra Rughavevej og ender blindt ned mod jernbanen ved den nuværende Valby station. Den oprindelige Valby station lå øst for Toftegårds Alle, og sporene lå væsentligt højere end de gør i dag. Tømrermester Hans Pedersen opførte også, i 1894, de syv ens huse på Valhøjvej østside syd for Valby Langgade. Et

af disse huse er tilmed tømrermesterens hus nr. 100, hvilket fortæller lidt om hans betydning for det nye bysamfund. Blandt andet på grund af den første jernbanestrækning i Danmark trak Valby tidligt erhverv ud fra København i form af J.C. Jacobsens bryggeri Carlsberg og efterfølgende andre industrier, og altså alene i tømrermester Pedersens huse fandt omkring 400 familier gode boliger, hvilket tidligt gjorde Valby til en regulær arbejderforstad til København.

Fra sommeren 1894 fik Valby også sporvejsforbindelse til København, idet hestesporvejslinien Sorte Hest-linien blev forlængt fra Slotskroen ad Pile Alle til Valby Langgade ved brolægningens begyndelse, og brolægningen begyndte ved den nuværende

Fig. 6. Toftebakkevej i Valby. Som det ses er husene ens, men skiftevis opført i gule og røde sten med bånd »i den modsatte farve«.

Toftegårds Alle. Elektrisk drift indførtes på Valbylinien i efteråret 1901.

Valby er i det hele taget rig på arbejderboliger i ordets traditionelle betydning: boliger opført for arbejdere enten af arbejderne selv i form af boligforeninger, som almennyttige boliger opført med offentlige tilskud af kooperative byggeselskaber, eller som udlejningsbyggeri bygget af private investorer. Største koloni af arbejderne egne boliger er, på grænsen mellem Vesterbro og Valby, Humlebyen med 235 huse opført i årene 1886-1891 med Frederik Bøttger som arkitekt og som Arbejdernes Byggeforenings sjette byggeri.

Navnet Humlebyen er nyere og skyldes

nok beliggenheden tæt ved Carlsberg Bryggerierne, men byggeforeningen og bryggeriet har aldrig haft noget med hinanden at gøre udover naboskabet. Byggeforeninger har i øvrigt præget udviklingen af Valbys boligområder, og allerede før indlemmelsen af Valby i Københavns kommune i 1901 var der af arbejderne selv, bl.a. bryggeriarbejderne fra Carlsberg, etableret en række byggeforeninger i området.

VANLØSE, HUSUM, BRØNSHØJ OG UTTERSLEV.

I det sidste af de indlemmede distrikter havde de fire oprindelige landsbysamfund ikke

Fig. 7. Østsiden af Brønshøjholms Allé med nogle af den kooperative byggeforening Enighedens 50 dobbelthuse. Her er havebyprincippet slået igennem. Det giver tillige med de forholdsvis brede veje et indtryk af god plads trods husenes lidenhed.

så tidligt mødt de nye tider. I både Sundbyerne og Valby havde man tidligt nogen industri med deraf følgende behov for boliger til industriarbejderne og deres familier.

Vanløse fik, med sin placering ved den i 1879 åbnede bane fra Frederiksberg til Frederikssund, dog en forsmag på de nye tider og udviklede sig i årene op mod år 1900 nærmest som det vi i dag omtaler som et stationsbysamfund, det vil sige med et handels- og næringsliv samt en byggeskik, der ses over hele landet på netop denne tid: der skal være en hovedgade, her Jernbane Alle, naturligvis en jernbanestation, og så skal husene vise deres ejeres status med bypræg og stilefterligninger, små tårne og spir, kviste

mm. Egentlige arbejderboliger i traditionel forstand hører i Vanløse en senere tid til, idet de kom til i årene efter indlemmelsen i Københavns kommune i 1901. Husum, Brønshøj og Utterslev var endnu næsten rene landbrugssamfund ved indlemmelsen, idet der dog bl.a. var opstået en række gartnerier herude til forsyning af hovedstaden. Senere blev områderne her, ligesom Sundbyerne og Valby, helt udbyggede med en blanding af traditionelle etageejendomme med gadefacader og gårdfacader anlagt i karreer, fritliggende etageejendomme i grønne parklignende områder og endelig meget store områder med række- og enkelthuse med tilhørende haver, den nye tids ideal.

Fig. 8. Vestsiden af Risvangen. Trods til- og ombygninger fremstår de 50 dobbelthuse 100 år efter opførelsen meget ensartede. Kvarteret er bevaringsværdigt som Sverrigsgade på Amager og Toftebakkevej i Valby.

Fig. 9. Enigheds Allé 21-23. Den unge Thorvald Stauning boede i nr. 21. Der findes vist ikke længere to helt ens kviste på disse huse, men det kan tages som tegn på at husene gennem tiden er tilpasset ejernes behov.

Fig. 10. Husene i den kooperative Arbejdernes Hundredemands Byggeforening Enigheden havde fra opførelsen taget af støbte cement-sten. Enkelte huse har stadig disse tage. Dette kønt istandsatte hus på Enigheds Allé er bevaringsværdigt alene på grund af taget!

Men det første systematiske byggeri af nye boliger i Brønshøj etableredes af en af Danmarks første kooperative byggeforeninger, Arbejdernes Hundredemands Byggeforening, der blev stiftet i 1897 og fra 1899 opførte 50 efter vor tids standard meget små dobbelthuse på Brønshøjholms Alle, Risvangen (dengang Søborg Alle) og Enigheds Alle. Foreningen opkøbte en forfalden gård i den østlige udkant af landsbysamfundet Brønshøj, og byggeriet fik navnet Enigheden. En af de første beboere var den senere statsminister Thorvald Stauning der dog allerede i 1902 flyttede ind til København, idet de daglige spadsereture blev ham for lange og tidskrævende.

Den elektriske sporvogn kom til Brønshøj i

september samme år, men der skulle gå endnu nogle år før det var økonomisk overkommeligt for alle at tage en sporvogn! Byggeforeningen Enigheden havde ikke økonomisk styrke eller volumen som Arbejdernes Byggeforening, allerede i 1909 måtte foreningen opløses, og husene blev udstykket i selvstændige, meget små, matrikler og overgik til privateje for de af beboerne, der havde økonomisk formåen til det, mens de øvrige huse måtte sælges.

Husene er i dag vedligeholdt meget forskelligt, enkelte er stærkt ombygget, men de har dog stadig en charme i behold som et minde fra den tid, hvor det at have en god bolig ikke var en selvfølge, men noget man kæmpede for og satsede på.

LITTERATUR:

Historiske Meddelelser om København, 1907 ff.

Skrifter fra Foreningen til Gamle Bygningers
Bevaring, 1908 ff.

Fabrik og Bolig. Det industrielle miljø i Danmark,
(1975)-1979 ff.

Nyt fra Stationsbyen, Selskabet for Stationsby-
forskning, 1982-88.

Bydelsatlas for de omtalte bydele i Københavns
kommune, udgivet af Planstyrelsen, senere Skov-
og Naturstyrelsen under Miljø- og Energiministe-
riet.

Skrifter fra og om de nævnte byggeforeninger og
lokaliteter.

Skrifter fra Københavns Sporveje og Sporvejshi-
storisk Selskab.

Nils Kristian Zeeberg, f. 1946, uddannet i hulkort
og edb, konsulent i KL. Bøger og artikler om spor-
vejene, S-banen og gadeinventar i København.

VALBYS GARVERIER I MILJØHISTORISK SAMMENHÆNG

Om »de fra Garveriets usunde Stoffer, der frembringer ilde Lugt«

Af John M. Eriksen

INDLEDNING

Industrialiseringen i de indlemmede distrikter har på mange områder påvirket miljøet i form af forurening af omgivelserne. Det gælder såvel i samtiden som for eftertiden, hvor røg har spredt sig over omgivelserne, og spild er trængt ned i undergrunden. Forurening er mange ting og afhængig af hvilken branche, der er tale om, har de på forskellig vis påvirket miljøet. Garverierne er ingen undtagelse og denne artikel handler om garverierne i Valby og den jordforurening, som de har efterladt.

Når garverierne er valgt hænger det sammen med, at der er tale om en branche, der allerede tilbage i slutningen af 1700-tallet blev karakteriseret som forurenende udfra samtidens normer. De fik tidligt påbud om at flytte udenfor byens volde, og i nyere tid har der været en større koncentration i Valby. De mange garverier i denne bydel hænger sammen med byudviklingen, hvor bl.a. infrastrukturen i form af jernbanen, gjorde det muligt at etablere sig i dette industriområde.

Når man i dag skal undersøge jordforureningen i et område indledes der oftest med en historisk kortlægning af hvilke industrielle og håndværksmæssige aktiviteter, der har fundet sted. En af hovedkilderne til dette kortlægningsarbejde er byggesagerne. Heri findes et væld af oplysninger om hvilke

typer bygninger og aktiviteter, som har været en del af den enkelte virksomhed i en kortere eller længere periode. I byggesagen kan man følge virksomhedens udvidelser, ombygninger og nedrivninger. På den måde kommer man på sporet af hvilke arbejdsprocesser, der har fundet sted på de enkelte områder af den pågældende grund.

BEBYGGELSEN AF VALBY-OMRÅDET

Med åbningen af jernbanen fra København til Roskilde i 1847 blev Valby forvandlet fra landsby til i første omgang landligger by, men det var først fra 1890'erne der skete en egentlig byudvikling. I den gamle bydel nord for jernbanen opstod en række forskellige industrier med bl.a. smede- og maskinværksteder, garverier og lædervarefabrikker. Fra 1920'erne og frem etableredes der porcelænsfabrikker og samtidig steg antallet af smede- og maskinværksteder i området. Under opsvinget i slutningen af 1940'erne opstod der i kvarteret tekstilindustrier, møbel- og snedkerværksteder og med bilismens fremvækst blev der etableret autoværksteder og tankstationer.

Mens det nordlige område omkring den gamle landsby voksede frem som en blanding af industri og beboelse, skete der en mere kontrolleret udvikling af bebyggelsen i

hele det store område syd for jernbanen. Nærmest stationen anlagdes store beboelsejendomme og hele området omkring Gammel Køge Landevej afgrænset af Vigerslev Allé, Trekronergade, Ellebjergvej og Ramsingsgade blev udlagt til industri kvarter. I 1898 anlagde F.L. Smith Valby Maskinfabrik ved Gammel Køge Landevej og den blev i 1913 udvidet med et støberi. Desuden anlagdes i kvarteret Trekroners Bryggeri, og på det nuværende busområde ved Toftegårds Plads Stelling's Lak- og Farvefabrik. Syd for godsbanen ved Gåsebækrenden etableredes i 1904 Dansk Lakfernisfabrik, Kød- og Benmelsfabrikken samt Vesterbros Stentagpapfabrik. I 1907 flyttede Tuxham Maskinfabrik til området med adresse på Trekronergade 122. Foruden disse store virksomheder etableredes en lang række mindre indenfor industriområdet.

Flere faktorer spillede ind i forbindelse med etableringen af virksomhederne i Valby. Der var tale om store og billige grunde i byens udkant, som samtidig var dækket af en effektiv infrastruktur i form af jernbane (Valby Station) og godsbane (Vigerslev Godsstation) samt sporvogne. Især godsbanen havde betydning, idet der herfra blev anlagt sidespor ind på enkelte af de større virksomheder.¹

Infrastrukturens indflydelse på industriens lokalisering ses også for resten af byen. I Vanløse anlagdes de tidligste virksomheder i området omkring jernbanestationen, mens der omkring Nørrebro station etableredes virksomheder i området ved Glentevej samt i Nordvestkvarteret omkring Rentemestervej. Fra den indre del af brokvartererne flyttede en del virksomheder længere ud til de nye industriområder, der opstod omkring jernbanestationerne. Et eksempel herpå er Anker Heegaards Jernstøberi, der i 1898 flyt-

tede fra Blågårdsgade til Hillerødgade nær Nørrebro's Godsbanestation.

De forskellige virksomheder, deres produktion og fremstillingsprocesser samt brugen af organiske og uorganiske stoffer har i dag efterladt kraftige jordforureninger. I det følgende vil en enkelt branche – garverierne – blive undersøgt nærmere med hensyn til deres påvirkning af miljøet, såvel i samtiden som for eftertiden i form af jordforurening.

GARVERIERNE

Garverierne blev allerede i 1700-tallet karakteriseret som forurenende på grund af lugtgenerne, og der kom påbud om, at de skulle ligge udenfor byens volde. Her var garverierne fra begyndelsen af 1800-tallet grupperet i området mellem Vesterbrogade og Gammel Kongevej, omkring den daværende Rosenå, der med udløb i Ladegårdsåen (nu Åboulevarden) løb langs Vordroffsvej og på Vesterbro videre østover syd for Gammel Kongevej til Stenosgade. Herfra løb den syd over ad

Fig. 1. Gården i Bjørnløvs Chromlæderfabrik i Sct. Jørgensgade. I gården ses de åbne kar, hvor huderne lå i blød. Ved flytning af huderne mellem karrene flød vand og ekstrakter ud på gårdspladsen. Foto u.år.

nuværende Abel Cathrines Gade og ud i Kalveboderne.

Garverierne var i de fleste tilfælde anlagt i forbindelse med slagtegårdene. Mens slagtegården lå ud til Vesterbrogade, fandtes garveriet bagerst på grunden ved Rosenåen. Med opførelsen af Den brune Kødbø i 1879 blev kvægslagtingen samlet her, og dermed blev slagteprocessen adskilt fra garverierne. Rosenåen havde på dette tidspunkt mistet sin funktion som vandforsyning, idet den op gennem 1800-tallet i stigende grad forvandlede til en åben kloak for bydelens afløb. Åen blev rørlagt i forskellige etaper og fungerer i dag som hovedkloakledning.

Fra slutningen af 1800-tallet etableredes der mange garverier i Valby samt nogle enkelte på Østerbro og i Nordvestkvarteret. Den store indvandring til København på dette tidspunkt betød en stigende efterspørgsel på alle områder og således også på klæder, fodtøj, tasker m.m. alt sammen produkter, som garverierne havde andel i. De mange munde, der skulle mættes, betød mere mad og heriblandt kød. Hvilket betød stigning i antallet af slagtekvæg og samtidig en stigning i mængden af huder til garvning. I Valby opstod en tæt koncentration i området nord for jernbanen på ikke mindre end 8 garverier.

For at forstå garveriernes forurening af undergrunden er det nødvendigt at kende de forskellige garveprocesser, der har været benyttet gennem tiden.

GARVERIERNES TEKNOLOGIHISTORIE

Forarbejdningen af huder til skind i form af garvning kendes tilbage fra forhistorisk tid, hvor metoderne allerede var højt udviklede. Fra omkring 1560 begyndte garverne at duk-

ke op som selvstændigt håndværk. Indtil da havde håndværket været en del af arbejdsområdet for skomagerne, buntmagerne m.fl. ligesom mange bønder selv garvede. Garverierne var små, og teknologisk ikke udviklet til at klare den stigende efterspørgsel. Det førte til, at regeringen fra midten af 1700-tallet gik ind og støttede oprettelsen af garverier. Dette medførte at man fik udenlandske garvere til at slå sig ned og dermed udbrede deres teknologiske viden. Det gav stor fremgang og i København var der således i 1811 i alt 34 garvermestre.²

Det største problem var selve produktionstiden, der var meget langsommelig. Det tog mellem halvandet og to år at garve de svære huder til skind.

Der skete nu ændringer i garvemetoderne, hvis formål var at forkorte den lange produktionstid. I løbet af 1800-tallet industrialiseredes garverierne, og samtidig skete der forbedringer af teknologien. Ved hjælp af forskellige garveekstrakter, bl.a. barkgarvning, lykkedes det at bringe garvetiden ned til et par døgn. Med indførelsen af chromgarvning fik man garvetiden ned til et døgn, en metode der blev udviklet og patenteret af kemiprofessor Knapp i Tyskland i 1858. Her hjemme blev det dog først fra omkring 1880'erne

Fig. 2. Gården i Bjørnløvs første garveri i Sct. Jørgensgade. Efter tegning af F. Sedivy uden år.

at den kemiske garvning med chrom fik større udbredelse, og omkring 1910 gik man over til at bruge syntetiske garvemidler.

Med industrialiseringen skete der et drastisk fald i antallet af garverier. De tilbageblivende blev til gengæld store. Således var der i 1907 i hele landet ca. 130 garverier, mens antallet i 1939 var reduceret til kun 24. Det sidste garveri i København var Øresunds Garveri, som lukkede i 1985, mens landets sidste - Fåborg Garveri - lukkede i 1999, og dermed ophørte gaveriproduktionen i Danmark.

De tidligste garveprocesser indledtes med udblødning af skindene i kar med vand på gårdspladsen. Herefter blev skindene afhåret i læsket kalk. I den næste fase – pyringen – fjernede man kalkrester og løsnede grundhår ved at lægge skindene i en opløsning af fugleeskremer. Dette er baggrunden for, at et hønsehus gerne var en del af inventaret på gårdspladsen i garverierne. Denne metode var i brug frem til omkring 1910.

Herefter begyndte selve garvningen, hvor der skelnedes mellem fire forskellige metoder, alt efter hvilke produkter der var tale om.

Til fremstilling af såleleder krævedes kraftigt skind, som man fik ved at lægge huderne i et kar med en opløsning af barkekstrakt (kemiske forbindelser af phenolkarakter og sulfid).

Ved fremstilling af lettere skind til finere fodtøj, handsker og pelsværk anvendte man alun- eller hvidgarvning. Ved den proces benyttede man alun sammen med kogesalt, hvedemel og æggeblommer.

For at få blødt skind til handsker, vaske-skind o.lign. anvendte man fedtgarvning (semgarvning), hvor der blev anvendt mineralske fedtstoffer i form af tran af torsk eller sæolie.

For at få tyndt skind til at skrive på samt til

bogbind benyttedes pergamentsberedning. Det er en metode, som ikke er egentlig garvning, hvor oftest kalve- eller fåreskind blev renskrabt, spændt op og tørret for til slut at pudres med kridt og glittes.

Ved chromgarvning bliver huderne behandlet med en opløsning af basiske chromsalte. Garveprocessen er i det store og hele den samme, men brugen af kemiske stoffer er tydeligt ændret. Udblødningen foregik herefter i en valke (roterende tromle) med vand tilsat svage syrer. Ved afhåringen blev anvendt læsket kalk, der var tilsat natriumsulfid eller arsen-disulfid. Under denne proces dannes svovlkalk, der efterfølgende fjernes i en valke med vand tilsat syre (f.eks. saltsyre, myresyre og eddikesyre). Inden huderne skal chromgarves valkes de i en saltopløsning bestående af svovlsyre eller saltsyre (Pick-ling). Garvningen foregår nu i valker i en opløsning af basiske chromsalte. Hermed er huderne forvandlet til læder.³

Af de mange garverier i Valby vil følgende tre store garverier blive gennemgået. Det drejer sig om Dansk Chromlæderfabrik på Gadekærvej 8-12, hvor der siden 1870'erne har været garveri, Lundsteds Garveri i Smedestræde 2 og endelig Bjørnløws Chromlæderfabrik på Valby Tingsted 1, der i 1914 flyttede til Trekronergade 126.

DANSK CHROMLÆDERFABRIK

Fra begyndelsen af 1870'erne har der været garveri på Gadekærvej 8-12. De ældste oplysninger i byggesagen vedrører en tilbygning til en ældre bygning, som blev udført for garvermester Witter. Under højkonjunkturen fra midten af 1870'erne til midten af 1890'erne steg produktionen. Dette ses af de

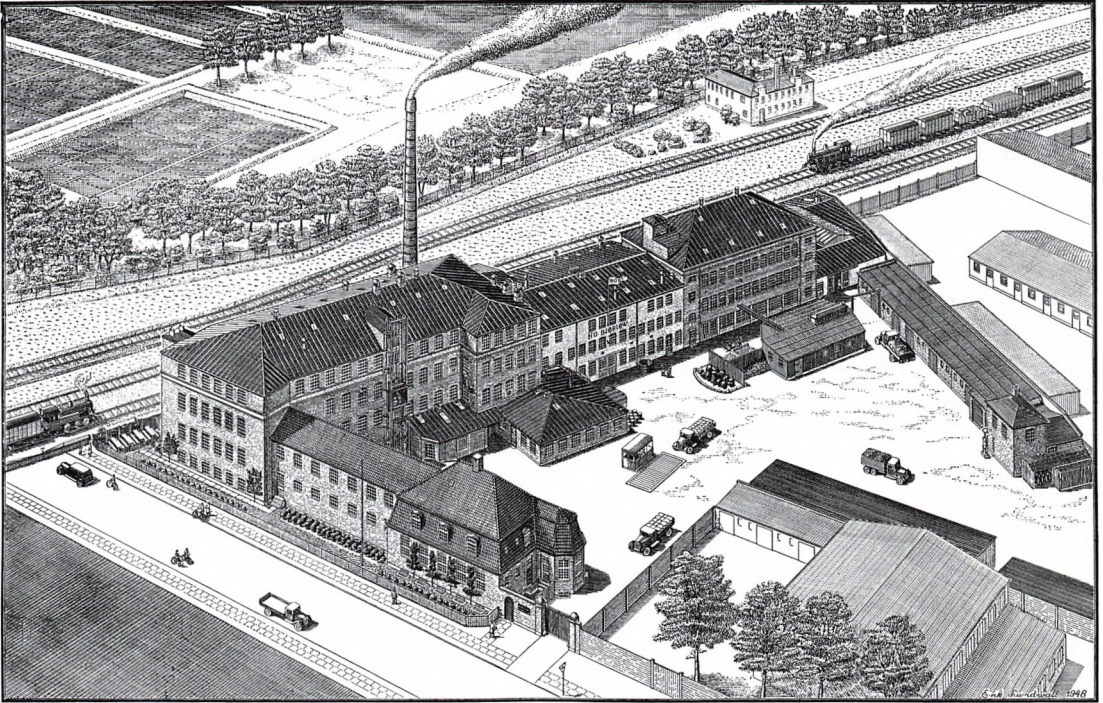

Fig. 3. Bjørnløvs Chromlæderfabrik i Tre Kronergade set i fugleperspektiv. Tegning af Erik Lundwall 1948.

betydelige udvidelser af garveriet i form af forskellige nybygninger og tilbygninger, der skete i denne periode. I 1901 fik virksomheden navnet Dansk Chromlæderfabrik, hvilket indikerer at man da er gået over til at anvende chrom i garveprocessen. Garveriet producerede kalveskind, gedeskind og fåreskind til punge, bogbind og møbler. Desuden fremstilledes vaskeskind til handsker og konfektion.⁴

Først i 1923 skete der en yderligere udvidelse, idet kalkskuret blev fordoblet ved opførelsen af en tilbygning. På dette tidspunkt lå alle garveribygningerne på området ud til Gadekærvej, mens der på den bagerste del af grunden var tørreplads. På gårdspladsen fandtes et hønsehus, hvorfra man fik fugleeskremer til renseprocessen

(pyringen). I 1924 udvidedes grunden fra de oprindelige 1.781 m² til 7.855 m² en udvidelse på over 300 %, og her blev opført en farveribygning. Frem til midten af 1930'erne blev der opført nye bygninger på den tidligere tørreplads.

Fra 1940 og årene frem skete der omfattende udvidelser og tilbygninger, der afspejler den stigende efterspørgsel. Garveribygningen blev udvidet med én etage. Midt på gårdspladsen blev der opsat en benzinvalke, idet man nu gik over til at rense huderne med benzin. Hermed ophørte den traditionelle renseproces med fugleeskremer. Den stigende efterspørgsel betød, at der allerede i 1941 blev opført en tilbygning til garveribygningen. De næste udvidelser på garveriet fandt sted fra 1944 hvor grunden blev

yderligere udvidet til 9.955 m². Op gennem 1950'erne skete der flere tilbygninger. Denne periode er kendetegnet ved stigende efterspørgsel.⁵ Garveriet ophørte i 1965 og i 1977 blev alle garveribygningerne revet ned.

Op gennem 1960'erne steg interessen for industriens forurening, hvilket resulterede i dannelsen af Miljøministeriet i 1970. Den efterfølgende lovgivning på miljøområdet satte gang i forureningsundersøgelser og oprensninger. Alle de tidligere garverigrunde blev historisk kortlagt og derpå undersøgt for forurening af jorden og grundvandet. På Gadekærvej, hvor der således har været garveri i omkring 90 år, blev der i 1988 foretaget forureningsundersøgelser. Her blev der påvist jordforurening med tungmetallerne: chrom og arsen, samt med kulbrinter, tjærestoffer (PAH'er) og fyringsolie. I efteråret 1992 blev der bortgravet forurenede jord, og det meste af grunden blev afmeldt. På det resterende areal, hvor der er et grønt område ovenpå en parkeringskælder, blev der udført en mindre forureningsundersøgelse. Her blev der konstateret en dybereliggende olieforurening men ingen tungmetaller i jorden.⁶

LUNDSTEDS GARVERI

Garveriet lå i Smedestræde 2 og var grundlagt i 1860 af Svend Lundsted. Det blev senere drevet videre af sønnen Carl Gustav Lundsted. Garveriet bestod af et beboelseshus, garveribygning samt en lager- og kontorbygning. I gården fandtes en række åbne kar og gruber til blødgøring af skindene. Desuden var der flere mindre træskure, der benyttedes til lagre af bl.a. skind. Der var tale om et vegetabilgarveri, hvilket vil sige, at der blev anvendt barkekstrakter i garveprocessen. Garveriet fik i 1911 opført en overdækning af

de åbne kar og gruber i den nordlige ende af grunden.

Lundsteds Garveri lukkede i 1933 og ejendommen blev overtaget af Glent & Co, der producerede ventilationsanlæg.⁷ Allerede i 1939 blev der atter drevet garveri på ejendommen, idet Pelsberederiet Pela A/S ved grosserer Tage Larsen erhvervede ejendommen. I den forbindelse skete der en række ombygninger, hvor der bl.a. blev opført et dampkedelrum til fast brændsel. Garveribranchen oplevede på dette tidspunkt en vækst i form af oprettelsen af en række mindre garverier, som følge af den stigende efterspørgsel.

Mens Lundsteds Garveri anvendte de ældre garvemetoder med barkekstrakter, blev der hos Pelsberederiet Pela anvendt de nyere metoder, hvor garveprocessen var baseret på salt og aluminium. Det er en proces hvor skindene bliver garvet i en opløsning af salt og aluminium. I byggesagen er bevaret en situationsplan fra 1941, der viser indretningen af garveriet. I stueetagen foregik skindberedning og farvning, mens 1. og 2. sal blev benyttet til lager, arbejdsrum, klipping og bankning. Dette garveri lå her til 1955, hvor ejendommen blev overtaget af Autofirmaet Svend Christensen Valby A/S.

Mens det første garveri anvendte barkekstrakter, blev der på det senere benyttet salt og aluminium. Ingen af garverierne har således været chrom-garverier, og ved forureningsundersøgelsen i 1992 blev der derfor ikke konstateret nogen jordforurening.⁸

BJØRLØWS CHROMLÆDERFABRIK I
ST. JØRGENS GADE

Ved grundlæggelsen i 1898 lå garveriet i St. Jørgens Gade (Nu Valby Tingsted). H.O.

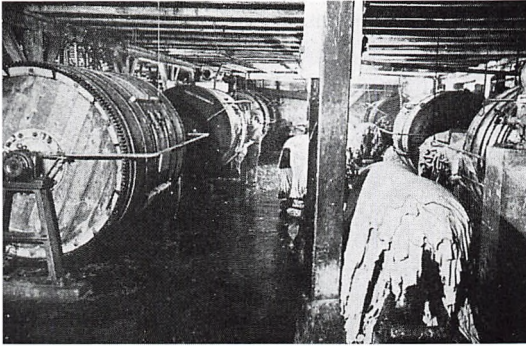

Fig. 4. Garvevalkerne på Bjørløws Chromlæderfabrik i Trekronergade. I de roterende valker blev huden garvet. Fra sprækker i valkerne samt fra bukkene, hvor huden hænges, drypper vand og garvesyrer ud på gulvet og er herfra trængt ned i undergrunden. Foto ca. 1948.

Bjørløw var indvandret fra Norge og købte garveribygningerne efter garver J. Albrecht- sen. Produktionen begyndte med vegetabilsk garvning (lohgarvning) men fra 1904 begyndte Bjørløw at chromgarve huden. Samtidig blev virksomheden udvidet, idet han erhvervede nabogrunden Nygade 4 (nu Lillegade).

I 1910 ansøgte Bjørløw om at foretage bygningsforandringer i tagetagen. Af en situationsplan ses det, at ejendommen var en blanding af beboelse og industri, hvilket var almindeligt på dette tidspunkt. Ud mod St. Jørgensgade lå beboelseshus, og i gården lå den to-længede garveribygning. Mellem denne og beboelsen var opført et skur. På den anden del af ejendommen, ud mod Nygade, fandtes et skur og ud til vejen lå en kontor- og lagerbygning.⁹ Efterhånden som produktionen steg, blev pladsen for trang og i 1914 flyttedes virksomheden til Trekronergade 126, hvor de overtog bygningerne efter skindfabrikken Unikum, der var startet i 1912. Til at starte med blev bygningerne i St. Jørgensgade anvendt til kontor og lager, men

da alle funktioner nogle år senere samledes i Trekronergade blev ejendommen afhændet. I en del af beboelseshuset blev der indrettet snedkerværksted, mens garveribygningen indrettedes til malerværksted og møbellager. Skuret blev ligeledes indrettet til malerværksted.

De miljømæssige konsekvenser af garveri- virksomheden blev kortlagt ved en forureningsundersøgelse i 1989. Der blev påvist en massiv forurening af især chrom i jord og grundvand. Grunden blev derpå oprenset, og her er i dag opført boligbyggeri.¹⁰

BJØRLØWS CHROMLÆDERFABRIK I TREKRO- NERGADE

De første år i Trekronergade benyttedes de eksisterende bygninger, men i 1918 blev der foretaget store udbygninger. Produktionen bestod primært af ruskind, hvoraf en betydelig del blev eksporteret til England. Men fra 1931, hvor England lavede toldmure for at mindske importen, etablerede Bjørløw et garveri i England for at bibeholde markedet. Med udbruddet af anden verdenskrig blev eksporten til andre lande yderligere hæm- met, men med besættelsen i 1940 gik land- brugs- og industrieksporten til Tyskland. Disse forhold betød for Bjørløws Chromgar- veri en voldsom vækst i produktionen. I 1920'erne og 1930'erne lå den årlige produkti- on på ca. 3.000.000 kvadratfod skind og det steg til mellem 4.900.000 og 5.600.000 kva- dratfod i perioden 1940-45, hvilket vil sige en fordobling. Samtidig steg antallet af medar- bejdere fra omkring 50 til næsten 150.

I 1941 udvidedes fabrikken med et nyt kalk- hus og samtidig omlagdes elforsyningen fra 110 volt til 380 volt vekselstrøm, hvilket gjorde det muligt at øge maskinkraften.¹¹ Vand-

Fig. 5. Pigmentfarverne blandes og nuanceres på garveriet i Trekronergade. På billedet ses farvestofferne, der løber ned af siderne på beholderne og herfra ud på gulvet. Det spild, der er sket herfra gennem den lange årrække virksomheden lå her, betyder, at farvestofferne med deres indhold af tungmetaller har forurenset undergrunden kraftigt. Foto ca. 1948.

forsyningen blev udbygget i 1943 med en nedgravet vandbeholder og samtidig blev 2 andre vandbeholdere overdækket. Året efter blev der opført et nyt valkerum.¹²

Med den stigende produktion skete der yderligere udvidelser og i 1947 blev de 2 fabriksbygninger forhøjet med én etage. I 1969 blev Bjørnløws Chromlæderfabrik overtaget af Garveriet Øresund A/S, der påbegyndte garvning af fåre- og lammeskind.

Under arbejdsprocesserne blev der anvendt petroleum som affedtningmiddel før garvningen og efter garvningen anvendtes chlorerede opløsningsmidler. Ved garvning af fåre- og lammeskind indgår der langt flere processer og kemikalier end ved den traditionelle chromgarvning. Garveriet ophørte i 1986, hvor ejendommen blev overtaget af I.C. Borggren, der renoverede bygningerne og indrettede kontorer.

Ved en række forureningsundersøgelser i begyndelsen af 1990'erne konstateredes forurening i jorden med olie, chrom og chlorerede opløsningsmidler. I grundvandet er der en kraftig forurening med chlorerede opløsningsmidler.¹³

GARVERIERNES PÅVIRKNING AF MILJØET

Garverierne har til alle tider sat sit præg på det omgivende miljø og ikke været nogen rar nabo. Ved det omgivende miljø tænkes der her på omgivelserne, arbejdsmiljøet og jordmiljøet.

For den der arbejdede på garveriet var miljøet hårdt. Der var tale om et meget fysisk hårdt og krævende arbejde. I særdeleshed udendørsarbejdet i gården, hvor huderne blev flyttet fra det ene kar til det andet i løbet af garveprocessen. Indtil man fik hård hud på hænderne var det en smertefuld omgang. For den nystartede lærling betød håndteringen af huderne samt den fysiske kontakt med de forskellige garveekstrakter, at huden på hænderne blev helt ødelagt. Huden blev tør og hård og slog revner. Ved kontakten med barksyren sveg det voldsomt i revnerne og til tider hang huden i laser. Arbejdet i gården foregik i al slags vejr regn, sne og storm. Kun ved kraftig frostvejr gik arbejdet i stå.¹⁴ Indendørs var der høj luftfugtighed og meget

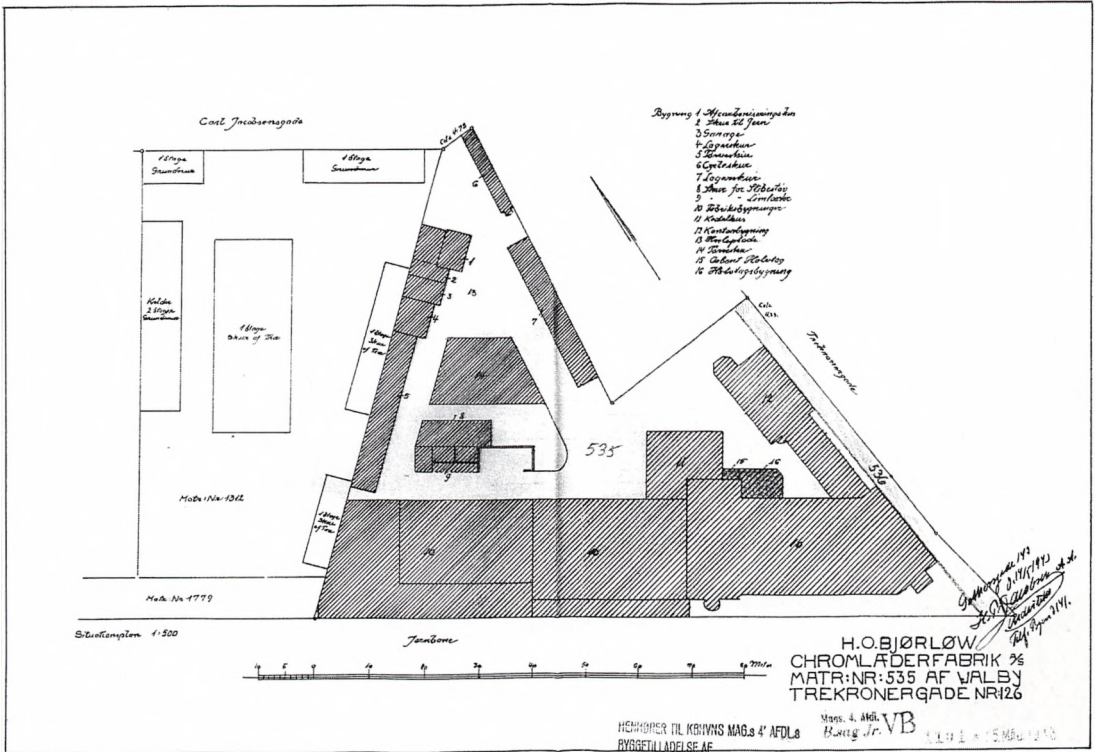

Fig. 6. Situationsplan over Bjørnløw's Chromlæderfabrik i Trekronergade. Langs jernbanen lå fabriksbygningerne, hvor garvningen skete. Bygning 14 er et tørreskur og på gårdspladsen (13) lige nord for, var der indrettet stejleplads. På dette område af garverigrunden har de garvede huder hængt til tørre, og under denne proces er garveekstrakterne løbet direkte ned i undergrunden. Situationsplan 1943. Byggesag matr. nr. 535 Valby.

vandsjaskning. Den stigende mekanisering betød mindre direkte kontakt med syrerne og samtidig en forbedring af arbejdsmiljøet.

At være nabo til et garveri var ikke altid lige morsomt. I september 1924 blev Lundstedt Garveri meldt til politiet for oversvømmelse af nabogrunden. Fra virksomheden ledtes spildevandet ud i kloaken, der blev stoppet til. Det medførte at vand og dynd løb ud over vejen og ind over kolonihaverne overfor, hvorefter der også skete oversvømmelse af lysthusene. Pga. salt og andre ukendte stoffer i vandet blev afgrøderne i kolonihaverne ødelagt og samtidig bredte der sig en »ilde Lugt for de i umiddelbar

Nærhed boende Husbeboere«, som det så malende beskrives i politirapporten.¹⁵

Det hørte til undtagelsen, at spildevandet fra garverierne flød ud over vejen og ind på naboejendommene. Til gengæld var gårdspladsen på garveriet ofte våd, idet flytningen af huderne mellem de forskellige kar betød at vand og syreholdige ekstrakter løb ud på jorden. Det samme var tilfældet for de områder, hvor huderne blev hængt til tørre. I dag hvor de fysiske spor fra garverierne er borte, er det i undergrunden man kan finde sporene efter disse arbejdsprocesser.

Lugten fra garverierne har været den dominerende gene, modsat den før nævnte over-

svømmelse, der var et engangsfænomen. Stanken af de forskellige garveprocesser skar i næsen og var af permanent varighed. Den har hængt som en dyne over omgivelserne. Det var baggrunden for, at garverierne allerede fra 1780'erne blev karakteriseret som forurenende. Det skete med udgangspunkt i den lægevidenskabelige miasmeteori. Ifølge den blev de skadelige faktorer (miasmer), der lå til grund for tidens store epidemier, spredt gennem luften med støvet og stanken. Foruden garverierne blev slagterier, sæbesyderier, limfabrikker og oliemøller defineret som forurenende.¹⁶

Miasmeteori stammede helt fra antikens Grækenland og argumentationen var, at når epidemier kunne ramme mennesker »med forskellig konstruktion, køn, alder og levestandard« måtte der være en sygdomskilde, der var fælles for alle: luften. Miasmeteori blev omkring 1860'erne og 1870'erne afløst af humantoksikologiske betragtninger. Hermed menes den skadelige påvirkning forskellige stoffer kan have på mennesket. Det skete med Pasteurs og Robert Koch's opdagelse af mikroorganismer og udviklingen af bakteriologien.¹⁸

Selvom de lægevidenskabelige teorier såle-

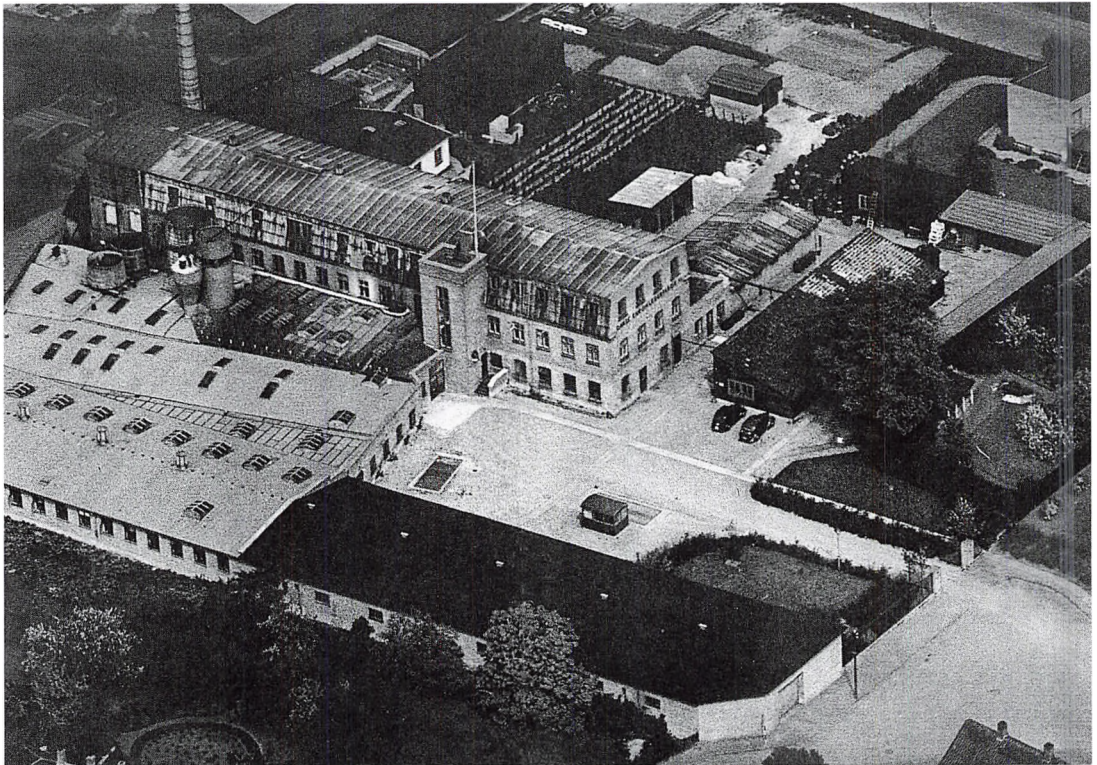

Fig. 7. Luftfoto af Dansk Chromlæderfabrik på Gadekærvej. Midt i billedet ses garveribygningen og i forgrunden kalkhus og lagerbygning. Øverst i billedet bag garveribygningen ses stejlepladsen, hvor huden hænges til tørre. Foto 1949 Københavns Bymuseum.

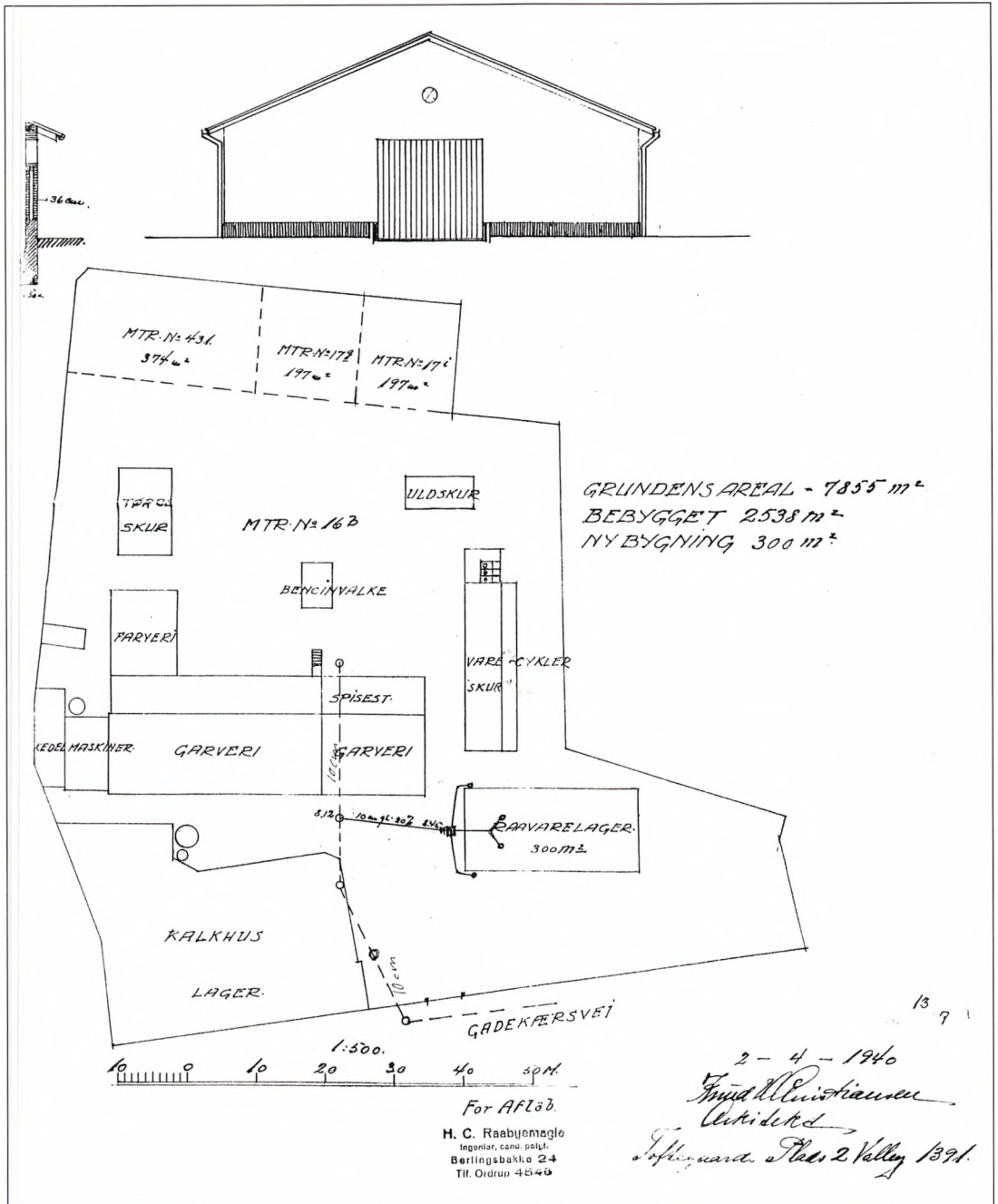

Fig. 8. Situationsplan over Dansk Chromlæderfabrik på Gadekærvej. Planen viser garverigrundens opbygning med lager og kalkhus ud til Gadekærvej. Midt på grunden ligger den store garveribygning, til venstre herfor kedelbygningen. Bagest på grunden findes bygninger med farveri, benzinvalke og tørreskur. Mellem disse bygninger lå stjelepladsen. Situationsplan 1940. Spildevandssag matr. nr. 16 g Valby.

des er ændret, hører garverierne stadig til de forurenende virksomheder. Det er en række stoffer, som anvendes i garveprocesserne, bl.a. affedtningsemidler, chromgarvestoffer, biocider og farvestoffer. Kendskab til den teknologiske udvikling spiller en væsentlig rolle, når man i dag skal lave forureningsundersøgelser på de gamle garverigrunde. Her er det nødvendigt at kende det enkelte garveris historie samt hvilke garvemetoder, der har været anvendt i produktionen. Garveriernes forurening af jord og grundvand er i dag kortlagt ved forureningsundersøgelser på hver enkelt adresse.

AFSLUTNING

Garverierne blev tidligt flyttet ud af byen for at man kunne komme af med et forureningsproblem. Men i dag har vi alligevel et problem – ikke fra luftforureningen, som var den oprindelige gene, men fra jord- og grundvandsforureningen. På grund af den kraftige forurening af jord og grundvand, som garverierne har medført, betød det, at de var med blandt de brancher, hvor der tidligst blev lavet forureningsundersøgelser. Det skete ikke kun i Valby, men for alle garverierne i hele landet.

Tilbage er den tredje forureningsform, nemlig den luftbårne. Det var den fore-

ningsform, der oprindeligt lå til grund for restriktionerne omkring placeringen af virksomhederne. Den er det vanskeligere at få overblik over. At undersøge luftforureningen tilbage i tid, er noget vanskeligere og endnu et uopdyrket område indenfor historie. Kildematerialet ligger der, men skal bearbejdes i sammenhæng med naturvidenskabelige analysemetoder. Et sådant forsøg blev foretaget af DMU (Danmarks Miljø Undersøgelser) af luftforureningen i København for året 1850. Her blev der med udgangspunkt i toldregnskaberne over brændsel indført til København i 1850 foretaget en modelberegning, der påviste en luftforurening med kuldioxid, som viste sig at være 10 gange så høj som i dag.¹⁹ I forbindelse med kortlægning af jordforurening fra bl.a. luft er der i dag fokus på dette problem.

Flere områder i København er indenfor den seneste årrække blevet undersøgt for diffus forurening. For Valbyområdet foretog Miljøkontrollen i 1995 en omfattende forureningsundersøgelse af den forurening, der i dag findes i overfladen.²⁰ Her blev undersøgt for en lang række stoffer, der stammer fra industrien og biltrafikken. Garveriernes forurening med chrom kunne her ikke dokumenteres, formentlig fordi det sidste, Bjørnløws Chromlæderfabrik, var lukket tilbage i 1986.

NOTER OG HENVISNINGER

Tak til akademiingenør Berit Haahr Hansen, Miljøkontrollen, for konstruktiv kritik under udarbejdelsen af artiklen.

1. Peter Bredsdorff: *Industri kvarter I*, Valby, København 1945, s. 4
 2. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 1-21, 1956-78: Garvning*, bd. 5. Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, s. 352: Huder og skind
 3. J.S. Aabye: *Garverbogen*, 3.udg. København 1955. Branchebeskrivelse for garverier, udg. af Amternes Depotenhed. Videncenter for jordforurening, 1997
 4. *Kraks Vejviser, Fagregister 1920*
 5. Københavns Stadsarkiv, byggesag matr.nr. 16b Valby
 6. Miljøkontrollens arkiv, 101-063
 7. Københavns Stadsarkiv, byggesag matr.nr. 38 Valby
 8. Miljøkontrollens arkiv, 101-066
 9. Københavns Stadsarkiv, byggesag matr.nr. 10 I Valby
 10. Miljøkontrollens arkiv, 101-068
 11. Bjørnløws Chromlæderfabrik A/S 1898-1948, København 1948
 12. Bygge- og Boligdirektoratet, byggesag matr.nr. 535 Valby
 13. Miljøkontrollens arkiv, 101-036
 14. Københavns Garverlavns Bog, s. 272
 15. Københavns Kommune, Spildevandskontoret, spildevandssag matr.nr. 38 Valby
 16. Ole Hyldtoft: *Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896*, Odense 1996, s. 228
 17. Edv. Gotfredsen: *Medicinens historie*, København 1973, s. 55
 18. Edv. Gotfredsen *Medicinens historie*, København 1973, s. 444
 19. Jes Fenger: *En atmosfære med voksende problemer. Historien om luftforurening*, København 1997
 20. *Metalkoncentrationer i overfladejord i Valby*, udg. af Miljøkontrollen, Københavns Kommune 1997
- John M. Eriksen, f. 1956, cand.mag., historiker ved Miljøkontrollen i Københavns Kommune. Bøger og artikler om forurening og miljøhistorie i København.

SUNDBY OG NATHANAELS KIRKESOGNE OG DE FATTIGE OP MOD 1900

Af Carl Trock

SUNDBY FÅR KIRKE

Udenfor Christianshavns Volde bredte Amager sig, kirkeligt set var der over midten af 1800-tallet to sogne. Den største og nordligste del hørte til Tårnby sogn med den 700 år gamle, dog udvidede, kirke og den sydlige, næsten ganske landlege del hørte til St. Magleby sogn.

Her begyndes i Tårnby op mod 1870, hvor sognepæsten provst P.A.F. Theilade¹ havde set sit sogn vokse, særlig midtvejs mellem Tårnby og Christianshavn. Væksten omkring kirken var i tiårene 1860-1889 ca. 500 pr. ti-år, men Sundby voksede fra 4.610 indb. i 1860 til i 1870 6.774 og 1880 til 9.923 indb. Theilade drog konsekvensen deraf.

Oktober 1868 begyndte en komite at samle ind til en kirke i Sundby, her var honette folk med: Etatsråd L.P. Holmblad, den eneste større fabrikant med bopæl på Amager, grosserer Chr. Holm, skibsreder O. Petersen i Kastrup og lærer Villiam Petersen i Sundbyvester, formand var Theilade. Chr. Holm gav grundene, først til kirke, siden til præstegård og 1872 til kirkegård i den mest befolkede del. Kirken blev velplaceret. Tårnby kirkes ejer, Københavns Universitet,² gav 14.000 kr., dertil kom 30.000 kr. fra indsamlinger. 6. december 1869 blev grundstenen nedlagt og 11/12 1870 kunne biskop H.L. Martensen³ i konge-

familiens nærvær indvie kirken. Der havde været rigeligt brug for donatorer til kirkens inventar, især Holmblad gik forrest her.

Der blev også oprettet et nyt fast præstembede⁴, godt nok det mindst mulige, et kapellani pro loco med 600 rdl. i løn, samt fri bolig i den gamle kapellanbolig i Tårnby, så den unge præst lærte hvor langt hans sognebørn hidtil havde haft til kirke og præst, ¹/₂ mil ad veje en stor del af året lidet egnede for gående. Præsten J.V. Johnsen⁵ var ny i tjenesten, men duelig til Sundby og det var hans kone Ida f. Jessen ikke mindre. Året efter blev kapellanboligen nedrevet og materialerne genbrugt til en lidt større præstebolig nær Sundby kirke. Boligen var beskeden men langt bedre end de fleste beboere i Sundby havde det; i en henseende delte præstefolkene kår med sognebørnene, det ringe drikkevand.

Ida Johnsen var en handlekraftig dame, uddannet sygeplejerske, takket være egen ihærdighed. Hun nedskrev siden erindringer,⁶ om egen indsats og om præstens arbejde bl.a. med søndage, hvor der foruden gudstjeneste var mængder af kirkelige handlinger, der havde folk jo fri og mistede ikke løn, så der kunne være 15-16 børn at døbe ved samme lejlighed, 10-12 vielser på én gang og også samlet begravelseshandling af flere døde småbørn.

Med »Nød og Last af enhver Art« i sognet kunne der være stor hjælpsomhed beboerne imellem. De unge familier var oftest børnerige og et værelse skulle ikke sjældent rumme de mange; vejene var kummerlige med sjap og søle i vinterhalvåret, og forurenende fabrikker, der ikke var tilladte i Kbh., flyttede herud i landsognet med langt færre restriktioner. Smitsomme sygdomme havde gode kår.

Ida Johnsen indså at her kunne privat godgørelighed slet ikke slå til, det offentlige måtte gå ind og påtage sig sin del og provst Theilade støttede hende deri. Der skulle sættes målrettet ind med sygepleje, især for at hjælpe de så uundværlige mødre, uden hvem mangt et hjem ville gå til. Der blev begyndt med en sygeplejerske, der fandt plads i præsteboligen. Fabriksejere tegnede sig for faste bidrag, Chr. Holm afgav en arbejderbolig til »sygehus«, hvor der kom 2 plejersker. Kommunen gik ind på at yde 1 kr. daglig for hver syg, der fik pleje. Syge, der ikke hørte under fattigvæsenet, og som var sat i skat skulle betale 25 øre daglig. »En vaagnende Selvfølelse« gjorde ofte folk ømfindtlige ved at modtage almisser.

Det var nærliggende at søge samarbejde med præsterne ved Vor Frelsers kirke,⁷ hvor der siden 1866 havde været en understøttelsesforening på Christianshavn. Men der ville præsterne udbygge en menighedspleje, samle ind og fordele gaver hvor de skønnede behovet var størst, og hvor det offentlige ikke ydede støtte. De ville også forståeligt nok begrænse sig til deres sogn, hvor der var opgaver nok, så det samarbejde blev til Ida Johnsens skuffelse ikke til noget.

Men da Johnsens 1876 flyttede, han blev landsbypræst i Vamdrup, kunne Ida Johnsen gøre op, at der var et sygehus og 11 sygeplejersker med virke i Sundby, uanset at hun selv havde været syg og nødt til at tage et

kurophold i udlandet. Overlade alt dette til hvem?

Efterfølgeren blev en søn af provst Theilade, Hans Sessing T. 32 år gammel, siden embedseksamen 1871 kapellan på landet blot for 2 år. 1878 søgte han og fik embede i Jylland;⁸ flygtede han fra bolig og sognet med de mange sociale problemer eller ønskede han en selvstændig præstegerning?

Det fik provst Theilade til at gøre situationen op og til bunds, gøre hvad han burde. 28/2 1878 søgte han sin afsked, og begge Tårnby sogns embeder blev ledige, så lønningssmidlerne kunne omreguleres. Han tilføjede, at det var blevet ham stadig mere klart, at der måtte gøres forandringer for den talrige, for størstedelen »fattige Arbejdsfolk«, befolkning som skulle anmelde alle kirkelige handlinger i Tårnby aht. kirkebogsføringen og efter arbejdsdagen skulle folk gå $\frac{1}{2}$ mil til præstegården, i vinterhalvåret ad de sølede veje. Hverken folk i Sundbyerne eller sognepræsten fik fortrolighed med hinanden, da han måtte overlade til den yngre præst også hvad han mente, han selv burde gøre, bl.a. »de hyppige vanskelige Skilsmisssager«.

Det var Theilades overbevisning, at der nu burde gøres forandring, alle lokale som personlige forhold var til stede, så der kunne oprettes et sognepræsteembede i Sundby, hvor der var kirke, præstebolig og kirkegård. Theilade havde også et forslag til fordeling af indtægterne mellem de 2 præster, 5/9 til den, der kom til Tårnby og 4/9 til den kommende Sundby-sognepræst.

8. juli 1878 godkendte kultusministeriet/kongen at Sundby blev et selvstændigt sogn, herunder fik egne kirkebøger.⁹ Den nye sognepræst O.K. Bertelsen havde i 3 år været sømandspræst i London og der haft med ret så forskelligartede mennesker at gøre. Til gudstjenester gik det rigtig godt og i øvrigt

Fig. 1. Sundby kirke opført 1870 efter tegning af arkitekt Hans J. Holm, kendt fra bl.a. byggeriet af Det kgl. Bibliotek. Med unge P.A.F.Theilade som undtagelsen brugte her tre yngre præster 1870-1890 nogle af deres bedste år. Men den 4de fandt sig ganske til rette i 38 år. Efter postkort fra ca. 1890 i Københavns Bymuseum.

gav fødsler og dødsfald, vielser og skilsmisser ham en god del arbejde, også med kirkebøgerne.

Han blev prøvet da den gamle biskop H.L. Martensen 5. juli 1879 foretog visitats i kirken og dagen efter fra kl. 9-1 i Sundbyøster, Ny Sundbyvester og Gl. Sundbyvester skole.¹⁰ Bedømmelsen stod bagefter i præstens embedsbog og bispens visitatsbog: I Sundby kirke glædedes jeg ved »at forefinde en talrig Forsamling. Sognepræsten... holdt en opbyggelig og vækkende Prædiken over Dagens Evangelium, hvorefter der katechiseredes med den konfirmerede Ungdom, der i det hele fulgte ret godt med, om end Liv og Færdighed i højere Grad havde været ønskelig. Jeg tilønsker af Hjertet den velbegavede, nidkære Lærer Herrens Velsignelse fremdeles til det saa vel begyndte Arbejde for

Menighedens Samling til Herrens Samfund«. Bortset fra den lille anmærkning bestod pastor Bertelsen fint, bedre end lærerne, hvorom bispem bemærkede: »I de med et saa stort Børnetal fyldte Skoler prøvedes de øverste Klasser i Religion og Boglæsning, Fremgangen viste sig i det hele kun tilfredsstillende eller dog som upaaklagelig og afgav Vidnesbyrd om den Duelighed og Troskab, hvormed Lærerne arbeide«. – Ja, kirken havde tilsynet med skolen.

Den sommer blev der taget fat på præstegården, boligen fik en hovedreparation, der blev bygget et udhus og boret »en artesisk Brønd«, ved dyb boring kunne der hentes grundvand op. Især ved det sidste fik præsten bedre kår end sognefolkene.

Efter kun 5 år søgte, med de fineste udtalelser fra sine foresatte,¹¹ og fik O.K. Bertel-

sen 1883 embede som sognepræst ved Skt. Olai kirke i Helsingør, hvor han nok fik stor kirkegang. Han blev i 1894 provst – og døde 1902 58 år gammel.

Ny præst blev blandt 8 ansøgere P.D. la Cour,¹² en præstesøn, 36 år gammel, efter eksamen 1873 havde han været lærer et år i Århus og siden 1875 kateket (hjælpepræst) og førstelærer i Skanderborg. Han blev eneste præst for de 10.000-12.000 indb. i Sundby indtil sidst i 1887 hvor L.V. Nielsen blev hans medhjælper. Et regulativ fastlagde hvad hjælp la Cour kunne regne med, for L.V. Nielsen var tillige præst ved Kbh.s civile arresthus. For arbejdet i Sundby fik Nielsen 1200 kr. årligt. De rakte ikke langt, derfor også arbejdet ved fængslet.

la Cour fik siden ord for at være sund og stærk, men i hvert fald med en del børn kunne han næppe leve af lønnen i Sundby, og han så sig om efter bedre kår. Provst L. Koch anbefalede en ansøgning: Den gode taler og virksomme mand fortjente forflyttelse fra det opslidende arbejde, der lønnes tarveligt. 1889 valgte den komite, der havde forestået tilvejebringelse af midler til opførelse af Helligkors kirke på Nørrebro, la Cour som sognepræst. Tillige kom en residerende kapellan dertil.

Set bagfra havde de fine folk i komiteen med den erfarne C. Rothe, stiftsprovst i Kbh. siden 1865, og den ikke uerfarne, kirkeligt interesserede H.N. Hansen,¹³ borgmester i Kbh. siden 1873, valgt den til præst, som de bedst samstemte med, og ladet ham skifte fra det ene opslidende sogn til det andet, med en kun lidt bedre stillet befolkning end i Sundby. I Sundby havde la Cour været medstifter og formand for »Brændsels- og Bespisningsforeningen til Understøttelse af Fattige«. På Nørrebro skulle en ny kirke fæste rod, og en kreds af iderige og initiativrige

lægfolk mødte ham helt fra begyndelsen med mistillid og fortalte næsten præsterne ligeud, at de anderledes skulle gå ud og missionere i sognet.

Allerede 1893 søgte la Cour andet embede, han kom 1895 til Gamtofte. Han skrev i ansøgningerne, at han kunne ikke leve af lønnen. Han var også lovet 4.000 kr. og fik ca. 3.000 kr. og hans gerning var vanskeliggjort af folk, der kunne true »en sund, besindig folkekirkelig Udvikling«. Biskoppen havde anbefalet ham som en dygtig, samvittighedsfuld og besindig præst, der kunne gøre fyldest, hvor han kom. På Nørrebro kunne han ikke få udkomme til sin store familie.

På Sydvest-Fyn fik han 10 år, blev afholdt, men var de sidste 3 år en nedbrudt mand, der tænkte tilbage på Sundby-årene som hans bedste tid. Han blev også kun 58 år.

GUSTAV ADOLPH SCHNEEKLOTH

Hvem kunne fristes af Sundby efter at de 3 præster var flyttet, efter 6, 5, og 7 år? Det fristede Ad. Schneekloth,¹⁴ 37 år gammel og søn af en anset reformpædagog og skolebestyrer,¹⁵ der bl.a. ønskede skolen frigjort fra kirken. Han havde eksamen fra 1879, efter en kort tid som kateket var han 1880 blevet ordineret kateket i Fredericia og 1886 sognepræst for et par landsogne på Sjælland. Han havde begge steder haft gode forhold til kolleger og menighederne. – Men Sundbys godt 9.000 indb. kunne have mistet deres præst 1895. Han var ikke glemt i Fredericia og 4-500 opfordrede S. til at søge det ledige sognepræsteembede ved Skt. Michaelis kirke der. S. søgte også, men bemærkede i ansøgningen, at han aldeles ikke havde »noget Ønske om at blive forflyttet«. Han var »vel tilfreds« i Sundby, men opfordret af så mange mente

han ikke, at han burde afslå at søge. Han skrev: »Selv er jeg i Tvivl om, hvad der for Menigheden«, hvor han kun have været 5 år, »og mig« vil være det bedste, hvorfor han overlod det til sine foresatte at afgøre det, »idet jeg forhaabentlig vilde være glad ved at forflyttes til Fredericia, men ogsaa glad om jeg skal forblive i min nuværende Gjerning«.

Forfatteren af nærværende artikel har ud af talrige ansøgninger ikke set en finere end fra denne præst, som kendte alle vanskelighederne, der mødte ham i Sundby og på den anden side tænkeligt en gerning i Fredericia, med folk der sluttede op om ham. Han overlod valget til andre dvs. den nyudnævnte Sjællands biskop, Skat Rørdam. Hans påførsel blev afgørende: S. var »en vel begavet, meget dygtig og nidkær Præst, som har gjort særdeles god Fyldest i den vanskelige Stilling, han nu beklæder«, og han får yderligere udtryk for påskønnelse af hans gerning fra Fredericia. Bispens sluttede: »Jeg kan derfor ikke andet end ledsage hans Ansøgning med min bedste Anbefaling, medens jeg samtidig vilde meget beklage, om han allerede nu skulde blive kaldet bort fra sin nuværende Gjerning.«¹⁶ S. blev i Sundby og søgte næppe andre embeder.¹⁷

1906¹⁸ så Schneekloth tilbage på den første tid i Sundby og skrev: »Dette stærkt voxende Sogn, med en stor Arbejderbefolkning, megen Nød og Fattigdom og elendige Skoleforhold¹⁹ lagde rigelig Beslag paa mine legemlige og Aandelige Kræfter, særlig i de tidligere Aar, da jeg stod saa temmelig ene om Arbejdet«. – Men også lidt prosaisk meddeler embedsbogen om den bolig Schneekloth overtog. 26/7 havde han fået ministeriets svar om omkostninger til »et Brøndanlæg«, der godkendtes og at 420 kr. dertil kunne lånes, at forrente og afdrage over 10 år. 1891 godkendte ministeriet, at præstegården

Fig. 2. Gustav Adolph Schneekloth (1853-1929), sognepræst ved Sundby kirke, fotograferet med ridderkors i 1906. Foto Atelier Moderne, Det kgl. Bibliotek.

udvidedes og efter den forelagte plan, og de fornødne 6.000 kr. kunne lånes og afdrages over 28 år. Men brøndanlægget gav for lidt vand, »særlig efter at der ved Naboejendommene var foretaget flere Boringer efter Vand«, hvorfor Schneekloth lod »Brønden gjøre dybere og opmure i Cement«. Samtidig anbragte han et komfur i køkkenet, udgifterne 300 kr. kunne lånes, mod forrentning og afdrag over 10 år. – Vi går lidt videre, 1897 blev der taget nyt embedslån for at indrette 3 værelser ovenpå og badeværelse og klosetrum, samt indlagt vand i køkkenet.

Om kirkebesøget sagde Schneekloth godt

30 år efter han kom til Sundby,²⁰ at det »har været ret godt gennem Aarene«. Han fortsatte om søndagens kirkelige handlinger: Jeg havde ofte 6 brudepar knælende foran alteret, endog dåb af 28 børn ved samme lejlighed og adskillige gange stod 8 barnekister foran ham. Schneekloth begyndte fra starten med at genetablere en menighedspleje. I begyndelsen blev der indsamlet brugte klæder, som kvinder syede om til genbrug. Der blev fundet medarbejdere til søndagsskole, afholdsforening, ungdomsforeninger, hvad der forudsatte en stor kreds af medarbejdere. Også en sygeplejeforening kom til, alt dette i eller ud fra præsteboligen, indtil der 1902 blev samlet ind og der kunne bygges et menighedshus.

Noget om forholdene siger biskop Skat Rørdams indførsel i embedsbogen ved visitats 4/12 1898: Kirken var fyldt af både ældre og yngre og efter Schneekloths opbyggelige prædiken svarede en talrig skare konfirmerede »gennemgaaende godt og livligt«, ikke få med tænksomme svar, der vidnede om, »at de havde modtaget en god Vejledning. Gud give dette Sogns samvittighedsfulde Præst og hans Medhjælper²¹ fremdeles sin Velsignelse« i tjenesten, så de får nåde til at samle »en troende og bekendende Menighed om Herren«. I de øverste klasser i Central-skolen og Øresundvejens skole fandt bispen det første sted »Tilstanden... i det hele god; derimod stod børnene i den sidste tilbage, især i dansk Læsning og Retskrivning«. – Unægtelig en hård dom fældet på kort tid og var elevernes hele baggrund taget i betragtning?

Men var forholdene så slemme som præst efter præst skrev, sidst Schneekloth om boliger og sanitære forhold, bl.a.: »Mælken fra Høkerens Disk virkede om Sommeren som Gift paa Børnene«. – 1895 skrev J. Carlsen,

Københavns øverste ansvarlige læge: Sundbyerne har den højeste sygelighed og dødelighed, overgår det værste distrikt i Kbh., Christianshavn. Vandforsyning, kloakering og sundhedsvedtægter er utilstrækkelige. Særlig Sundbyerne er et stort hygiejnisk problem for Kbh., smittefaren fra dette arnested for epidemiske sygdomme er meget stor. Andre læger bakkede Carlsens vurdering op.²²

Schneekloth så 30 år efter tilbage og talte om, at han i de mange år havde mærket meget lidt til det præstehad, der skulle have været i adskillige arbejdersogne. Allerede 1906 skrev han: »Jeg glæder mig inderligt ved den Venlighed og Imødekommenhed jeg i disse mange Aar har mødt i Sognet, ikke mindst hos Arbejderbefolkningen, til hvilken jeg formener at staa i et godt Forhold, og som jeg aldrig har haft Vanskelighed ved at arbejde med.«²³

Der var nu en undtagelse, som Schneekloth dog klarede i tide. 27/12 1895 berettede Social-Demokraten på forsiden om en bgl. begravelse på Amager. Begge Sundby kirkes præster havde nægtet at kaste jord på en stenhuggers kiste, for »han havde holdt Bryllup paa Raadhuset.«²⁴ De forhørte sig hos biskoppen, som skulle have stillet præsterne frit om de ville fungere, og de svarede stadig nej. 2. juledag havde ca. 500 mennesker været samlet i kapellet og hørte, at præsten havde forbudt sang der. Mens kirkeklokkerne – mærkeligt nok – ringede, drog de 500 med 3 faner i spidsen til Sundby kirkegård, hvor kisten blev sænket i graven, mens et sangkor sang en salme. Et sognerådsmedlem ignorerede graverens ord om, at det ikke var tilladt og holdt en hjertelig tale og forsamlingen sluttede med at synge nok en salme.

Det blev indledningen til en kampagne for borgerlige begravelser. Social-Demokraten

var i nogle måneder i stand til at berette om 10.000 til en begravelse i Forsamlingsbygningens Have på Enghavevej, og om flere nægtelser fra præster, samt 22/2 1896 om endnu en begravelse i »Folkets Have«. Det skyldtes stiftsprovst J. Paulli, som 1/3 blev taget i skole. Han havde sagt, at ritualet hindrede præsters medvirken; men, hævdede bladet, den 100 år gamle bestemmelse var ændret, og få måneder før havde præster medvirket ved begravelser af bgl. viede, mens der i Sundby var indledt en ny krigsplan af præsterne. Bladet sluttede: Før var det anset for en ulykke, hvis en præst nægtede nogen jordpåkastelse. Men den stigende oplysning har frigjort folk fra præsteåget. Hvad der var vanære er nu ære. De storstilede begravelser vidnede om »en Revolution i Befolkningens Aandsliv og Tænkemaade«.

Men 19/1 1896 havde Schneekloth et indlæg i »Dansk Kirketidende«: Det var betænkeligt for præsterne at medvirke ved jordpåkastelse, hvor folk i levende live havde sagt, at de ikke vilde have med præster og kirken at gøre. Noget andet var, om folk havde fortrudt det eller ikke mente noget med deres udtrædelse. Kirken skulle ikke dømme nogen ved at nægte jordpåkastelse af medlemmer af folkekirken, andet er det, når folk er trådt ud af folkekirken. Nægtelser kan forbitte de pårørende, så de vender sig imod præster og kirke. Det er uretfærdigt, men et hul i lovgivningen bør udfyldes ved en lov om borgerlig begravelse for mennesker, der står udenfor kirken. Det har været foreslået og er blevet afvist. Men det vil betyde noget, hvis kirken selv søger den sag fremmet, mente S.

Kirketidendes redaktør, den kendte grundtvigske præst J.H. Monrad skrev, at der i den 12. time bør rettes op på det forsømte, så folk i som udenfor folkekirken kan begraves

på dens kirkegårde, det være sig borgerligt eller kirkeligt. Samtidig bør præsterne stilles frit, om de vil medvirke ved begravelserne. I øvrigt benægtede Monrad, at nogen kollegial aftale skulle have ændret præsternes holdning. (Problemet var dog drøftet 22/10 1894 i Københavns Præstekonvent). Han fortsatte i bladet 16/2: Efter gældende lov må borgerligt ægteforenede regnes for udtrådte af folkekirken og det er andre forment, at sige noget ved en begravelse. Her begår et religiøst flertal i kristendommens navn en uretfærdighed. Folk udenfor Folkekirken bør kunne regne med en sømmelig begravelse.

Anderledes så redaktøren af »Fra Bethesda«, udgivet af Københavns Indre Mission, på sagen, da det bragte Schneekloths indlæg 26/1. Redaktøren professor Schat Petersen imødegik, at kirken var forpligtet til at tage initiativ til en ændring, endsige til Monrads mere vidtgående forslag, for kirken skal ikke gøre døden behagelig, og at »Social-Demokraternes Harme i den Anledning kommer til at gaa ud over Kirken, gør denne ikke noget, men tjener kun til dens Ære«. Det foreliggende kan bringe mange til besindelse, som nu ved hensynsløs agitation lader sig foranledige til udtrædelse. – Det standpunkt delte en god del af præsterne.

Nu havde Sjællands biskop, som Schneekloth havde berådet sig med, forespurgt ministeriet om dets stilling, og havde tilføjet at han af præsten var spurgt efter, ikke før, begravelsen, og at det Social-Demokraten havde skrevet i alt væsentligt var rigtigt. Ministeriet udtalte, at når bispemanden havde ønsket det klart fastslået, at der ikke var forbindelse mellem bgl. ægteskab og vedkommendes begravelse og spurgt, om præster var forpligtet til at fungere for folk, som havde erklæret ikke at tilhøre noget trossamfund, så svarede ministeriet hertil, at i så fald

var præster berettiget til at nægte at fungere, mens det fortav at de kunne medvirke. Det var den tavshed Monrad beklagede i Dansk Kirketidende 5/4.

Efter behandling af kirkelige autoriteter forud i 90'erne og efter at borgmester H.N. Hansen 11/11 1896 i Landstinget havde efterlyst en ordning om udtrædelse og genindtrædelse i Folkekirken og om de konsekvenser der blev draget af, at folk der blev bgl. ægteviede måske fordi formen der stemte med deres naturlige opfattelse, så var de trådte ud af Folkekirken, så nemt burde det næppe fortsat gå, og kultusministeren lovede imødekommenhed.²⁵

22/1 1897 forelå der en anordning om begravelser på Folkekirkens kirkegårde af folk, som ikke tilhører folkekirken; her bestemtes det at Folkekirkens præster ikke var pligtige til at fungere, men hvis de var villige til det kunne de foretage »Jordpaakastelse og bede et Fadervor samt lade Salmer afsynge ved Graven«. Her var tillige forskrifter for præsters optræden hvor det gjaldt andre trossamfund, de være sig anerkendte eller ikke. 22/3 1897 kom så Anordning med regler for udtrædelse og genoptagelse i Folkekirken, hvorom der ganske havde manglet klare regler.²⁶

Schneekloth kunne sammen med mange andre tilskrive sig nogen ære for at have medvirket til at skabe anstændigere forhold på kirkegårdene. Hans første optræden på Sundby kirkegård synes ikke at have skadet forholdet til arbejderne i sognet, selv om de snarere læste Social-Demokraten end de kirkelige blade. Det må være nået ud i sognet, at han efter det første uheld søgte at få bedre forhold for begravelser. – 1922 udtalte han: »Jeg har i de mange Aar mærket meget lidt til det Præstehad, der siges at have været i adskillige Arbejdersogne.«²⁷

DELING AF SUNDBY SOGN 1899 –
NATHANAELS KIRKE

Men væsentlige kapitler er udskudt til nu, især om den første Indvielse af Nathanaels kirke 19/3 1899 og udskillelse af et nyt sogn, den nordlige del af Sundby sogn. Herom fortælles, men ikke om hvordan Tårnby slap af med de mange udgifter til Sundby, og hvor flere var til at forudse, ved 1896 at få oprettet Sundby kommune.

Det gik ikke helt nemt med at få delt Sundby sogn, det krævede gentagne forhandlinger mellem »Den københavnske Kirkesag« og Schneekloth inden det vedtoges at opføre en kirke på Køhlersvej, i dag Holmbladsgade. Grundstenen blev lagt 14/6 1897. Problemet var om det skulle være en distriktskirke i Sundby eller en sognekirke, bag lå spørgsmålet om at skaffe løn til præsten, og det endte med, at forretningsudvalget for Kirkesagen og Schneekloth 30/7 1898 androg ministeriet om, at den nordlige del af Sundby sogn blev henlagt som sogn for den nye kirke, der blev sognekirke med navnet Nathanaelskirken, og om at der blev ansat en sognepræst, hvis løn foruden offer og accidenser (betaling for kirkelige handlinger), fik de på det nye sogns jorder hvilende indtægter.²⁸

JOHANNES NORDENTOFT

Kirken, tegnet af slotsarkitekt Thorvald Jørgensen, havde ca. 700 siddepladser. Grunden havde Kirkefondet købt, de 70.000 til kirken havde »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker i København«²⁹ indsamlet og den overdrog kirken til Kirkefondet, som skulle afholde driftsudgifterne. Ny præst blev Johannes Nordentoft Thomsen,³⁰ cand.teol. 1891. For at blive i København havde han fortsat med

Fig. 3. Holmbladsgade med Nathanaelskirken indviet 1899. Kirken blev tegnet af Christiansborgs arkitekt Thorvald Jørgensen. Postkort i Københavns Bymuseum.

at læse dansk og historie. Blandt studenter i et kollegieliv oplevede N. spændingerne mellem brandesianere og deres idealiserende modpart. 1893 fik han tilbudt et vikariat på Herlufsholm, det blev til 5 1/2 års arbejde og venskab med unge lærere blandt dem Hans Koch, der tænkeligt fik ham interesseret i Kirkefondets arbejde. 19/3 1899 var Nordentoft præst ved den nye kirke på Amager.³¹

1911³² skrev han om sine præsteår: Nathanaelskirken hilstes ikke med begejstring af sognets folk, men med en vis »overbærende Velvilje« og nok nogen fjernfølelse. Det var overvejende folk indvandret fra landet. Men »Ord om Gud og om Jesus« kunne »ikke give

Mad paa Bordet og ikke skaffe Arbejde«. En vis venlighed var trods alt hurtigt at spore. I Kirkefondets kirker blev der ikke gjort forskel på fattig og rig, på dem, der betalte ved kirkelige handlinger og dem, der ikke gjorde det. Gror der intet af velvilje, så bereder den dog jordbunden. Menighedsplejens hjælp har vel også lukket en og anden dør op for Evangeliet, men hvad »den tog af Tid og Tanker for den egentlige Præstegerning. Ak, hvor var der Fattigdom i Nathanaels Sogn i de Dage! Bundløs Fattigdom i de gamle Røner«. De virkelig troende i sognet var mest baptister og metodister, der så med uvilje på folkekirken. De få »sande Kristne, der meldte sig til Samarbejde med den nye Præst« var

snart talte, han skulle begynde en kæmpeopgave og betale dyre lærepenge. Heldigvis lønnede Kirkefondet en hjælpepræst, som kunne holde søndagsskole og så der var 2 til med en tom ølkasse som talerstol at kunne holde friluftsmøder.

1937³³ skrev Nordentoft erindringer: Om Kirkefondets »i bedste Forstand demokratiske Syn« uden forskel på rig og fattig, med sans for lægfolkets ret og betydning i kirken og med forståelse af sognets krav på sin præst, modsat det almindelige syn den gang af storbyens præster, der betragtede sig som valgmenighedspræster – dette nye syn »tog mig med Liv og Sjæl, og jeg gik glad ind i Kampen dels mod gammel død Højkirkelighed og dels imod den uretfærdige og ofte hadefulde Bedømmelse af Kirken... fra Arbejdernes Presse og politiske Førere. (En Bedømmelse, som til en vis Grad bliver forstaaelig, naar man tænker paa Kirkens Synder i den forudgaaende Tid – Synder især ved Tavshed)«.

»Det var i den store Lockouts Aar« at jeg kom som præst.³⁴ Fra da af »skriver jeg min ændrede politiske og sociale Indstilling«. Jeg var opvokset i et konservativt hjem.³⁵ Som student hylkede jeg Estrup, men havde aldrig kendt til og derfor heller aldrig forstået arbejdernes liv og kår. Som præst kom jeg dem nær, »og det gør en stor Forskel, om Arbejdsløshedsstatistik og Lønforhold« er tal på hvidt papir eller det gælder »ens Venners Ve og Vel... deres Frygt og Kamp, deres Børns Fremtid«. Socialdemokrat blev jeg ikke, jeg har ikke haft nogen tro på statens overtagelse af al produktion, uden frit initiativ, dets risiko, men også dets drivkraft. Og Socialdemokratiets stilling til forsvarssagen var en afgjort hindring for tilslutning.³⁶ »Men siden 1899 har hele min Sympathi og al min Interesse været paa Underklassens Side i den

Fig. 4. Johannes Nordentoft Thomsen (1868-1948), sognepræst ved Nathanaels kirke 1899-1905. Her fotograferet i Akademisk Skyttekorps uniform ca. 1890 blandt en gruppe teologistuderende i civil. Det viser en af hans stadige hovedinteresser, forsvarssagen. En anden ligeså stadig var at få forbedret de fattiges kår ved at ændre samfundsforholdene. Lockouten 1899 lærte den unge præst social forståelse. Udsnit af foto ved Chr. Neuhaus, Det kgl. Bibliotek.

socialle Kamp. Jeg forstod nu, at Kirkens Barmhjertighedsarbejde altfor ofte havde tilsløret dens Blik for Retfærdighedens Krav – og for Umuligheden af, at Godgørenhed alene kunde andet end sætte nogle Lapper paa det gamle ubrugelige Klædebon. Nej, der maa en radikal Ændring af Samfundsforholdene til... ad Lovgivningens Vej. Fremfor alt maa da kristne Mennesker derfor være politisk interesserede og paa lovlige Maade arbejde for en saadan dybtgaaende Forandring«. En kristen kan godt være konserva-

tiv, men kun med dette mål for øje. Det lærte jeg af livet selv mellem fattige venner, lærte at der ikke er et socialt evangelium, men ikke noget sandt og ægte evangelium som ikke er socialt.

Det lærte jeg som en af Kirkefondets præster – »maaske dengang den eneste af dem, der ikke hørte til indremission«. Det var en lykke og en glæde at begynde der – før jeg foråret 1905 kom til »Danmarks rigeste sogn, Hellerup«.

10/6 1904 skrev Nordentoft i Kristeligt Dagblad en replik til bladet der havde misbilliget, at han skrev i Social-Demokraten. Det gjorde han ikke i tiltro til, at han kunne få partiførere eller journalisterne der til at opgive fjendskabet mod kirke og præster, men alene for at få 40.000 i tale, så de dog kunne høre et ord fra positiv kristelig side. Jeg går til arbejderne, hvor de findes. Kristeligt Dagblad vil sige dem, at kristendom og socialisme umuligt kan forenes. Jeg vil sige: »I kan godt være Kristne, fordi I er Socialdemokrater«. Og omvendt: »I kan godt være Socialdemokrater, fordi I er Kristne«. Efter mit skøn er bladets holdninger overfor fagforeningerne en »alvorlig Hindring for Guds Riges Komme her i København«.

Bladet beklager de ukloge strejker, men hvis man som jeg finder »den nuværende Fordeling af Samfundsgoderne i høj Grad uretfærdig og ukristelig, bliver man noget varsommere« med at tale om uretfærdige strejker. Ofte måtte N. udbryde ved at læse det blad: »Giv dem dog den Ret, de har!« Det er vejen til at få mennesker i tale, at give dem den ret, de har, og derefter tale om den uret, de har. »Jeg er ikke Socialdemokrat; men jeg vil ganske vist følge dem et godt stykke frem ad deres Vej«. De har ret i, at vi må ud af »den nuværende uudholdelige Tilstand.«³⁷ - Jo, Nordentoft talte i tide, nøjedes ikke blot med

i mere eller mindre tilgængelige skrivelser at udtrykke sin mening.

Da han flyttede skrev han om vilkårene i Nathanaels sogn til mulige ansøgere den orientering: »Netto-Indt. c. 3800 Kr. – Husleje 700 Kr., Skat 136 Kr.« Boligen sammenbygget med kirken, og om Sognet: »Nogle Bapt. c. 30 (Sognebåndsløserne) til (Sognepræsten) i Sundby. Men(igheds)raad: Indr. Miss. – og Centrumsfolk. Bef.(olkningen) saa godt som udelukk. Social-Demokr., er velvillig stemt p.Gr. af Kirkefondets demokr. Arbejdsmaade. Dog endnu lidet virkeligt Liv.« Stort Arbejde i K.F.U.M. og U.K., Blaa Kors, Søndagsskole, Men.(igheds)pleje o.s.v. Stor Trang til Hjælp; af den Grund store Krav til Præstens Arbejdskraft, Helbred og Pung. En Sygeplejerske til Raadighed. K.fondet lønner en ord. Medhj. Emb. kræver megen Udholdenh. og Evne til at lede og styre. Forstaaelse af Bef.s sociale Kamp og Sympati for dens økonomiske Frigørelse vil lette hans Arb. betydeligt.«³⁸

Kan nogen bebrejde Nordentoft, at han flyttede, eller at de 3 første præster i Sundby gjorde det efter omtrent tilsvarende åremål. Men respekten for Schneekloth stiger unægtelig.

Sundbypræstens embedsbog viser, at Schneekloth fra ministeriet via biskoppen og provsten (den vanlige tjenstlige gang) modtog et svar af 17/11 1902 på et brev om godkendelse af hans ansøgning om, at pålignede præste- og klokkerpenge (København-ordningen) på 4.586 kr. fordeltes, så sognepræsten fik 2.000 kr., klokkeren (kordegnen) 1.500 og graveren 500 kr., mens resten foreløbig tildeltes den ordinerede medhjælper. Bispnen, der havde anset den præstelige betjening i Sundby for langt fra fyldestgørende med sognets stadig øgede folketal, foreslog en ordning ana-

log med andre københavnske sogne, hvor præsterne fik 2/3 af beløbet, deraf sognepræsten igen 2/3 og en residerende kapellan 1/3, mens den sidste tredjedel af hele summen tilfaldt kirkebetjeningen.

Af hensyn til den nye faste præsts indtægt var det nødvendigt at kende Schneekloths embedsindtægter efter at Nathanaels sogn var udskilt. Bispens havde bemærket, at Schneekloth ikke var udnævnt med det forbehold, som siden var taget i Kbh., at nyanstatte præster var pligtige til at finde sig i ændringer i deres embedsforhold, men da det jo ikke var præstens fortjeneste, at et sogn fik stadig flere beboere med øget løn til følge, så var det alligevel rimeligt at ændre Schneekloths løn.

Herefter opsøgte Schneekloth biskoppen og erklærede der, at han »ikke vilde indgaa paa Ansættelsen af en residerende Kapellan, men derimod nok forhandle om en eventuel Udskillelse af et nyt Sogn«.

1905 fortsætter embedsbogen herom. Schneekloth havde henvendt sig til biskoppen, da han var villig til at foretage en ny sognedeling, hvor området syd for Øresundsvej og øst for Amagerbrogade blev et selvstændigt sogn, hvis Kirkefondet ville bygge kirke og der ansætte en sognepræst, som Schneekloth vilde afgive accidenser og konfirmandhonorar til. Kirkefondet fandt hurtigt grund på Kastrupvej og »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker« ville bygge sognekirken. Derfor androg Schneekloth og menighedsrådet i Sundby sogn ministeriet om, at det nye sogn blev oprettet og en sognepræst ansat. Ministeriet svarede, at en ny

kirke kunne blive filialkirke til Sundby sogn, det lindede på økonomien.

Måneden efter afslog Sundbys menighedsråd bestemt dette og tilføjede, at kirken var jo opført. I april var menighedsrådet hos biskoppen og afslog hans forslag om en status som distriktskirke. Det hjalp, der blev fundet midler til præst og klokker af præstpengene i København, og ministeriet indstillede, at der blev udskilt et sogn på visse betingelser til Kirkefondet. Her var sagen på vej til at strande i en principiel uafklarethed mellem ministerium og Kirkefond, det principielle problem klaredes og »Filips sogn« og den midlertidige kirke af kokkolit, »Filips kirke« indviedes 27/10 1907, også til stor glæde for Schneekloth.

I Sundby havde Schneekloth i årene 1905-23 midlertidig hjælp fra 9 skiftende præster indtil der 1921 blev oprettet en fast stilling som kaldskapellan. Det hjalp, men sagde Schneekloth i 1922, at med sine ca. 18.000 indb. og dertil mange sognebåndsløserere var sognet altfor stort.³⁹ Vel havde Vor Frelzers sogn og Christians sogn 1918 fået andele af det nordligste Amager, det havde nok lindet videre ud?

1923 fyldte Schneekloth 70 år og skulle som andre embedsmænd gå af ifølge aldersgrænsen på 70. Men J.C. Christensen havde gennemført en regel for præster, så de kunne fortsætte, når biskoppen og stedets menighedsråd samtykkede dertil. Schneekloth fortsatte da til 4/11 1928. Han havde set den endelige Filips kirke indviet 1924. Men få måneder efter afskeden døde den gennem 38 år vel tjente Amagerpræst 16/2 1929.

FORKORTELSER

Kirkehistor. Saml. = Kirkehistoriske Samlinger
Love-Exp = Love og Expeditioner vedkommende
Kirke- og Skolevæsenet ved H. V. Skibsted
MF, ML = Medlem af Folketinget / Landstinget
Kultusministeriet ved Niels Petersen, Kbh. 1972:
1. kontor, som varetog de kirkelige forhold 241ff.
Journal nr.:
1-68 1848-1915 Forestillinger, et bind for hvert år,
jfr. side 202
2722-2751 1857-1915 Fortegnelse over ansøgere
til ledige gejstlige embeder 30 pk.
2752-3055 Ansøgninger om gejstlige embeder 304
pk. Jfr. 202f

NOTER

1. Peter Andreas Frederik Theilade (1808-91) var i sit forrige embede i Jylland blevet provst og beholdt som vanligt titlen i Tårnby.
2. Det er uklart, om det egl. var professorerne der var kirkeejere eller Universitetet, Sjællands Stiftsøvrighed skrev i hvert fald 5/8 1879: »Universitetet som Kirkeeier«. Derfor kom der tilskud til kirken i Sundby.
3. Hans Lassen Martensen (1808-84), teol. professor 1840-54, Sjællands biskop 1854-84, 1867 kgl. konfessionarius.
4. I Sundby blev præstens embedsbog autoriseret til brug 15/6 1880. Der var begyndt før med kortere notater om kirkens opførelse og fortsætter på sikker grund med Theilades ansøgning 28/2 78 om deling af Tårnby sogn ved udskillelse af Sundby som et selvstændigt sogn. Provst Leo Kamstrup takkes for bekvem adgang til embedsbogen.
5. Johan Vilhelm Johnsen (1837-87) og hustruen Ida Anne Helene Jessen, der var født 1844. Johnsen var teol. kandidat fra 1862 og havde været præst på Alm. Hospital, hvor hans

prædikener skal have samlet lemmer fra alle stuer. Christian IX tilbød ham at blive lærer for prins Valdemar, han afslog, da han ikke som forudsat ville forlade lemmerne. Hans helbred voldte tidligt hustruens ængstelse; hun havde sat igennem, på tværs af tidens sociale forskelle, at blive uddannet sygeplejerske. Begges forældre tilhørte overklassen, hans far var geheimekonferensråd, departementschef i finansministeriet, hendes far havde været kammerherre, overførster for de jyske skove. Han var død 1866, men familien kan have formidlet den opfordring om at søge embedet i Vamdrup, som Ida Johnsen ikke angiver nogen grund til. – Pastor og provst Johnsen blev 50 år.

6. Ida Johnsen f. Jessen skrev »Mellem to Tidsaldrer, Erindringer« i serien »Memoirer og Breve«, Kbh. 1915. Det er en væsentlig kilde til de sociale og kirkelige forhold i Sundby fra 1870. Der er klare erindringsfejl, men hovedindtrykket er tilforladelighed, s. 49ff. – Citeres i det følgende Ida Johnsen.
7. Ida Johnsen 155f. Skildringen af forholdet til Christianshavn-præsterne forekommer ret upræcis. Fra sin tid som kateket og fængselspræst på Christianshavn skildrer Vilh. Muncks Optegnelser, s. 105ff (Kbh. 1922) det omfattende velgørenhedsarbejde.
8. Theilade junior blev præst, også provst, i nogle jyske embeder.
9. Med oprettelse af Sundby sogn fik det egne kirkebøger, fra 1878 udviser de bl.a. rystende tal for spædbørns og småbørns dødelighed.
10. 16/6 1879 havde biskop Martensen bedt provsten for Smørum Sockelund herreder om at meddele provstiets præster om lagte planer for visitatser der, og hvad han forventede: At forefinde teksten, hvorover der prædikes i kirken og »Prædikantens Thema«, præstens og lærernes embedsbøger, oversigt over udfaldet af sidst afholdte eksamen i skolerne, samt hvil-

- ke salmer, den voksne ungdom havde lært. – I kirken skulle den konfirmerede ungdom træde frem, når der efter prædikenen var sunget et par vers. Så kom overhøringen, hvorefter ungdommen burde blive stående og ikke forstyrre »Opbyggelsen efter endt Catechisation« ved at gå tilbage til stolene. – I skolerne ønskede bispnen ved ankomsten dertil en skriftlig opgivelse af børnetallet, skolelærerens navn og alder, samt navnene på skolekommissionens medlemmer. De og sognerådets formand indbydes til at overvære »Børnenes Prøvelse« som indskrænkedes til øverste klasse.
11. Sognepræster sendte ansøgning om embeder gennem provst og bisp, som ved indsendelse til kultusministeriet påførte deres udtalelser om ansøgeren. Sundby var ikke ret eftertragtet blandt præster, kun 6 havde søgt 1878. Hvor en ansøger fik embede, er hans ansøgning ikke bevaret. Men i ministeriets »Forestillinger« til kongen (ved udnævnelser og afsked især) begrundes udnævnelser ud fra påtegninger. Deri er citeret 2/2 1883 provstens ord om Bertelsen: En meget begavet, flittig, samvittighedsfuld og åndrig og vækkende prædikant. Han har udvist megen omhu og har talt kærlige forkyndende ord, været en utrættelig og kærlig sjælesørger i den talrige og fattige befolkning, han »forsømmer Ingen og Intet, uagtet hans Kræfter have ondt ved at slaa til« og vinder alle. Han vil gøre god fyldest, hvor han kommer. Biskop Martensen tiltrådte det hæderlige vidnesbyrd, »Ansøgeren trænger i høj Grad til Befordring«. Her var 16 ansøgere.
 12. P.D. la Cour (1847-1905) var af provsten kaldt nidkær, duelig og velbegavet, forstår at samle »en stor Tilhørerkreds«. B.J. Fog (Sjællands biskop 1884-95) anbefalede på det bedste, det var en velbegavet, virkelysten og besindig mand, særdeles skikket til det embede, der søges. – Om de kår han fik på Nørrebro, se Kirkehistor. Saml. 1999 194f.
 13. Hans Nicolaj Hansen (1835-1910), højesteretsadvokat, borgmester 1873-97, MF 1876-79, kongevalgt ML 1895-1910, Landstingets formand 1902-07, 1899 frikonservativ.
 14. Gustav Adolf Schneekloth var født 1853, kandidat 79, uord. medhjælper s. år, kateket og overlærer Fredericia 80, 1886 sp. Tystrup-Bavelse, Forestillinger nr. 105 begrunder denne udnævnelse: Byens 2 præster skrev, at S. ved siden af lærergerningen havde deltaget som præst med »en Dygtighed og Nidkjerhed, der har vundet en varm Anerkjendelse«; provsten kaldte S. »en flink og dygtig ung Mand« som har samlet »en talrig Menighed om sin Forkyndelse«; med sit dobbelte virke er det naturligt, at han meget ønsker et selvstændigt embede, »hvortil han i enhver Henseende er værdig, og hvortil han paa det bedste anbefales«. Biskoppen mente det samme under hensyn til »de meget anbefalende Vidnesbyrd«. – Der mangler en opgørelse over ansøgetallet til Sundby, men »Forestillinger« anfører 21/3 90: Embedet kræver en mand med mere end almindelig dygtighed. Provsten havde skrevet: S. besidder »udmærket Nidkærhed og Besindighed« og hans tiltalende prædikener høres altid af »en talrig Kreds«, ligesom han »ved hele sin milde og vindende og smukt præstelige Færd knytter sin Menighed til sig«. Biskop Fog føjede dertil: En begavet, ualmindelig dygtig og nidkær præst, der vil egne sig særdeles godt for dette embede, dertil anbefales han »paa det Allerbedste«.
 15. Hans Schneekloth (1812-82) var som skolebestyrer for skole-hjem samarbejde og for skolens frigørelse fra afhængighed af kirken. Han oprettede 1854 en realskole på Frederiksberg-Vesterbro, som 1856 fik egen bygning på Værnedamsvej og blev til Schneekloths Latin og Realskole, der videreførtes af en anden søn Karl Andreas S. (1849-1912).
 16. Thomas Skat Rørdam (1832-1909), videnska-

- beligt arbejde og dr. phil, 1869 landsbypræst på Sjælland, 1880 sp. Helligåndskirken Kbh., 1886 Holmens provst, 1895-1909 Sjællands biskop. Provst L. Koch havde påført: Ham bekendt har S. »gjort god fyldest i den ingenlunde lette stilling ... han er en alvorlig og arbejdsdygtig mand ... som har efterladt sig godt minde i sin forrige Virksomhed«. Skønt det vil være beklageligt, hvis Sundby igen skal skifte præst, måtte han anbefale på det bedste. H.L.S.P. Koch (1837-1917) var efter præsteår på Falster sognepræst i Brønshøj 1880-92 og i Glostrup 1892-1907 samt provst for Sokkelund herred 1882-1902.
17. Ansøgninger om præsteembeder er kun opbevaret til 1915; men det synes ikke sandsynligt, at S. derefter søgte bort.
18. Levnedsskildring til ordenskapitlet af 23/6 1906 er den ældste kilde der nok findes til skildring af S.s gerning i Sundby, hertil kommer »Før og Nu, historisk, topografisk Tidsskrift« ved F. Zachariae, om Amager 8.-9. årgang, 1922-23, 289-408 med interview af Schneekloth.
19. 31/10 92 indviedes den nye skole på Øresundsvejen. Taler var provst L. Koch, skolevæsenet havde jo gejstligt tilsyn. Koch begyndte: Meget som før stod fast, er nu rokket, glæde over hvert nyt fremskridt mod bedre oplysning er dog fælles. Derfor takkede han Taarnby kommune for »den smukke skolebygning« og hvad der var gjort for at forbedre lærernes stilling. Fattigvæsenet og skolevæsenet udgør en kommunes hovedudgifter. Det er sørgeligt når det første sluger flest penge, Koch mente ikke, at der derfor burde spares på det sidste. Dernæst kom, pænt indpakket, kritik af tidens rørelser: Skolen skal bygge på den grund, som hjemmene lægger. I vore dage skal samfundet oftest have skyld for alt, der ikke er i orden. Skolen er frihedens hjem, men uden »Orden og Tugt« er der ingen frihed. Nu om dage tales der om samfundsønder, men få tænker selv og lader andre tænke for sig, og giver sig »et af de Partier eller Foreninger, hvoraf vi er hjemmøgte i Vold«, hvor forslidte ord vinder bifald. Hellere være eneboer i ørkenen, end give sig sådanne i vold, hvor man skal tænke som alle andre. Vi må for fremtiden håbe, at der er folk, som vil være sig selv, ikke blot være i en stor flok. Overfor flid, nøjsomhed, ærbarehed og udholdenhed står dovenskab, utugt, drukkenskab og ustadighed, det sidste straffer sig selv. I skolen skal børnene lære, ikke at leve for sig selv, men for andre. Lad børnene opbygges af hvad de ser hjemme og sluttede provst Koch: Gud være med skolen, lærerne og eleverne og deres forældre og med at lyse velsigelsen over dem alle. Privattryk.
20. »Før og Nu«, 341ff.
21. Efter L.V. Nielsen, der blev sognepræst på Fejø kom 1896 den nyuddannede præst H.F. Rasmussen.
22. Lisa Elsbøll: Fra Sundby til København, især 143 og 151.
23. Den tidl. nævnte levnedsskildring til ordenskapitlet.
24. Nægtelse skete ikke på grund af brylluppet på rådhuset, men fordi brudeparret eller en af parterne selv – eller ved en kommissær/agitator? – havde afgivet en erklæring om, at de ikke tilhørte noget anerkendt trossamfund og dermed faktisk havde sagt, at de ikke tilhørte folkekirken, hvad der ikke altid var parterne klart. Det skabte problemer for præsterne, 1887 var spørgsmålet om de kunne døbe børn af forældre, der stod udenfor folkekirken, det ordnede ministeren J. Scavenius og biskop Fog bl.a. derved, at børnene ikke skulde undgælde for forældrenes uklarhed (Kirkehistor. Saml. 1966 124f), men uklart var det ved begravelser, sådan som Schneekloth fremdrager det. Der var rod, det vidner en lang række enkeltafgørelser fra ministeriet om, og præsterne stod

- usikre, borgerlige begravelser kunne ske på folkekirkens kirkegårde, men hvordan? – Tallet for bgl. gifte var ikke stort, men det var steget jævnt og var 1895 250 par, hvoraf alene manden i 200 tilfælde havde erklæret sig udenfor kirken, så kunne der ske bgl. vielse
25. Landstingets Forhandl. 1896/97 sp. 151-168.
26. Se Love-Exp. for nævnte datoer. – 22/1897 hed det vedr. folk udenfor folkekirken, at her havde der manglet regler, men præsterne fik ret, ikke pligt til at fungere. Yderligere fik anerkendte trossamfund ret til at bruge deres ritualer på kirkegårdene, når de var godkendte af ministeriet, og ændringer forudsatte dettes godkendelse. Indpakket stod, at begravelser uden en dertil berettiget præst medvirkede »skal det være tilladt« ved begravelser af folk udenfor folkekirken, at der bedes »Fadervor ved Graven« og synges passende salmer, godkendt af sognepræsten, »i Kjøbenhavn af Biskoppen«. Sker der overtrædelse kan en præst få forbud mod at fungere, sker det gentagne gange kan tilladelse til at bruge ritualer tages tilbage.
27. Den lidt løse betegnelse skyldes embedsbogen. 1889 havde præsten Henry Ussing ivret for at hjælpe på Kbh.s kirkelige nød i de få store sogne med hastig betjening af mange fattige under ét. Der skulle flere små sogne, flere præster og flere kirker til. Ussing og en kreds af venner fik kultusministeren til at nedsætte en kommission derom. Uden at afvente resultatet derfra enedes 7 lægmænd 18/10 1890 om at begynde en indsats med »Udvalget for Kirkesagens Fremme i København«. Den nedsatte kommission kom med forslag om store én-gangs tilskud fra stat og kommune for at komme i gang med kirkebyggeriet, men godsejerne i Landstinget stoppede den unødvendige støtte til den rige hovedstad og Kbh.s borgerrepræsentation var ikke meget positiv. 1896 dannedes »Det københavnske Kirkefond« som et halvofficielt initiativ med bredt - dog med nogen tendens – sammensat bestyrelse og Sjællands biskop som formand; det betød bl.a. en tilladelse til indsamling St. Bededag i kirkerne landet over til kirker i Kbh. Se Kamma Struwe: Kirkerevolution i 1890'erne, især 167ff og 299ff (Kbh. 1995), citeres Kamma Struwe i det flg. og Historiske Meddelelser om København 1998 172 ff. – Formand for forretningsudvalget blev Harald Westergaard (1853-1936), statistiker, nationaløkonom, professor i statsvidenskab 1886-1924. Han kendte årsager til fattigdommen i Kbh. og følte sig forpligtet til at ændre forholdene, men kirkesagen gav ham ikke tid til at gennemarbejde, hvordan det kunne ske, tillige frygtede han at de idealt indstillede vilde få følgeskab af folk, der blot ville bekæmpe socialismen. Kamma Struwe 71f og Torben Christensen i Kirkehistor. Saml. 1976, især 302f, 319.
28. Embedsbogen. – 17/2 1899 skrev Kirkefondets sekretær pastor Julius Friis Hansen til Nordentoft om hvad han havde aftalt med Schneekloth om løn. Om 2 væsentlige principper så Friis Hansen gerne drøftelser med N.: 1) Om betaling for brug af kirken, hvor der i Sundby var »et helt Regulativ«, mens Kirkefondet ikke fordrede betaling og 2) at N.s virke for fondet blev ordnet, så N.s løn ikke blev højere, hvis offer og accidenser indbragte mere, men heller ikke gik ned i løn, hvis de mindskedes. Fondets præster på Vesterbro var særdeles tilfreds med den ordning, som på én gang befrier præsterne for »Fristelsen til paa den Maade at arbejde for deres egen Fordel« og gør sognefolk klart, »at Præsten slet ingen Fordel havde af deres Offers Størrelse«.
29. »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker« var stiftet 1886 efter et kirkemøde, nogle kvinder begyndte indsamling til kirkebyggeri, når de var opført overlod foreningen dem til Kirkefondet, Kamma Struwe 47ff.

30. Navneforandring 24/4 1901, så Thomsen bortfaldt og Nordentoft blev efternavnet.
31. Forestillinger 1899 nr. 39: Foråret 1897 var Kirkefondet og Foreningen for Opførelse af smaa Kirker enige om vilkårene for en ny kirke i Sundby. Sognepræsten dér havde meget anbefalet det, for et sogn med over 17.000 indb. gjorde det umuligt at være præst på tilfredsstillende vis, og provst og biskop anførte, at Sundby kirke »var altfor lille og vanskelig kunde udvides«. Schneekloths tilbud og andre lønandele specificeres. Kirkefondet bliver ejer og får ret til 1. gang at indstille sognepræsten. – Hans Koch var søn af L. Koch, som vi mødte ved skoleindvielsen.
32. I 25 års jubilæumsskriftet for »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker« 23ff (Kbh. 1911).
33. Nordentoft skrev sept. 1937 en ret udførlig – og gennemarbejdet – levnedsskildring til ordenskapitlet.
34. N. kom nok derved forud for en del præster. Men Westergaard, Friis Hansen og Ussing havde et årti før talt og skrevet omtrent tilsvarende, nu var bl.a. de med i »Udvalget til Social Oplysnings Fremme« om at udgive bladet »Vor Tid« 1899-1900. Heri skrev H. Ostensfeld fx: Enhver »maa dog nu erkende, at det er en Fabel, at Kirken altid holder med de store. Den har gjort det mange Gange, men den er ved at gøre sig fri« (522) – og Hans Koch: Nutidens socialdemokrati har i så mange måder vor sympati, at vi intet har imod at kaldes socialister, modsat den laden stå til som var det gamle Højres store synd. Vi er i opposition dertil, har »Troen paa Muligheden af bedre Fremtidskaar« (542). Efter drøftelse i Kjøbenhavns gejstl. Convent 19/6 1899 vedtog privat 58 Kbh.ske præster en udtalelse, der opfordrede de stridende parter til fred, og regering og rigsdag til med al kraft at fremme social lovgivning. – Forud var socialisterne et ofte behandlet emne i konventet bl.a. 16/2 91 hvor

præsten og filantropen Nicolai Dalhoff sagde: Det er til at komme ud af det med de enkelte, ikke med korporationen. De er sikkert mod kristendom, fordi den er den stærkeste tilbageholdende magt og særlig værner familien; Jul. Ifversen: Kristendommen er både konservativ og radikal, præsterne husker kun det første og giver de fattige al skyld; Skat Rørdam: Kommer man for langt ind i socialdemokratisk tankegang er man tabt for kristendommen, det er selve den, der vækker had; Chr. Møller: Man vil ikke spises af med evigheden, men ivrer for det nærværende. Hadet kommer af troen på det evige liv. – Igen 9/1893: P. Krag: Vi må stille os midt i arbejdernes hjem, så de kan se at vi er venner, mens de i Socialdemokratiet går til grunde; Schepelern og Lützhøft: Vi kan ikke give love, den kristelige ånd må virke gennemsyrende; Skat Rørdam (modsat sidst): Præsten må ikke være på de besiddendes side og fordømme socialismen. Ulykken er, at det sidste har kirken hidtil gjort... 6/1 96 sagde Dalhoff nu bl.a.: Vi må hellere se ud som de fattiges præst end de riges (Protokoller i Rigsarkivet). December 1898 talte Albert Schack om, at der er et valg, enten at skaffe os af med ideer om lighed og broderskab, som har avlet utilfredsheden eller vi må fremad for at få de ideer ført mere ud i livet end hidtil. Ulykken er ikke, at de ideer er kommet frem, men at de ved kristne menneskers sløvhed og synd er faldet i hænderne på vantro og fritænkere, for de ideer er kristendommens egne. – Da man efter lock-ouren drøftede arbejdskampen sagde Hans Koch: Den har åbnet en hel ny verden for os, som vi ikke kendte, meget anderledes end vi troede. – Idyl var det ikke eneste, Jul. Ifversen svarede: Tro ikke at Social-Demokraten er venligere mod præster, den hader os som ingensinde før. Ledelsen frygter hverken Gud eller mennesker. – Nordentoft traf Vilh. Munck, præst for Herlufsholms

sogn, og blev gift med en datter. Også han havde nok påvirket N. Som ung havde Munck ved juletid skrevet »om Fattigdommen i Kjøbenhavn«, hvor han lod tallene tale: 9% af Kbh.s indb. var under fattigvæsenet, og 1/3 af Christianshavns indb. modtog offentlig understøttelse af en art. Men Gud være lovet, vi har hos os ikke kendt noget til de socialistiske ideer. Fra 1906-13 skrev Munck »Optegnelser« dvs. erindringer, hvor der bl.a. stod: De 40 år har vist at jeg tog fejl; det »Gud være lovet« ønsker jeg uskrevet, »thi største Parten af den Forbedring, som nu er indtraadt, er vitterlig Arbejdernes eget Værk«. Jul. Clausen og P.F. Rist »Memoirer og Breve« XXXVI, s. 116, Kbh. 1922.

35. Johs. N. var søn af Peder Nordentoft Thomsen (1833-1910), sognepræst i Brabrand 1873-1910, da et landsogn i Århus' omegn.
36. Ligeså intenst som N. havde virket for de fattige på Amager, ligeså intenst virkede han for Danmarks forsvar, opgav præste- og provste-

stilling for at være med til at starte dagbladet »Hovedstaden« og var dets udmærkede redaktør 1913-17, opsøgte for forsvarssagen forsvarsminister P. Munch, havde søgt at få private samtaler med Frederik VIII og søgte til sidst ligeså forgæves samtale med Christian X ved at liste sig frem til Sorgenfri Slot.

37. Om »Kristendom og Socialdemokratiet«, optaget i Johs. N.s »I Tjeneste« 30ff., Kbh. 1928.
38. Dansk Kirketidende 1905 279 i rubrikken »Private Meddelelser om ledige Embeder«, gerne skrevet af formanden i embedet og det er den helt givet her. Der kunne være tilføjet: Menighedssamfund, over 100 medl.; Landsarkivet har fra Nathanaels sogn (nr. 41) under K: Medlemsprotokol 1900-1958 og regnskabsprotokol 1900-1931.

Carl Trock, f. 1922, cand. teol., provst. Artikler og afhandlinger om dansk kirkepolitik efter 1870.

FREDERIKSBERG – STORBYKOMMUNEN I HOVEDSTADEN

Af Henning Bro

De første planer om en udvidelse af Københavns Kommune vedrørte ikke de områder, der indlemmedes i 1901. Lige siden Frederiksberg blev en selvstændig kommune i midten af det 19. århundrede og helt frem til 1930'erne, blev spørgsmålet om Frederiksbergs indlemmelse i København taget op med jævne mellemrum. Nærværende artikel redegør for de anslag, der i perioden har været rettet mod Frederiksbergs kommunale selvstændighed, og kaster i forbindelse hermed lys over administrative, politiske og økonomiske faktorer, der må anses for at have været afgørende for at Frederiksberg kunne fastholde sin position som en selvstændig kommunal enhed.

FREDERIKSBERG SOM SELVSTÆNDIG KOMMUNE

Op igennem den første halvdel af det 19. århundrede var Frederiksberg fortsat et landbrugssamfund. Ude på bymarken lå gårdene og landstederne, og selv om byen Frederiksberg langs Allégade, Bredegade og Smallegade i forholdt til oplandets øvrige landsbyer havde fået en ganske anselig størrelse, var landbruget, ud over gæstgiveri og lidt håndværk og handel, stadig hovederhvervet.

Også i administrativ henseende var Frede-

riksberg et landdistrikt. Siden 1747 udgjorde Frederiksberg hovedsognet i et pastorat, der omfattede annekssoget Hvidovre, og i 1802 og 1808 var bestyrelsen af fattig- og skolevæsenet blevet udlagt til lokale kommissioner, der ligeledes virkede inden for pastoratets grænser. Byens gårdmænd havde desuden fra midten af 1700-tallet en grundejerrepræsentation bestående af fire personer, der frem til 1841 varetog »kommunale« opgaver som udbedring af veje, grøftegravning m.m. Med landkommunalanordningens indførelse af det lokale demokrati i enevældens sidste år indrettedes kommunestyret fra 1842 på samme måde som i landets ørige landkommuner med et fælles sogneforstanderskab for Frederiksberg og Hvidovre.

Ophævelsen af den såkaldte demarkationslinje i 1852 frigav byggeriet mellem linjen Jagtvej-Falkoner Allé-Allégade og Søerne. Sammen med den tiltagende indvandring til Hovedstaden og den begyndende industrialisering gav det stødet til de første bebyggelser på indre Nørre- og Vesterbro. Men også på Frederiksberg kom der gang i byudviklingen. På Rådmand Bülow's grund mellem Gammel Kongevej og Ladegårdsåen lagdes grunden til et efterhånden omfattende villakvarter, og ved Gammel Kongevejs nordside ned mod Vodroffsvej opstod fra midten af 50'erne fabriksanlæg og det såkaldte Schönbergs-

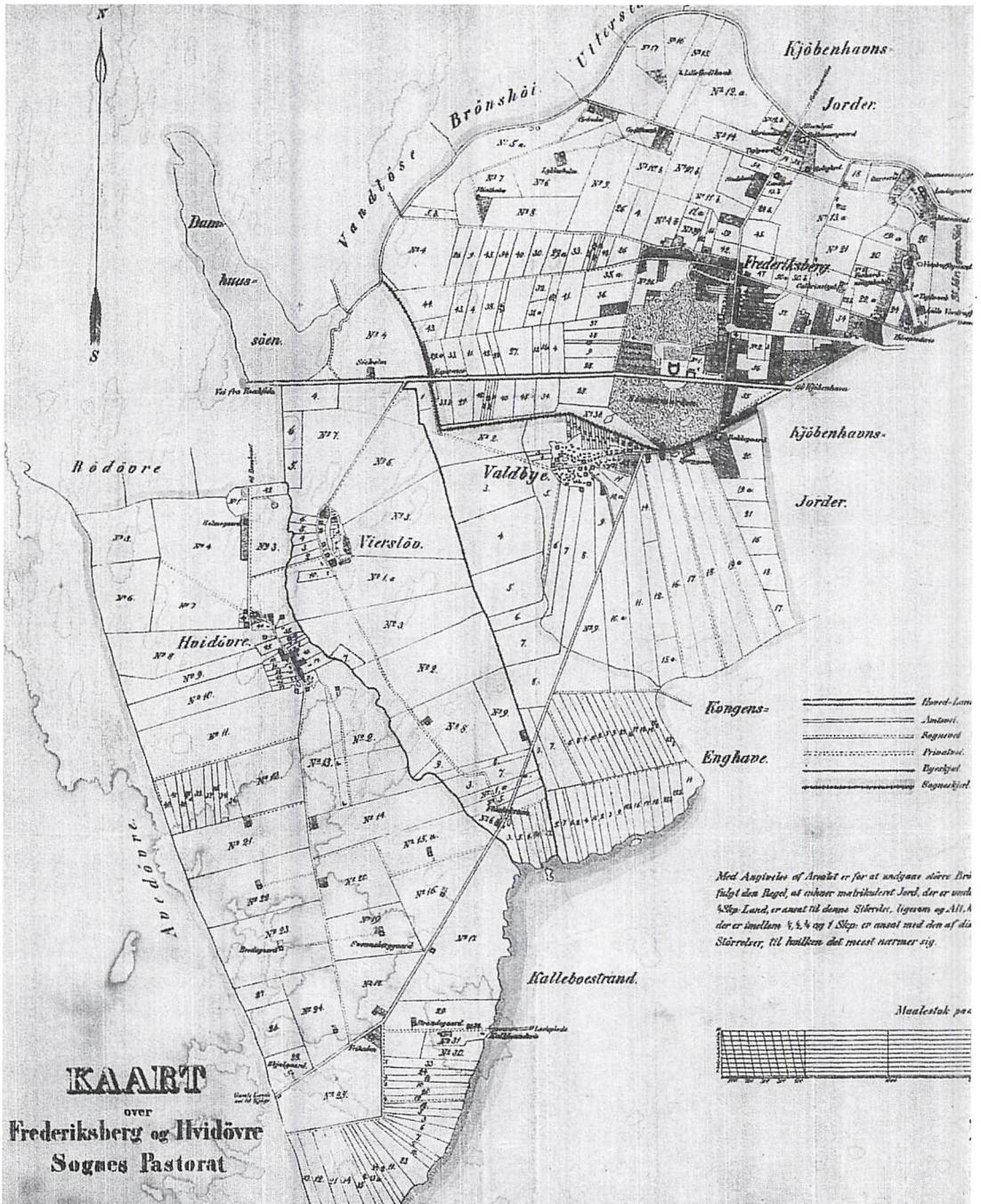

Fig. 1. Frederiksberg pastorat ca. 1820. Pastoratet udgjorde i den første halvdel af det 19. århundrede også den geografiske ramme for de kommunale enheder: Fattigkommissionen (1802), skolekommissionen (1808) og sogneforstanderskabet (1842). Kortet vises beskåret for kolonner med grundværdital. Frederiksberg Stadsarkiv.

kvarter med etagehuse af samme type som de københavnske.

Byudviklingen på Frederiksberg stillede helt nye og anderledes krav til de kommunale myndigheder med hensyn til skoler, fattigvæsen, vejanlæg, gas- og vandforsyning og andre tekniske anlæg, mens Hvidovre vedblev at være et rent landdistrikt. I forhold til denne udvikling var den eksisterende landkommunale ordning og fællesskabet mellem Frederiksberg og Hvidovre u hensigtsmæssig, og op igennem 50'erne fremkom der fra flere sider forslag til en ændring af forholdene. Københavns Borgerrepræsentation fandt det mest naturligt at samle det bebyggede område under ét og pegede på en hel eller delvis indlemmelse af Frederiksberg. I Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab luftede de frederiksbergske medlemmer en kommunal adskillelse af de to sogne som en mulighed, mens medlemmerne fra Hvidovre satte sig imod. Annekssoget havde relativt flere fattige og nød godt af fællesskabet med det mere velhavende Frederiksberg.

I efteråret 1857 kom der dog skred i tingene. Regeringen havde stillet forslag om at udvide den københavnske bygningslov til også at omfatte Frederiksberg, og da Københavns politidirektør på samme tidspunkt fremlagde udkast til en politimæssig og retlig indlemmelse af Frederiksberg, var der både i Justitsministeriet og Indenrigsministeriet overvejelser i gang om at tage skridtet fuldt ud og lade Frederiksberg indgå i Københavns Kommune. På den frederiksbergske side var indlemmelsesplanerne helt uacceptable. Sogneforstanderskabet afviste blankt en sammenlægning af politi- og justitsvæsenet med København og gav efterfølgende sin tilslutning til et regulativ om en særlig kommunal ordning for Frederiksberg.

Regulativet, der sigtede mod en total kommunal adskillelse af Frederiksberg og Hvidovre, blev indbragt som lovforslag i Folketinget, og den 13. november afholdtes på Sogneforstanderskabets initiativ et borgermøde i koncertpavillonen Odéon på Frederiksberg Allé. Mødet var velbesøgt og endte med en resolution, der dels afviste en hel eller delvis indlemmelse af Frederiksberg Sogn i Københavns Kommune dels krævede, at de kommunale bånd til Hvidovre blev brudt og at Frederiksberg omdannedes til en selvstændig kommune. Argumentationen var ikke til at tage fejl af. En indlemmelse i København ville føre til stigende skatter, fallende ejendomsværdier og en overførelse af de uheldige kommunale tilstande fra brokvarterne bl.a. med hensyn til bygningsloven. Som selvstændig kommune med en ændret styreform ville de særlige frederiksbergske interesser derimod blive varetaget fuldt ud, ligesom man ville stå bedre rustet til at klare de nye kommunale opgaver på det tekniske område og inden for skole- og fattigvæsenet.

Selv om nogle politikere, bl.a. Orla Lehmann, fortsat talte for en indlemmelse i København, havde frederiksbergernes udmeldinger gjort indtryk på regering og Rigsdag. Grundholdningen herfra var helt entydig. Der måtte allerede nu findes en kommunal ordning for Frederiksberg, der svarede til byens udviklingstrin og som ville muliggøre, at Frederiksberg og København i fællesskab kunne løse problemer af gensidig interesse. Tiden var ikke moden til en egentlig indlemmelse, men at den ville komme, var landspolitikkerne dog ikke i tvivl om.

I denne forbindelse formulerede det nedsatte folketingsudvalg en række grundsætninger, der skulle vise sig at få vidtrækkende konsekvenser. Skulle der gennemføres en

sammensmeltning af de to kommuner, måtte den bygge på en frivillig overenskomst. Tvungen indlemmelse fra statsmagtens side ville kun blev gennemført, hvis Frederiksbergs kommunalbestyrelse »ikke ville eller kunne ordne de anliggender, hvis ordning også interesserer Hovedstaden«, eller den skulle vise »mangel på imødekommenhed, der forhindrede foranstaltninger vigtige for Hovedstaden eller det almene vel«.

Med denne argumentation og disse forbehold vedtog Rigsdagen »Midlertidig lov angående Frederiksberg Sogns økonomiske bestyrelse« - ordet »midlertidig« havde sneget sig ind for at antyde, at indlemmelses-spørgsmålet stadig stod åbent. Loven trådte i kraft i sommeren 1858 og medførte, at Frederiksberg og Hvidovre blev to selvstændige kommuner.

Mens Hvidovre fortsatte som en ren landkommune, fik Frederiksberg sin helt egen forfatning og kommunale styreform. Varetagelse af de kommunale anliggende blev overladt til en kommunalbestyrelse bestående af den stedlige birkedommer og en valgt kommunalrepræsentation. Kommunalbestyrelsen tillagdes både den besluttende og den udøvende myndighed og nedsatte til forbedelse og udførelse af sagerne stående udvalg og midlertidige ad hoc-udvalg. Til bestyrelse af fattig- og skolevæsenet oprettedes særlige kommissioner, hvis sammensætning kommunalbestyrelsen fik væsentlig indflydelse på. Ud over sognepræsten skulle den ene halvdel af kommissionerne bestå af kommunalbestyrelsesmedlemmer, mens den anden skulle udpeges af bestyrelsen.

I kommunalbestyrelsen indtog birkedommeren samme plads som magistraten eller byfogeden i købstæderne, og kommunalbestyrelsen fik samme rådighed over byens

anliggender, som var tillagt købstadskommunerne. Som i købstæderne krævede optagelse af lån, indførelse af nye lønninger, køb og salg af fast ejendom samt andre tilsvarende ekstraordinære og indgribende beslutninger Indenrigsministeriets samtykke, ligesom amtmanden skulle approbere og decidere kommunens budget og regnskab.¹

INDLEMMELSE? MINDRETALLET TØVER

I de følgende 10-15 år efter Frederiksbergs kommunale selvstændighed fortsatte den byudvikling, der var taget hul på i 50'erne med forøget styrke. Villakvartererne nord og syd for Gammel Kongevej udbyggedes, i Schönbergs-kvarteret og omkring Falkoner Allé og Godthåbsvej skød flere etagehuse op, og hertil kom så arbejderkolonien De Classenske Boliger. Fra 1855 til 1874 forøgedes befolkningstallet fra ca. 4.300 til ca. 20.000. Frederiksberg var dermed blevet landets næststørste bysamfund. For den unge kommune førte det til nye opgaver og byrder, og under indtryk heraf lød der i foråret 1874 i Frederiksberg kommunalbestyrelse for første og eneste gang på initiativ af nogle af forsamlingens egne medlemmer røster om en indlemmelse i Københavns Kommune.

I en 20 sider lang indstilling til kommunalbestyrelsen og under dennes efterfølgende behandling af spørgsmålet foretog advokat S. Nellesmann og grosserer A. L. Topp en omfattende analyse af kommunens aktuelle og fremtidige situation. Mens problemerne havde været til at overse i de første år, da indvandringen bestod af mere velhavende befolkningslag, var Nellesmann og Topp stærkt foruroligede over udviklingen siden midten af 60'erne. I disse år forøgedes befolkningstallet med 90%, hvorimod det

samlede skattetryk voksede med 300 %. Navnlig den stigende indvandring af arbejdere og små selvstændige, og dermed større udgifter til fattig- og skolevæsen og et dårligere beskatningsgrundlag, havde været udslagsgivende.

Efter Nellesmanns og Topps opfattelse måtte denne udviklingstendens blive yderligere forstærket i årtierne frem mod århundredskiftet. Med et fortsat stigende skattetryk ville de mere velstillede i fremtiden gå uden om Frederiksberg som beboelseskommune og i stedet slå sig ned enten i beboelsesejendommene i Voldkvarteret, der lå tættere på city, eller i de villakvarterer, der som følge af forbedrede sporvejs- og jernbaneforbindelser ville opstå langs Strandvejen. På dette grundlag forventede de to ordførere, at kommunen stod over for en økonomisk kollaps.

For at imødegå denne udvikling fremlagde de to ordførere forskellige løsningsmodeller, men konkluderede, at det ville være mest hensigtsmæssigt at indlemme Frederiksberg i Københavns Kommune. Herved ville de fremtidige store kommunale byrder på Frederiksberg blive løftet af en større og udbygget kommunal enhed, og da de personlige skatter allerede næsten lå på samme niveau i de to kommuner, og da frederiksbergerne ville få adgang til Københavns mange legater og stiftelser, var der ikke så meget at frygte. Endelig var der ingen naturlig grænse mellem de to kommuner, og med den stedfundne byudvikling på broerne var der i det væsentligste ingen forskel med hensyn til befolkningens sammensætning.

Nellesmanns og Topps forslag mødte imidlertid massiv modstand i kommunalbestyrelsen. Ordføreren herfra, overretsassessor N.F. Schlegel, anførte, at de kommunale opgaver var løst så billigt og godt som muligt og hentede eksempler fra både det tekniske

område og fattig- og skolevæsen, der mindst var på samme niveau som i København og på nogle områder endda bedre. Endelig lå ejendomsskatterne stadig langt under de københavnske, ligesom personskatterne med samme ligningsmetode som i København var lavere.

Schlegel forsøgte desuden at gennemhulle Nellesmanns og Topps skrækvisioner om en økonomisk kollaps og fandt ikke udgiftsstigningerne truende hverken nu eller fremover. Også i fremtiden ville kommunen kunne løse de nye opgaver bedre og til en lavere pris end ved en indlemmelse. I modsætning til Københavns magistratsstyre var både den besluttende og den udøvende myndighed på Frederiksberg samlet et sted - i kommunalbestyrelsen og dettes udvalg. Det var mere demokratisk og gav borgerne større mulighed for at øve indflydelse på kommunens anliggender, men sikrede også en billigere og mere smidig administration end i København.

En indlemmelse i København ville efter Schlegels opfattelse føre til faldende ejendomsværdier og stigende skatter, og der var ingen garanti for, at de ville blive anvendt til gavn for Frederiksberg. Københavns Kommune ville i stedet bruge indtægterne til byens centrum og de nærmere liggende bydistrikter. De særlige frederiksbergske interesser og ejendommelige forhold ville ikke komme til deres ret, og Frederiksberg kunne ikke undgå at få stedbarnets rolle. Endelig kunne det ikke hindres, at Frederiksberg overbebyggedes på samme måde som brokvarterne, da det ville være umuligt at opretholde de strengere krav fra den frederiksbergske bygningslov.

Ligesom Schlegel satte pris på den personlige selvstændighed gjaldt det også for kommunen. Og sådan blev det. Mens 2 andre

medlemmer af kommunalbestyrelsen stod tøvende over for kommunens fremtid og valgte at stemme for Nellemanns og Topps forslag, var 6 imod - og de havde borgerne bag sig, hvilket bl.a. blev demonstreret af en protestskrivelse fra Frederiksberg Folkeforening, som kommunalbestyrelsen modtog i forbindelse med sagens behandling.²

DELVIS KØBSTAD - DELVIS LANDKOMMUNE

Nellemann og Topp berørte i deres analyse af Frederiksbergs situation i 1874 også en række problemer i forbindelse med byens kommunale styreform og status. Selv om kommunestyret med den frederiksbergske kommunallov fra 1857 kom til at minde meget om købstadskommunernes, og kommunalbestyrelsen i det væsentligste fik samme kompetence som købstædernes byråd, blev Frederiksberg på flere afgørende områder fortsat betragtet som et landdistrikt. Det gjaldt både i forhold til næringsloven fra 1857 og med hensyn til brandvæsenet, der fra 1861 blev reguleret af lov om brandpoliti på landet.

Den mest markante forskel i forhold til købstædernes råderum var forbindelsen til Københavns Amtsrådskreds. Kommunen var i visse henseender underlagt amtsrådets myndighed og havde i forhold til den såkaldte amtsrepartitionsfond nøjagtig samme rolle som enhver anden landkommune. I modsætning til købstæderne skulle amtskommunen også for Frederiksberg udrede udgifter til såvel politikvæsen, amtsskolefonden og udbygning og vedligeholdelse af gennemgående landeveje og visse opgaver under forsørgelsesvæsenet samt til etablering og drift af sygehuse. De landkommuner, herunder Frederiksberg, der hørte under amtskommu-

nen, skulle til gengæld til amtsrepartitionsfonden yde et bidrag, der dels blev udskrevet direkte på ejendommenes hartkorn dels lignedes på de enkelte kommuners kasser.

Frederiksbergs administrative mellemposition som både købstad og landkommune blev dog gradvis udhulet op igennem den sidste halvdel af det 19. århundrede. Allerede i 1866 udvidedes næringsfriheden også til det frederiksbergske område, og som følge af industrialiseringen, væksten inden for de øvrige byerhverv og masseindvandringen udviklede Frederiksberg sig til et storbyfund i Hovedstaden. Ved århundredskiftet rundede folketallet 75.000 og hele den østlige halvdel af kommunen var udbygget med villaer, etagehuse, fabrikker, store offentlige institutioner og sammenhængende forretningsgader.

Den ekspansive vækst medførte, at arten og omfanget af de opgaver, kommunen måtte løfte, oversteg hvad der påhvilede selv de største købstadskommuner. Inden år 1900 var der således etableret gas-, vand- og elværker, sporevsdrift, gadebelysning, moderne vand- og kloakforsyning, syv folkeskoler, fattighus samt et omfattende net af side- og forbindelsesveje. Kommunen havde desuden gennemført en målrettet bebyggelsesregulering og udvidelser inden for skole- og forsørgelsesvæsenet, ligesom brandvæsenet allerede fra 1877 var blevet organiseret som i købstæderne.

Også på de områder, hvor opgaverne ifølge den frederiksbergske kommunallov hvilede på amtskommunen, måtte kommunen tidligt mere eller mindre tage over. Amtskommunen havde med de gældende regler for inddrivelse af bidrag til amtsrepartitionsfonden utilstrækkelige ressourcer til - og i visse sager også direkte modvilje mod - på tilfredsstil-

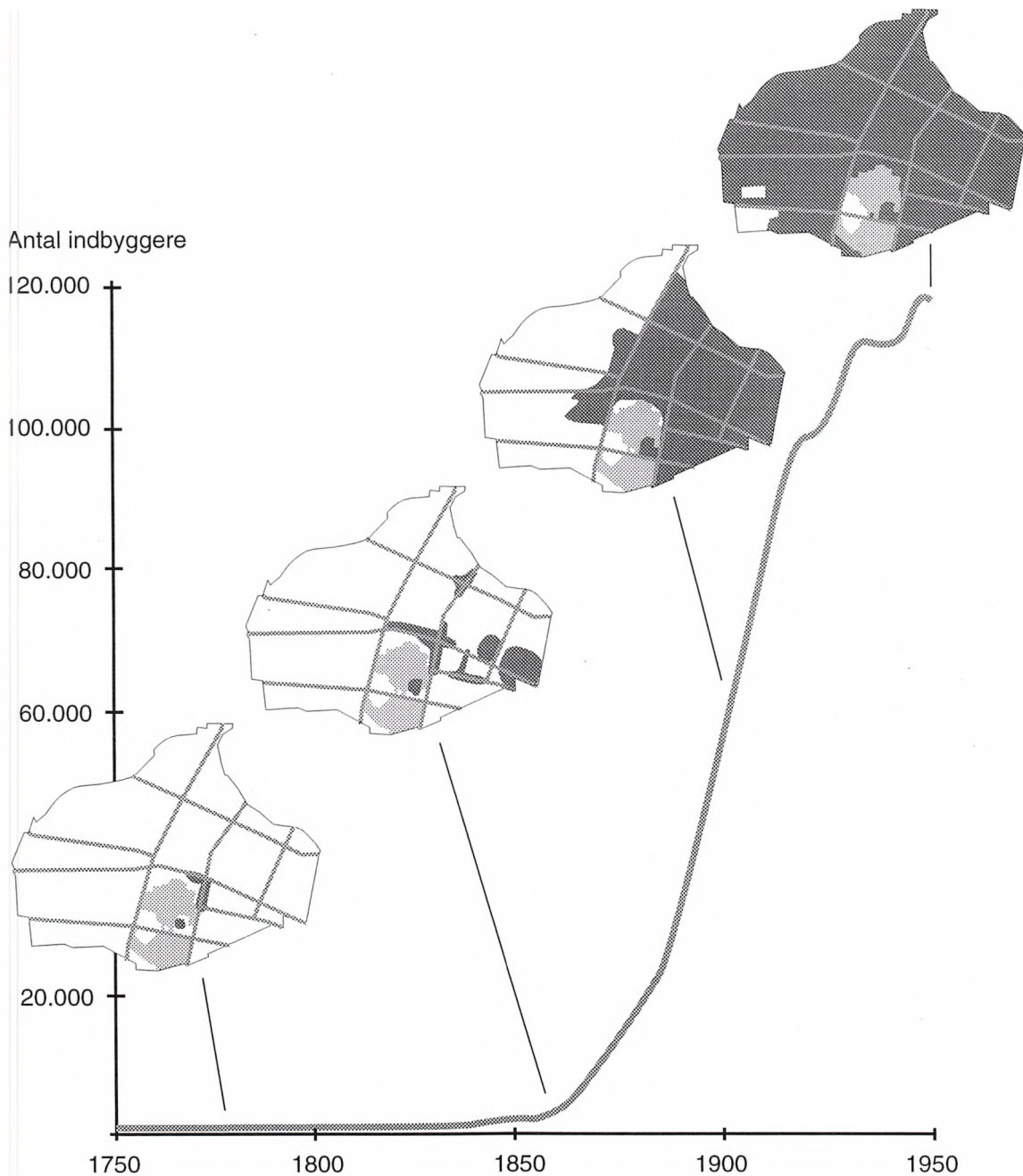

Fig. 2. Frederiksberg befolkning og bebyggelse 1750-1950. Grafisk bearbejdet af Henrik Madelung-Petersen, Frederiksberg Kommune.

lende måde at varetage de opgaver, som fulgte med den meget voldsomme byvækst på Frederiksberg.

Allerede i 1865 tog kommunen således det første skridt til oprettelsen af et kommunalt politi. Kommunen havde hidtil været omfattet af et amtsligt finansieret politi, der dækkede hele Søndre Birk og supplerede nu de 4 amtsbetjente på Frederiksberg med 4 kommunale betjente, der skulle fungere som ordenspoliti. Efter et længere tovtrækkeri mellem amtskommunen og kommunen om en endelig ordning af det frederiksbergske politikvæsen oprettedes fra 1875 en døgnbetjent politistation og en styrke på foreløbig 1 politiassistent, 10 politibetjente og 18 nattevægttere. Mandskabet udvidedes kraftigt i århundredets sidste årti og bestod i år 1900 af ikke mindre end 71 betjente. De stærkt stigende udgifter blev afholdt af kommunens kasse mod et igennem hele perioden fast tilskud fra amtskommunen på 4000 kr. I forhold til den samlede kommunale udgift til politikvæsenet var det nærmest forsvindende - 6 procent i år 1900.

Da den mere velstående del af befolkningen kunne plejes hjemme i de store villaer, hvor der var plads til at indrette sig i sygdomstilfælde, klaredes den øvrige behandling af syge på Frederiksberg omkring midten af 1800-tallet ved indlæggelse på københavnske hospitaler eller på kommunens gamle fattighus i Allégade. Sygehusområdet blev dog snart en af de andre store opgaver, som Frederiksberg Kommune kom til at stå overfor. Amtskommunen rådede ikke over sygehuse, og med den tiltagende tilstrømning af arbejdere og andre mindrebemidlede måtte kommunen allerede i 1863 indrette et større antal sygestuer i det nyopførte fattighus på Howitzvej - fra starten benævnt som »Frederiksberg Sogns Sygehus«.

Samme år havde amtsrådet ganske vist etableret et sygehus i Ryesgade i København, men da det efter få år stod klart, at den nye institution kun var tilstrækkelig for behovet for landkommunerne i amtskommunen og ikke kunne opfylde behovet for hospitalsbehandling af den stærkt stigende frederiksbergske befolkning, gik kommunen videre på området. Ved færdiggørelsen af Frederiksbergs nye fattighus i 1868 blev fattighusbygningen fra 1863 helt inddraget til hospitalsformål, og i 1885 suppleredes institutionskomplekset på Howitzvej med yderligere en hospitalsbygning. Reelt udviklede der sig den praksis, at kommunen i det væsentligste sørgede for sig selv ved behandling af almindelige medicinske og kirurgiske sygdomme, mens frederiksbergere med veneriske og epidemiske lidelser kunne indlægges på amtspsygehuset. Men heller ikke dette område var uden problemer. Frederiksberg Kommune havde allerede i 1881 ydet et særligt tilskud for at skaffe flere pladser til epidemiske patienter på sygehuset i Ryesgade, og ved opførelsen af amtspsygehuset på Nylandsvej i 1893 var amtsrådet kun indstillet på at etablere en større epidemiafdeling mod at 60 procent af forrentningen af anlægskapitalen faldt på kommunen.³

FREDERIKSBERG SOM KØBSTAD

Selv om Frederiksberg Kommune på flere områder havde påtaget sig løsningen af de opgaver, der sorterede under amtskommunen, rejste der sig i midten af 90'erne i amtsrådet og i de tilhørende landkommuner en voksende kritik af opgave- og byrdefordelingen mellem Frederiksberg og amtskommunen. Som følge af utidssvarende regler for bidrag til amtsrepartitionsfonden og de udgiftstun-

ge opgaver, der stadig lå på amtskommunen i kraft af Frederiksbergs eksplosive vækst, tjente kommunen efter amtsrådets opfattelse årligt 25.000 kr. på ordningen. For amtsrådet var der kun to muligheder. Enten skulle bestemmelserne for bidragene til amtsrepartitionsfonden ændres således, at der blev lignet langt mere på Frederiksberg, eller også skulle kommunen helt udskilles af amtskommunen.

Da skævhederne syntes at blive yderligere forstærket, foreslog amtsrådet i sommeren 1896 regeringen en sådan nyordning af forholdet til Frederiksberg Kommune. I kommunens høringssvar påpegede man naturligt nok de opgaver, man havde påtaget sig for amtskommunen og ønsket om at fastholde den nuværende ordning, men som helhed var tonen afventede. Formanden for kommunalrepræsentationen, E.M. Jacoby, havde allerede under debatten i kommunalbestyrelsen betonet sagens alvor og pointeret, at enten måtte Frederiksberg rykke op som en almindelig købstad, eller også lå en indlemmelse i Københavns Kommune lige for.

Det gjorde indtryk, og som sagen skred frem i de følgende år erkendte kommunalbestyrelsen til en vis grad den ulige byrdefordeling og hældede mest til en udsondring af amtsrådskredsen. En indlemmelse i København var helt uacceptabel, og om galt skulle være, ville man trods stigende udgifter hellere foretrække, at kommunen blev udskilt af amtskommunen fremfor større bidrag til amtsrepartitionsfonden og fortsat afhængighed af amtsrådets beslutninger.

Med dette standpunkt var der i princippet enighed mellem sagens parter, og i det tidlige forår 1899 udarbejdede det udvalg, Folketinget havde nedsat med henblik på Silkeborg, Nørresundby og Løgstørs omdannelse til købstæder, med Indenrigsministeriets

direkte medvirken, et lovforslag om Frederiksberg Kommunes udskillelse af Københavns Amtsrådskreds. Udskillelsen skulle gennemføres det følgende år, og mellemværender mellem kommunen og amtskommunen, der ikke kunne afgøres ved mindelig overenskomst, skulle overlades til en kommission bestående af en formand udpeget af Indenrigsministeriet og medlemmer valgt af kommunen og amtskommunen.

Lovforslaget fik en let gang gennem Rigsdagen, og dets videre perspektiver berørtes kun få gange af de to tings medlemmer. En af dem, Koch, håbede således ikke at forslaget ville vanskeliggøre en senere »nødvendig ordning mellem København og Frederiksberg« og bemærkede, »at det er i sig selv et unaturligt forhold, at der nu kommer en købstad med 70.000 mennesker til at ligge klods op ad Hovedstaden«. Indenrigsminister Bardenfleth erklærede sig enig i dette standpunkt og tilføjede, at en indlemmelse af Frederiksberg i København ville være »en naturlig ordning, som måtte være forbeholdt fremtiden«. Men netop fordi lovforslaget ikke formelt gav Frederiksberg fuld købstadsstatus, havde man efter ministerens opfattelse holdt vejen åben for en fremtidig indlemmelse.⁴

1. april 1900 blev Frederiksberg udskilt af Københavns Amtsrådskreds og stillet på samme fod som en købstad i forhold til amtsrådskredsen, Amtsskolerådet samt Københavns Amts og Sjællands Stifts købstæder. Frederiksberg var dermed ikke længere underkastet amtsrådets myndighed og skulle ikke yde bidrag til amtsrepartitionsfonden. Til gengæld overtog kommunen som enhver anden købstad det fulde ansvar for og udgifterne til politivæsenet, forsørgelsen af hjemløse fattige, retsvæsenet i birket (arrestvæsen

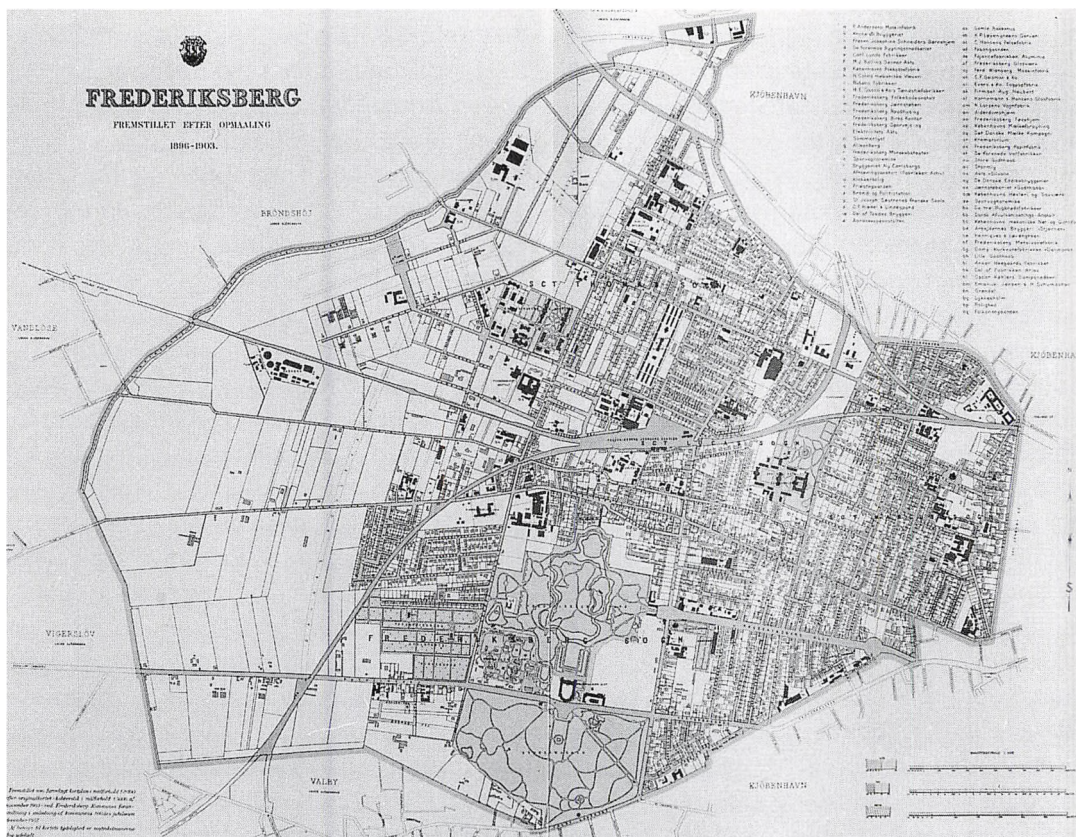

Fig. 3. Hele den østlige del af Frederiksberg var i år 1900 udbygget. I de sidste årtier inden århundredskiftet opstod en række nye bydele med et omfattende etagebyggeri. I de ældre kvarterer erstattede de høje huse i mange tilfælde det gamle villabyggeri. Tidens nye fabriksanlæg blev anlagt på selvstændige grunde i kommunens nordlige udkant eller langs jernbanelinjerne.

Området syd for det store jernbaneterræn udgjorde Frederiksbergs centrum. Her lå banegården, poststationen, fattig- og hospitalsvæsenets institutionskompleks ved Howitzvej, rådhuset, kommunens første folkeskoler og brandstationen, og her krydsede byens to forretningsgader hinanden: Falkoner Allé og Gammel Kongevej. Frederiksberg Stadsarkiv.

og tvangsarbejdsanstalt) og ikke mindst hospitalsvæsenet, herunder behandling af patienter med veneriske og epidemiske sygdomme samt sindssyge.

Kommunen skulle desuden yde bidrag til Amtsskolefonden, ligesom forligsvæsenet, valg af hegnssynsmænd og vurderingsmænd samt repræsentation ved sessionerne ordnedes som i købstæderne. Endelig blev kommunen også med hensyn til vejvæsenet

at betragte som en købstad, hvorved den overtog bestyrelsen af landevejene og undgik amtsrådets tilsyn med biveje og villaveje og rådets godkendelse af overtagelse af private veje.

De mellemværender, der stod tilbage mellem kommunen og amtskommunen, blev stort set ordnet i mindelighed. Parterne enedes om dels fællesdrift af Ting- og arresthuset og Tvangsarbejdsanstalten ved Bleg-

Den økonomiske Forvaltning	Den juridiske Forvaltning	Den kulturelle Forvaltning	Den tekniske Forvaltning
Sekretariatet Kasse- og regnskabsafdeling Ejendomskontor Skattevæsenet Hospitalsvæsenet	Sekretariatet Frederiksberg Fattigvæsen Kontoret for Alderdomsunderstøttelse	Frederiksberg Skolevæsen Biblioteksvæsenet	Direktørens kontor 1.Ingeniøraftdeling 2.Ingeniøraftdeling Bygningsinspektoratet Bygningsafdelingen Frederiksberg Brandvæsen

Frederiksberg Kommunes administrative struktur efter forvaltningsregulativene af 1900 og 1907

damsvej, hvilket svarede til forholdene andre steder i landet, dels midlertidige bestemmelser om driften af amtssygehuset på Nyelandsvej, hvorefter frederiksbergske patienter frem til 1902 kunne indlægges på sygehuset efter de hidtil gældende regler. Med hensyn til delingen af amtskommunens formue måtte den særlige kommission dog træffe en afgørelse. Amtsrådet skulle fremover være ene-ejer af alle aktiver og ejendomme, mens der af amtskommunens formue skulle overføres 90.000 kr. til Frederiksberg.⁵

Udskillelsen af amtsråds kredsen havde kommunen anslået til en årlig merudgift på 40 til 50.000 kr. - svarende til knapt 2% af de samlede udgifter i det kommunale regnskab for 1899/1900. De efterfølgende år skulle dog vise, at udskillelsen krævede betydeligt mere af kommunen. Politistyrken blev yderligere udvidet, og til varetagelse af de nye opgaver måtte der i det første årti efter århundredskiftet af flere omgange gennemføres en omstrukturering og udbygning af den kommunale administration, der hidtil havde bestået af et sekretariat, et kasserer- og skattekontor, et bogholderi samt kontorer for fattigvæsenet, skolevæsenet og stadsingeniøren.⁶ Efter forvaltningsregulativene fra

1900 og 1907 opdeltes den kommunale administration således i selvstændige forvaltninger med en række underordnede kontorer og afdelinger, hvoraf en del var nye.

Den største opgave, kommunen kom til at stå overfor, lå inden for hospitalsvæsenet. Da pladsen på institutionskomplekset på Howitzvej længe havde været for trang, og kommunen med udskillelsen fra amtsråds kredsen skulle varetage samtlige opgaver på hospitalsområdet, besluttedes det helt at opgave bygningerne på Howitzvej. I stedet opføres fra år 1900 et omfattende nyt institutionskompleks for både forsørgelsesvæsenet og hospitalsvæsenet ved Nordre Fasanvej.⁷

ENKLAVEN I KØBENHAVN

Da Frederiksberg udskiltes fra Københavns Amtsråds kredsen grænsede stadig kun den østligste del op til Københavns Kommune - mod øst Søerne og mod nord og syd henholdsvis Nørrebro og Vesterbro. I den vestlige del lå kommunen mod nord ud til Utterslevs, Brønshøjs og Vanløses marker i Brøn-

Fig. 4. Frederiksberg var allerede omkring 1900 en storby i Hovedstaden. Falkoner Allé udgjorde byens ene forretningsstrøg, der som her i 1905 var præget af talrige småbutikker, menneskemylder og i midten den karakteristiske dobbeltdækkede sporvogn fra det frederiksbørgske sporvejselskab. Frederiksberg Stadsarkiv.

høj-Rødovre Sognekommune og mod syd op til Valby og Vigerslev i Hvidovre Sognekommune.

Ved gennemførelsen af de store københavnske indlemmelser i 1901 indlemmedes de dele af sognekommunerne, der hidtil havde grænset op til Frederiksberg. Selv om Frederiksberg dermed blev helt omkranset af Københavns Kommune, havde Rigsdagen under behandlingen af indlemmelseslovene kun ved få lejligheder berørt spørgsmålet om Frederiksbergs indlemmelse. Et af Folketingets medlemmer bemærkede bl.a., at Frederiksberg med sin beliggenhed som en enklave inden for området af den fremtidige Københavns Kommune ville få det »noget

abnormt« ved sin »indeklemthed«, og at konsekvensen på længere sigt måtte være en indlemmelse.

For regeringen var spørgsmålet dog uaktuelt. Københavns Kommune havde under indlemmelsesforhandlingerne ikke taget emnet op, og indenrigsministeren betonedede, at der fra Frederiksberg Kommunalbestyrelse ikke forelå noget ønske om en sammensmeltning med København. På Frederiksberg blev indlemmelserne alene betragtet som et tiltag, der skulle varetage københavnske interesser, og ikke som en trussel mod den kommunale selvstændighed. Kommunen afviste da også af hensyn til København en henvendelse underhånden fra Valbybor-

Fig. 5. Frederiksberg Hospitals kirurgiske afsnit (Afdeling A) set fra Nordre Fasanvej i 1909. Forsørgelses- og hospitalsvæsenets nye bygningskompleks blev påbegyndt i 1900. I tidens løb kom det til at omfatte en fælles administrationsbygning til fattig- og hospitalsvæsenet, et ganske betydeligt hospital, fattighus, alderdomshjem, sygestiftelse, børneoptagelsehjem, funktionærbygninger, køkken- og vaskeribygning, desinfektionsanstalt m.m. Allerede i 1910 havde selve hospitalet over 600 sengepladser. Frederiksberg Stadsarkiv.

gere om at optage spørgsmålet om Valbys indlemmelse i Frederiksberg.⁸

I de følgende årtier efter udvidelsen af Københavns Kommune udbyggedes brokvartererne hurtigt, og i de indlemmede distrikter bredte bebyggelsen sig snart over et stadigt større areal. På samme tid kom der for alvor gang i byggeriet i den vestlige del af Frederiksberg. Frem til 1914 fortsatte industrialiseringen og opsvinget inden for byerhvervene, og i mellemkrigstiden kom, trods tilbagevendende økonomiske kriser, flere nye virksomheder til. Med et samtidig

omfattende boligbyggeri og etableringen af flere større offentlige institutioner var Frederiksberg inden 1940 stort set udbygget og havde nået et folketal på godt 113.000.

Periodens byudvikling og befolkningstilvækst stillede kommunen over for yderligere opgaver. Institutionskomplekset på Nordre Fasanvej udvidedes således af flere omgange og blev suppleret af nye selvstændige sociale institutioner: alderdomshjem, de første daginstitutioner og ældreboliger. Der opførtes hovedbibliotek og yderligere 5 nye folkeskoler og oprettedes fortsættelseskursus, mellem- og realskoleundervisning, sko-

lebespisning, skoletandpleje og skolelægeordning, ligesom flere private folke- og gymnasieskoler blev kommunaliseret. For at modvirke boligmangel og arbejdsløshed opførte kommunen en række boligkomplekser og gav støtte til almennyttigt og privat byggeri, og via en aktiv byplanlægning sikredes en åben og velordnet bebyggelse i de nye vestlige bydele. Desuden anlagdes et stort antal nye veje og et forbrændingsværk, og der gennemførtes udvidelser af nettet for gas, el og vand samt en kommunalisering af gas- og elværkerne.

Med det større antal opgaver fortsatte den kommunale administrations vokseværk, og en række nye afdelinger og kontorer blev koblet på det forvaltningssystem, der var

etableret ved århundredets begyndelse. Her-til kom så periodens lovgivning, der førte til flere offentlige reguleringer, en udbygning af det sociale sikringssystem og dermed også nye kommunale opgaver. F.eks. bevirkede sociallovgivningen fra 1933, at kommunen oprettede et ganske stort socialkontor, der ud over et sekretariat opdeltes i fire specialafdelinger til administration af de forskellige ydelser og reguleringsområder.⁹

Hvad angår Frederiksbergs placering i det kommunale system havde kommunen ved udskillelsen af Københavns Amtsrådskreds formelt set ikke fået købstadsstatus, men reelt var den i næsten enhver praktisk henseende blevet sidestillet med landets øvrige købstæder. Det lå derfor helt i forlængelse af udskil-

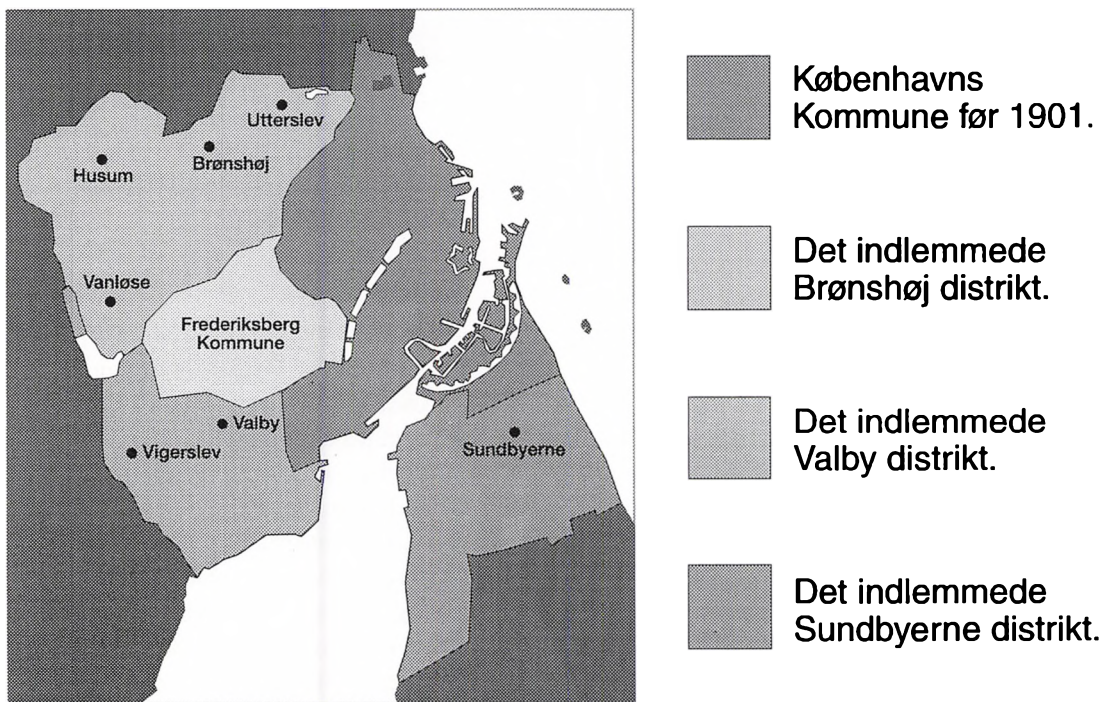

Fig. 6. Frederiksberg og de københavnske indlemmelser i 1901. Grafisk bearbejdet af Henrik Madelung-Petersen, Frederiksberg Kommune.

lelsesloven fra 1899, at Frederiksberg ved ændringerne i købstadskommunalloven i 1919 blev »at anse som købstad« og fik en styreform som i de andre byer, herunder en borgmester udpeget af kommunalbestyrelsen.¹⁰

INDLEMMELSE? HISTORISK VANDALISME

Mens spørgsmålet om Frederiksbergs indlemmelse i København igennem den sidste halvdel af 1800-tallet fra tid til anden var blevet rejst af Rigsdagens medlemmer og de siddende regeringer, havde Københavns bystyre for det mest forholdt sig afventende. Opfattelsen var her, at tiden ikke var moden til en indlemmelse og at Frederiksberg og de mindre omegnskommuner nok skulle krybe til korset og bede om et samarbejde for at skaffe de nødvendige indtægterne til de kommunale udgifter, der ville følge med byudviklingen.

Efter 1901-indlemmelserne lå det lige for at kommende københavnske territorialudvidelser også kunne omfatte Frederiksberg, og fra 1912 og op igennem 20'erne blev emnet med stigende styrke sat på den politiske dagsorden i Borgerrepræsentationen. Forsamlingen stod dog ikke samlet i sagen. De konservative ønskede ikke, at det frederiksbergiske område blev opslugt, og skønt borgmester Hedebøl forlangte en indlemmelse her og nu, mente andre i den socialdemokratiske flertalsgruppe, at man kunne snakke med Frederiksberg om de mellemværender, der var mellem de to kommuner.

Fælles problemer da var også i vidt omfang blevet drøftet og løst af de to bysamfund, men kommunernes økonomiske vilkår var, navnlig fra tiden omkring 1. Verdenskrig, blevet stadig mere forskelligartede. Trods en betydelig befolkning af arbejdere og der-

med ligestillede havde Frederiksberg som følge af et relativt større lag af mere velstillede i forhold til København et bedre beskatningsgrundlag og på visse sociale områder lavere udgifter.¹¹ København var desuden blevet hårdere ramt af verdenskrigen og den efterfølgende fredskrise og havde måttet løfte meget tunge sociale opgaver, der var fulgt med dyrtid, varemangel, arbejdsløshed og boligmangel.

Med henblik på en udjævning af de kommunaløkonomiske forskelle nedsattes på Københavns Kommunes initiativ i 1924 et fællesudvalg med repræsentanter fra de to kommunalbestyrelser. Udvalget skulle undersøge fordelingen af kommunernes udgifter til sociale og andre kommunale formål og på dette grundlag fremsætte forslag til en mere »retfærdig« løsning. I udvalget henviste repræsentanterne fra København til forskellene med hensyn til konjunkturernes virkninger og beskatningsgrundlaget i de to kommuner og krævede, at Frederiksberg årligt skulle betale en kompensation på 3, 5 millioner kr. Frederiksbergs repræsentanter afviste de københavnske argumenter og krav og påpegede, at de økonomiske forskelle kommunerne imellem bl.a. skyldtes en lavere ejendomsbeskatning i København og en mere effektiv og dermed mere økonomisk kommunaladministration på Frederiksberg.¹²

Da forhandlingsvejen var resultatløs og det efterfølgende ikke lykkedes at komme igennem med en ændring af erhvervsbeskatningslovgivningen og en revision af reglerne for mellemkommunal beskatning til gunst for den københavnske økonomi, gik Københavns Kommune direkte til regeringen med en anmodning om en ordning af forholdet mellem København og Frederiksberg. I forlængelse heraf nedsattes i 1930 en kommissi-

on bestående af to medlemmer udpeget af Indenrigsministeriet samt 8 embedsmænd, der ligeligt blev udpeget af de to kommunalbestyrelser.¹³

Kommissionen skulle efter sit kommissorium dels »fremskaffe grundlag for bedømmelse af, i hvilket omfang økonomiske, sociale, tekniske og andre forhold mellem Københavns og Frederiksberg kommuner måtte gøre et nærmere kommunalt fællesskab mellem de to kommuner ønskeligt«, dels fremsætte forslag til, hvorledes et sådant fællesskab kunne ordnes.¹⁴ Efter 5 år barslede kommissionen med en meget omfattende betænkning, der rummede en gennemgribende analyse af forholdene i de to kommuner og udtalelser fra parterne. Ud fra en argumentation, der i det store og hele var den samme som i 1924, foreslog de københavnske repræsentanter, at de to kommuner sammenlagdes til én - København. Først derved ville udligningen af forskellene blive total, ligesom der på det tekniske område ville kunne gennemføres en forenklet administration.

Repræsentanterne fra Frederiksberg Kommune afviste de københavnske argumenter og betragtede en indlemmelse i København som »historisk vandalisme og et tab for hele landets kommunale liv«. Man pegede på det gode samarbejde, der på en række områder var med København og anførte, at Frederiksberg ikke var så gunstigt stillet som hævdedt. Skulle de kommunaløkonomiske forskelle, som man erkendte, udjævnes, måtte der findes en løsning, der omfattede hele hovedstadsområdet. I den anledning havde de frederiksbergske medlemmer foretaget en undersøgelse af Gentoftes stilling. Konklusionen var her, at de største forskelle var mellem København og velhaverforstaden Gentofte, og ikke mellem København og Frede-

riksberg, og at denne forskel ville blive forstærket som følge af den kraftige byudvikling i Gentofte.¹⁵

Med så modsatrettede udmeldinger blev forslagene fra Indenrigsministeriets repræsentanter udslaggivende. Principielt anså ministeriets repræsentanter en indlemmelse for at være den mest rationelle løsning, men da de frederiksbergske repræsentanter havde vendt sig så kraftigt mod det, måtte der findes en anden løsning.¹⁶ På grundlag af betænkningens statistiske materiale konkluderede man, at forskellene mellem de to kommuner ikke så meget lå i de kommunale udgifter og deres fordeling, men derimod i de kommunale indtægter.

Det viste sig, at beskatningen var næsten dobbelt så høj i København som på Frederiksberg, og da en så stor forskel ikke kunne opretholdes, foreslog ministeriets repræsentanter en økonomiske udligningsordning og i øvrigt også et nærmere bestemt teknisk samarbejde. Forslaget bevarede de to kommuners selvstændighed og udjævnede forskellene i beskatningsgrundlaget og blev derfor tiltrådt af repræsentanterne fra de to kommuner. Fra Frederiksbergs side krævedes det dog, at Gentofte Kommune blev inddraget i ordningen, da der var frygt for, at de mere velstillede hurtigt ville flytte dertil.¹⁷

På grundlag af kommissionens forslag og efterfølgende forhandlinger i et særligt Gentofte-udvalg fremsatte regeringen i 1937 et lovforslag om økonomisk udligning m.v. mellem Københavns Kommune og Frederiksberg og Gentofte kommuner. Regeringen havde helst set en kommunesammenlægning, men i kraft af enigheden mellem de kommunale parter tilsluttede man sig udligningsordningen. Fra 1939/40 skulle Frederiksberg Kommune svare et årligt udligningsbidrag til København på 5 mill. kr. Nok

så afgørende var det, at de to regeringspartier fastslog, at spørgsmålet om Frederiksbergs indlemmelse ville være »skrinlagt« med udligningsloven, og at der ikke siden for alvor blev sat spørgsmålstegn ved det.¹⁸

Da Hovedstadskommissionen af 1939 barslede med sin betænkning i 1948 pegede kommissionsflertallet således på en indlemmelse af Gladsaxe, Herlev, Rødovre og Hvidovre kommuner samt hele Amager i Københavns Kommune og oprettelse af 5 store kommunale enheder uden for København.¹⁹ Selv om Frederiksberg forblev uberørt, tog den ene af kommunens repræsentanter i kommissionen, Borgmester Aksel Møller, stærkt afstand fra flertalsforslaget. De foreslåede nye Vestegnskommuner var efter Aksel Møllers skøn for store, og med en tredobling af arealet ville København blive en »Mammutkommune«, der ville »få et ganske uhåndterligt administrationsapparat og være ganske uden mulighed for at påkalde befolkningens interesse for en virkelig medleven i det kommunale styre«, ligesom den ville være »alt for dominerende både i Hovedstadsområdet og i forhold til det øvrige land«. Efter Aksel Møllers opfattelse lå den rigtige størrelse for en udbygget kommune i Hovedstadsområdet på 100.000-200.000 indbyggere. København »burde følgelig deles i 3-4 områder« og det øvrige hovedstadssamfund bestå af »nogenlunde lige store enkeltkommuner og en overkommune til løsning af visse fællesopgaver og som udligningsfaktor«.²⁰

Hovedstadskommissionens flertalsforslag blev aldrig fremsat i Rigsdagen og i de følgende år rullede debatten videre, uden at der i det væsentligste blev rokket ved Hovedstadssamfundets kommuneinddeling. I 1952 fik de 20 sognekommuner i omegnen samme delvise købstadskommunale status som Gentofte havde erhvervet i 1934. Kommunalre-

Fig. 7. Borgmester Aksel Møller (1906-1958) holder tale foran Frederiksberg Rådhus i sommeren i 1957. Rådhuset er et imponant monument over den selbevidste kommune, der med 1937-udligningsloven endnu en gang fik bekræftet sin selvstændighed. Bygningskomplekset, der er en af de største kommunale administrationsbygninger i landet, påbegyndtes i 1941, men stod først færdigt i 1953 som følge af krigsårenes materiale-mangel. Bygningen erstattede det ældre rådhus på Falkoner Allé/Howitzvej fra 1886 og de talrige kommunale administrationslokaler, der siden som følge af forvaltningens voksevæk var skudt op rundt om i byen. (Frederiksberg Stadsarkiv).

formen fra 1970 berørte omegnskommunerne på flere områder, men gik i det væsentligste uden om Frederiksberg og København, der fik en række af de nye amtskommunale opgaver, der fulgte efter reformen. 1990'ernes arbejde med en hovedstadsreform ændrede som bekendt heller ikke ved den kommunale struktur i området ud over etableringen af Hovedstadens Udvalgsråd.

VURDERING

Samlet må en række samvirkende faktorer anses som afgørende for, at Frederiksberg siden midten af det 19. århundrede er blevet opretholdt som selvstændig kommunal enhed. Set i et større historisk perspektiv har det frederiksbergske område igennem århundreder udgjort en enhed adskilt fra staden København og det øvrige opland. Der kan således trækkes linjer tilbage til middelalderlandsbyerne Solbjerg og Nyby, over Ladegårdsmarken og Ny Amager i 1600-tallet, til det selvejende Frederiksberg og det kommunale fællesskab med annekssoget Hvidovre i begyndelsen af 1800-tallet.

Fra midten af århundredet udviklede Frederiksberg sig til et selvstændigt storbyfund i Hovedstaden, i kraft af den særlige lovgivning, der gjaldt for området, og kommunens selvstændige styre, særegne bebyggelsesmåde og befolkningssammensætning. Med industrialiseringen og opsvinget inden for de øvrige byerhverv fik kommunen fra slutningen af 1800-tallet et differentieret erhvervsliv, der bevirkede, at den ikke alene blev en betragtelig boligby i Hovedstaden men også en erhvervsby, der kunne give beskæftigelse til en efterhånden stadig større del af beboerne.

Frederiksberg stod herudover både retsligt, gejstligt og på andre områder uden for de københavnske myndigheders råderum og kom også ved siden af det kommunale område til at udgøre en selvstændig administrativ enhed, f.eks. et selvstændigt sogn fra 1736, et birk efter udskillelsen af Københavns Amts Søndre Birk i 1887 og en politikreds og en retskreds efter 1919.

Flere forsøg på at sammenlægge forskellige frederiksbergske og københavnske administrationer blev heller ikke realiseret. Det

gjaldt bl.a. et forslag om en sammenslutning af Frederiksbergs og Københavns politi fra 1876, planerne om en fælles kirkekasse i 1892 og et forslag fra 1896 om et fælles brandvæsen.

De historiske bånd og bysamfundets selvstændighed og særegne karakter øvede afgørende indflydelse på det særlige tilhørsforhold, mange frederiksbergere havde til deres kommune og by. Sammen med lavere beskatning og andre fortrin bevirkede det, at en sammensmeltning med København aldrig vandt genklang i den frederiksbergske befolkning. Ethvert forsøg på at indlemme Frederiksberg i København blev da også af kommunens politikere og embedsmænd massivt tilbagevist, da kommunens selvstændighed både i 1857 og i den første del af 1930'erne for alvor stod på spil. At centraladministrationen, de siddende regeringer og Rigsdagen, trods forestillinger om en anden ordening af de kommunale forhold i Hovedstaden, accepterede det frederiksbergske standpunkt, må tilskrives en udtalt respekt for det kommunale selvstyre. Det er bemærkelsesværdigt, at de store københavnske indlemmelser i 1901 byggede på en frivillig aftale mellem København og de pågældende sognekommuner og at forsøg på at indlemme Hvidovre og Rødovre i forbindelse med en løsning af de særlige udflytterproblemer i 1923 ikke blev virkeliggjort som følge af de to kommuners modstand.

Det må ligeledes anses for afgørende, at kommunen status, styreform og forvaltning siden midten af 1800-tallet blev justeret i takt med den byudvikling, kommunen gennemgik. Frem til århundredskiftet fik kommunen gradvist flere købstadsbeføjelser, ligesom kommunalbestyrelsens sekretariat, kasserer-

og skattekontoret og kontorerne for fattig- og skolevæsenet samt stadsingeniøren opbyggedes. I år 1900 blev kommunen udskilt fra Københavns Amtsrådsreds og fik i endnu højere grad købstads-mæssig status. Med købstadsloven fra 1919 betragtedes kommunen endelig som købstad og fik fuldt købstadsstyre. Inden da var den kommunale administration opdelt i særlige forvaltningsafdelinger, og inden for disse rammer udbyggedes kontorsystemet og et stort antal institutioner i de følgende årtier. Hermed blev kommunen på det tekniske område og inden for skolevæsenet og det sociale område gearet til at løse de opgaver, storby-samfundet krævede.

Det er her værd at bemærke, at de distrikter og kommuner, der blev indlemmet i København i 1901 og som af Hovedstadskommissionen i 1948 blev foreslået sammenlagt med København, var rene landkommuner, hvor den kommunale status, administration og styreform og de landkommunale beskatningsregler ikke matchede storbyens krav. Endelig havde Københavns Kommune ved opkøb af meget betydelige landbrugsarealer forsøgt at få indflydelse på de pågældende kommuners udvikling. Dette blev ikke tilfældet på Frederiksberg. Her erhvervede Frederiksberg Kommune selv omkring år 1900 store arealer i de vestlige landdistrikter for at få herredømme over den fremtidige bebyggelse.

At kommunen siden slutningen af 1800-tallet indgik aftaler om en hensigtsmæssig løsning af fællesproblemer med Københavns Kommune og det øvrige hovedstadssamfund må også betragtes som en væsentlig årsag til, at der ikke for alvor blev pillet ved Frederiksbergs kommunale selvstændighed. Allerede tilbage i 1800-tallet etableredes et tæt samarbejde med København om kloakering. Efter århundredskiftet gennemførtes

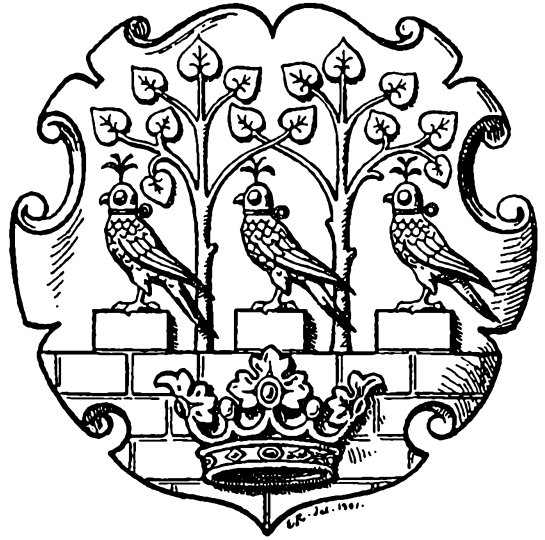

Fig. 8. Frederiksberg byvåben, som kunstmaler E. Ron Dahl i 1901 gengav på det kobberskjold, der ophængtes i kommunalbestyrelsens mødesal. Allerede inden udskillelsen af amtskommunen trådte i kraft ønskede kommunalbestyrelsen, at kommunen som landets øvrige købstæder fik sit eget byvåben. Byvåbenet blev fremstillet af arkivar ved Rigsarkivet Anders Thiset og blev kongeligt stadfæstet i august 1899. I våbenets historiske motiver symboliserer muren byen, træerne landet og kronen den kongelige oprindelse, mens jagtfalkene henviser til, at landets eneste falconeri havde sit sæde på Frederiksberg. (Frederiksberg Stadsarkiv).

delvis fælles vandforsyning (1911) og et tæt samarbejde omkring de særlige sociale og økonomiske problemer under 1. Verdenskrig, og i 1919 overtog Københavns Sporveje driften af de frederiksbergske linjer.

I mellemkrigstiden indlemmedes Ladegårdens gamle grund i København (1924); der blev samarbejdet om trafiklinjer og egnsudvikling og i 1935 blev der opnået enighed om en økonomisk udligning mellem de to kommuner. Med den gradvise udbygning af den kommunale forvaltning og styreform og de nævnte samarbejdsrelationer opfyldtes de betingelser, statsmagten allerede ved Frederiksbergs omdannelse til en selvstændig

kommune i 1857 havde opstillet som en forudsætning for ikke at gribe til en tvangsmæssig indlemmelse af kommunen i København eller en anden større enhed.

NOTER

1. Regnskabsprotokoller, 1765-1842, Frederiksberg Bys Gårdmænd [A 1, Frederiksberg Stadsarkiv]. Forhandlingsprotokoller, 1802-1842, Frederiksberg-Hvidovre Fattigkommission, [A 2, Frederiksberg Stadsarkiv]. Mødet d. 28/10, 3/11 og 3/12, 1857, Forhandlingsprotokol, 1854-1858, Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab [A 4; Frederiksberg Stadsarkiv]. Rigsdagstidende, 1857, Folketingets Forhandlinger, sp. 1054, 1962ff, 2709ff, 2904ff, Landstingets Forhandlinger, sp. 172ff, 1392ff, 1477ff. Tillæg A 1122ff, 1335ff samt Tillæg B 361ff.
2. Journalsag, j.nr. 140/1874, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [A 10; Frederiksberg Stadsarkiv]. Frederiksberg Kommunes Budget for regnskabsåret 1875/76, regnskab for regnskabsåret 1874/75 samt uddrag af Kommunalbestyrelsen forhandlinger, Frederiksberg 1875, s. 77-86.
3. Frederiksberg Kommune 1858-1900, Frederiksberg 1901, s. 2-4, 12-20, 48-51, 77-94, 97-98, 144-156, 160-168, 216-218, 245-255, 283-291 og 302-305.
4. Rigsdagstidende, 1898/99: Landstingets forhandlinger, sp. 1604 og 1608.
5. Det var mere end det dobbelte af det, amtsrådet var parat til at yde. I sin begrundelse lagde formanden vægt på, at Frederiksberg havde ydet mere til amtskommunen end det direkte årlige bidrag til amtsrepartitionsfonden og at udskillelsen økonomisk ville være en letelse for amtskommunen, men en yderligere omkostning for Frederiksberg Kommune.
6. I de første år efter Frederiksbergs udskillelse som selvstændig kommune havde kommunalbestyrelsens medlemmer med lidt lønnet medhjælp klaret den daglige administration. Allerede i 1860'erne ansattes dog både en sekretær, en fattiginspektør, en skoleinspektør og en kommuneingeniør. På grundlag af disse embeder opstod der op mod år 1900 et egentligt kontorsystem til varetagelse af den kommunale administration.
7. Journalsager, j.nr. 311/1901, Ø 69/1910-11 og 277/1944-45, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [A 10: Frederiksberg Stadsarkiv]. Rigsdagstidende, 1898/99: Folketingets forhandlinger, III, sp. 4694-4706, 4783-4793, 5391-5392. Landstingets forhandlinger, sp. 1596-1608, 1629-1632, 1674., Tillæg A, sp. 3355-3356, Tillæg C, sp. 843-844, 1359-1360, 1673-1674. Beretning om Frederiksberg Kommune (Kommunalbestyrelsens Forhandlinger) 1896-97, s. 36-38 og 64-66, 1897-98, s. 58-59, 1898-99, s. 122-127, 1900-01, s. 17-18, 37, 92-94, 100-104, 115-117 samt XIV-XVI, 1900-01, s. 5-7, 11-15, 24-28, 49-50, 73.
8. Rigsdagstidende, 1899/1900. Landstingets forhandlinger, sp. 783. Folketingets forhandlinger, sp. 4786. Betænkning vedrørende København og Frederiksberg afgivet af den af Indenrigsministeriet under 30. april 1930 nedsatte kommission, 1935, s. 81.
9. Frederiksberg Kommune. Årsberetninger, 1900-1940.
10. Lovtidende, Afdeling A, 1919, s. 176. Helt enslydende bestemmelser for Frederiksberg Kommune optages i lov om køb-

- stadskommunernes styrelse af 25.3.1933, jf. Lovtidende, 1933, s. 329.
11. I kraft af de ældre og nyere villakvarterer og et stadig større antal beboelsesejendomme med store lejligheder havde Frederiksberg i forhold til København et relativt større lag af overordnede embedsmænd, fabrikanter, grosserere og selvstændige i liberale erhverv. Fra omkring 1. Verdenskrig var andelen af 3-4 værelses lejligheder, der navnlig tiltrak mellemfunktionærer og mindre selvstændige i handel og håndværk, blevet stærkere repræsenteret på Frederiksberg, mens nybyggeriet i København i større skala havde bestået af 2-3 værelses lejligheder.
 12. Holm, Axel og Kjeld Johansen: København 1840-1940, København 1941, s. 288-289.
 13. Indenrigsministeriet udpegede som formand næstformanden i landsoverskatterådet H.C. Henningsen og sekretær i ministeriet Povl Valeur. Frederiksberg Kommune beskikkede kommunaldirektør N. Westergaard, direktør for den juridiske Forvaltning W. Harpøth, direktør for de kommunale værker O.V. Kjettinge og kontorchef i Skattedirektoratet Fritz Hansen. København beskikkede direktørerne for skattevæsenet, lønnings- og pensionsvæsenet og vandforsyningen V. Buhl, V. Jespersen og Poul Sørensen samt stadsingeniør A. Bjerre.
 14. Betænkning vedrørende København og Frederiksberg afgivet af den af Indenrigsministeriet under 30. april 1930 nedsatte kommission, 1935, s. 9-12.
 15. Samme s. 11-42 og 43-97. Emneordnede sager: »København-Frederiksberg Kommissionen«, pk. I-VIII, 1930-1935, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [A 10; Frederiksberg Stadsarkiv].
 16. I overvejelserne blandt Indenrigsministeriets repræsentanter indgik også et fællesorgan svarende til det, man bl.a. kendte fra London, Paris og Berlin, men det afvises, da et sådant organ ville føre til kommunal dobbeltadministration og i realiteten til en kommunesammenlægning, hvis udjævningen mellem de to bysamfund skulle være total.
 17. Betænkning vedrørende København og Frederiksberg afgivet af den af Indenrigsministeriet under 30. april 1930 nedsatte kommission, 1935, s. 98-129.
 18. Rigsdagstidende, 1936-37, Folketingets forhandlinger, sp. 887 og Tillæg B, sp. 103. Udligningsordningen bevirkede, at kommunerne fik samme nettoudbytte af en række skatteindtægter. Frederiksbergs og Gentoftes udligningsbidrag var de første år stort set lige store, men allerede få år efter lå Gentoftes bidrag over Frederiksbergs.
 19. De fem kommunale enheder skulle bestå af to nye storkommuner (Ballerup og Glostrup) samt de tre eksisterende nordlige forstadskommuner: Gentofte, Lyngby-Taarbæk og Søllerød. Betænkning afgivet af Hovedstadskommissionen, 1948, s. 59-123. Emneordnede sager: »Hovedstadskommissionen«, pk. I-IV, 1939-1950, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [A 10; Frederiksberg Stadsarkiv].
 20. Betænkning afgivet af Hovedstadskommissionen, 1948, s. 317-320.

Henning Bro, f. 1953, cand.mag., stadsarkivar ved Frederiksberg Stadsarkiv. Bøger og artikler om grønlandsk og Frederiksbergs historie, velfærdsstaten, boligforhold og boligpolitik, industri- og byhistorie, arkivforhold samt økonomisk og social historie.

Ved overgangen til et nyt århundrede skal på dette sted gives plads til et enkelt blik tilbage og en betragtning over, hvor vi står nu. Ved sidste århundredskifte stod Stadsarkivet for at skulle flytte fra kælderen under det gamle råd- og domhus på Nytorv til det nye rådhus, der var under opførelse. Da råd- og domhuset blev bygget små hundrede år tidligere i begyndelsen af det 19. århundrede, var det staten der forestod bygningens opførelse (selvom det var kommunen, der betalte). Ved opførelsen af det nye rådhus var det en selvbevidst by i udvikling, der byggede; en by der havde sprængt sine grænser og stod foran en stor udvidelse af sit areal.

Da man byggede det gamle råd- og domhus havde man glemt at afsætte plads til arkivet, så det blev puttet ind i et hjørne i kælderen. Her sad den flittige rådstuearkivar, dr. Oluf Nielsen, og arbejdede med registrering og publicering af kilder til byens historie og tog imod en udsøgt kreds af tidens forskere.

Ved opførelsen af det nye rådhus kunne arkivet glæde sig over stor opmærksomhed fra den historisk bevidste arkitekt Martin Nyrop. Ikke alene havde han afsat, hvad han efter sigende mente var tilstrækkelig magasinplads til de næste hundrede år; Stadsarkivet fik ganske vist aldrig rådighed over alle de tiltænkte arealer, men selv med disse ville pladsen ikke have strakt ud over tredive år; og det endda kun fordi nogle store forvaltninger ønskede at opbevare deres arkivalier selv.

Nyrop havde også i sit rådhusprojekt understøttet Stadsarkivet med en stor, smuk læsesal i rådhusets mellembbygning. Den daværende rådstuearkivar mente dog, at rummet ville blive for stort, og Nyrop ændrede senere rummet til en museumssal; på

etagen over arkiv og museum placerede han Borgerrepræsentationens mødesal. Byens råd kom således symbolsk til at trone på byens historie. Museumssalen viste sig dog for lille, og i 1920'erne indrettedes den til bryllupssal.

Af en eller anden måske forståelig, men egentlig ufornuftig grund, klæber der stadig et vist »kældersyndrom« til begrebet arkiv. Måske fordi arkiver beskæftiger sig med fortiden og dens bevaring og arbejder i et længere tidsperspektiv, end det er normalt. Men det glemmes, at denne indsats retter sig mod nutiden og fremtiden, og at det hører med til ethvert civiliseret samfund at bevare en erindring om sin nærmere og fjernere fortid; og vel at mærke en erindring, som ikke er ren mytologi, men kan efterprøves kritisk af hver generation. Hertil er offentlige og private arkivalier et helt nødvendigt kildemateriale.

»Kældersyndromet« er en barriere i det daglige arbejde. Både i den formidling, der foregår med begrænsede midler, i konkurrence med mere spektakulær og lettere fordøjelig kultur og underholdning, og også for at komme i en hensigtsmæssig dialog med den forvaltning, som er producenter af dagens kildemateriale. Udbredelsen af IT i forvaltningerne vil dog på en helt ny måde nødvendiggøre, at arkivhensyn fremover tænkes ind i systemernes tilrettelæggelse fra starten, hvis der skal bevares et kildemateriale for fremtiden til brug for forskning og offentlighed.

Det er et hovedmål for Stadsarkivet her ved århundredskiftet så vidt muligt at ryste »kældersyndromet« af sig. Og vi ser brugen af IT, såvel i det forvaltningsvendte arbejde som i formidlingsarbejdet, som et afgørende væsentligt redskab.

Borgerrepræsentationen vedtog den 8. juli

2000 nye regler for arkivområdet i Københavns Kommune. De nye regler afløste de hidtidige fra 1985 og er en tilpasning til kommunens forvaltningsstruktur og arkivlovgivningen samt nye opgaver, ikke mindst i forhold til håndteringen af elektroniske arkivalier. De nye regler er Vedtægt for Københavns Stadsarkiv, Arkivbestemmelser for Københavns Kommune og Tilgængelighedsregler for de i Københavns Stadsarkiv opbevarede arkivalier.

Arkivering af elektroniske arkivalier er en ny, stor og ressourcekrævende opgave for arkiverne. Set i det lange perspektiv var den vigtigste begivenhed i 2000 derfor utvivlsomt, at Kultur- og Fritidsudvalget med virkning fra 2001 gav Stadsarkivet en bevilling til at få taget hul på løsning af denne opgave. Stadsarkivet har derfor udarbejdet en handlingsplan og intensiveret sine bestræbelser på at ruste sig til opgaven og få sat den på dagsordenen i udvalgte forvaltninger. Da edb-mediet er flygtigt og udvikler sig hurtigt, kan løsning af opgaven ikke blot henskydes til eftertiden. Stadsarkivet har sidst på året indsendt forslag til kommunens økonomiudvalg til detaljerede bestemmelser vedrørende arkivering af IT-systemer.

En klassisk opgave for arkiverne har været - og er stadig - at vurdere, hvilke arkivalier, det er vigtigst at bevare ud af de store mængder, der produceres, på papir eller elektronisk. En anden vigtig opgave for Stadsarkivet i 2000 var derfor at udarbejde et forslag til nye bevarings- og kassationsbestemmelser for Københavns Kommune. Et forslag er i efteråret indsendt til rigsarkivaren, der har kompetencen til at fastsætte sådanne bestemmelser for kommunerne. Forslaget ventes udmøntet i nye bestemmelser i 2001.

For at styrke arkivarbejdet i forvaltningerne er der udsendt en række vejledninger om forskellige arkivforhold. Kontakten til forvaltningerne har i øvrigt især været koncentreret om institutioner, der stod foran nedlæggelse eller større omdannelser.

Arkivernes interesse for den nærmere og fjernere fortids arkivalier tager i sidste ende sigte på, at de skal være til rådighed nu og i fremtiden for forskere og offentligheden. Arkiverne gør derfor en stor indsats for, at deres samlinger skal blive kendt. Stadsarkivet har i 2000 fokuseret sin formidlingsindsats på to områder. Dels udarbejdelse af en ny serie små vejledninger til meget brugte og centrale kildegrupper, der kan være til hjælp til selvhjælp for publikum, dels afholdelse af seminarer for studerende. Denne virksomhed tænkes fortsat.

Forskning og formidling af forskningsresultater er en del af Stadsarkivets opgave. Arkivet udsendte som vanligt årbogen Historiske Meddelelser om København, og flere af arkivets medarbejdere har i årets løb bidraget med artikler og foredrag i forskellige sammenhænge. Her skal specielt nævnes, at tre af Stadsarkivets medarbejdere har bidraget med artikler til bogen *Over Øresund før Bronen, Svenskere på Københavnsegnen 300 år*, der blev udgivet af Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn i anledning af Øresundsbroens åbning. Bogen tager fat på et tema i den regionale historie, nemlig svenskeres vandringer til Københavnsområdet.

Stadsarkivet fik i 2000 sin hjemmeside på Internettet (www.ksa.kk.dk), hvor man kan læse om Stadsarkivet og finde alle de ovenfor nævnte vejledninger og bestemmelser.

Af større og væsentligere afleveringer fra de

kommunale forvaltninger kan nævnes afleveringer fra Borgerrepræsentationen, Ejendomsdirektoratet, Plandirektoratet Torvevæsenet, Hospitalsvæsenet, Stadslægeembedet, Levnedsmiddelkontrollen og Jacob Michaelsens Minde samt arkiver fra de nedlagte selvejende plejehjem. Der er modtaget mindre afleveringer af kort og tegninger fra Ladegården og Sundholm, Byplankontoret og Stadskonduktøren.

Af privatarkiver er bl.a. modtaget fhv. museumsinspektør Poul Strømstads samlinger vedrørende bygninger, byggeri og håndværkere i forbindelse med Københavns brand 1728, en scrapbog 1920-77 fra sporvejsfunktionær og aut. guide Børge Madsen, dokumenter vedr. Elberling-familien, en samling postkort fra kendte københavnere til boghandler Einar Andersen, materiale fra firmaet Normina og Københavns Kommunale Juristforening, en protokol vedr. privat fattighjælp i det centrale København 1888-1930 fra Einar Hoff samt materiale om Familievejledningen under Københavns Socialforvaltning 1965-76 fra Hans Reinholdt Auring.

Kulturministeren kunne i 2000 indvie Danmarks nationale arkivdatabase for privatarkiver (DANPA). Heri kan man nu på Internet finde fortegnelserne over Stadsarkivets privatarkiver.

Udviklingen af arkivets database over arkivalierne og deres placering i magasinerne er en stadig proces. Den er tilpasset den internationale ISAD(G) standard og i udviklingsarbejdet søges den nyeste teori indenfor arkivistikken til stadighed inddraget. Der forestår dog et næsten uoverskueligt stort arbejde med at få oparbejdet ældre tiders registreringer, så alle søgemulighederne i den digitale teknik kan udnyttes. Så snart forholdene tillader det, vil den blive gjort tilgængelig for publikum.

Stadsarkivets konserveringsværksted har udviklet et system til registrering af arkivaliernes konserveringstilstand, som vil blive taget i brug i det nye år.

Fuldmægtig Kell Pedersen, der i de senere år var leder af Stadsarkivets læsesal, fratrådte for at tiltræde en IT -stilling i kommunen.

NØGLETAL	1998	1999	2000
Publikumsservice:			
Læsesalsbesøg	3.826	3.969	3.908
Arkivalier fremtaget til læsesalen	3.234	3.121	2.707
Fjernlån	75	28	16
Skriftlige forespørgsler	105	112	114
Forvaltningsservice:			
Afleveringer i hyldemeter	200	219	400
Arkivalier fremtaget til forvaltningerne	9.806	6.220	8.414

Årets generalforsamling foregik som så mange gange før i Vartov i marts måned. Brita Olsson ledte os atter gennem dagsordenen med sikker og trænet hånd. Man kan ikke sige, at vi har et stort gennemtræk i vores bestyrelse. Faktisk er det sådan, at vores medlemmer sidder rigtig mange år, når de først kommer ind. – Og det skyldes ikke apati for deres part. Vores bestyrelse består af en række særdeles aktive medlemmer, som er meget flittige. Det var derfor ingen overraskelse, at alle der var på genvalg lod sig genopstille og blev valgt ind. Det drejede sig om Birgitte Bøggild Johannsen, Bjørn Westerbeek Dahl, Henrik Gautier og Ulla Tofte. Vores to suppleanter Caspar Jørgensen og Nils Kr. Zeeberg genvalgte ligeledes. Det samme gjalt revisorerne, Erik Housted og Jens Simonsen samt revisorsuppleanten Finn Ørsholm.

Det skulle desværre blive sidste gang vi fik den store fornøjelse at opleve vores mangeårige dirigent "in action". Brita Olsson har allerede for flere år siden meddelt, at hun ville gå af, når hun blev 80, og selv om vi havde svært ved at fatte det, var den tid så oprunden, hvor hun ville takke af – ikke som medlem af foreningen, men som dirigent. Vi har været meget glade for den gode og kompetente styring af vores møder, Brita har leveret. Altid med et vågent øje for om alle formaliteter var overholdt til punkt og prikke – og tro mig, vi fik det at vide hver gang, der var det mindste galt – intet undgik hendes opmærksomhed, men det foregik aldrig uden et varmt humoristisk glimt i øjet. Bestyrelsen valgte derfor at gøre hende til æresmedlem senere på året som tak for mange års god og tro tjeneste.

Efter generalforsamlingen holdt Jørgen Selmer foredrag om københavnerplantagerne i Jylland. Emnet kunne ved første øjekast synes lidt perifært for et Selskab med Københavns Historie som emne, men det handlede om velhavende køben-

havnerne, og det liv de levede på plantagerne, de anlagde, i egnen omkring Grindsted og Vorbasse. Det blev et spændende og meget underholdende glimt ind i en ellers ukendt afkrog af københavnerliv og københavnerkultur.

Det næste forårsarrangement i maj var et foredrag af vores fremmeste kender af Københavns befæstning fra Christian 4. til voldenes sløjfning, Bjørn Westerbeek Dahl. Han havde valgt, at fortælle os om fæstningsingeniør Henrik Ruses udenlandske arbejder. Arrangementet foregik her i Vartov og var egentlig at betragte som den første del af et dobbeltarrangement, hvis anden del var en rundvisning på Kastellet. Ruse stod nemlig for omfattende arbejder på Kastellet, som han udbyggede og færdiggjorde i 1660'erne efter egne principper. Kastelsarrangementet var et af disse arrangementer, som, fordi der er tale om en vandring, naturligt giver en begrænsning i deltagerantallet. Det er svært at råbe mere end 20-30 mennesker op, når man står udendørs. Vi klarede det denne gang, fordi det var et bestyrelsesmedlem, der stod for turen, og som derfor kender til problemet, og som syntes det er en selvfølge at dublere med flere ture efter behov. Det samme kan være svært, når vi henter vores foredragsholdere uden for vores kreds. Vi gør vores bedste for at forklare problemet, men det er langt fra alle, som orker at gentage en god byvandring to-tre gange.

Efterårets første møde i september handlede om en berømt københavnsk institution, som netop var afgået ved døden: Daells Varehus. Da lukningen sidste år blev en realitet, gik Bymuseet, Arbejdermuseet og Nationalmuseets afdeling for Nyere Tid sammen om at få beskrevet og registreret det gamle stormagasin og det liv, der er foregået her gennem tiden, inden det forsvandt helt. Det var Torkil Adsersen, der fortalte om sit arbej-

de med stedet. Mødet var velbesøgt, men der er vel heller ikke mange københavnere, der ikke har haft deres gang i denne butik, om ikke andet, så da for at købe fornuftigt undertøj.

I anledning af åbningen af Øresundsbroen havde Københavns Bymuseum en udstilling om svenskerne og os selv. Den handlede om vores gensidige fordomme om de andre, dem ovre på den anden side af Sundet. Udstillingen blev lavet af to etnologer, Mette Kirk og Lotte Vandel, som havde deltaget i en større undersøgelse af fordomme og traditioner på begge sider af Sundet. Det var derfor nærliggende at bede de to om at fortælle om resultaterne i Selskabets regi. Det blev ikke et af de meget besøgte arrangementer. Faktisk var der kun knap 30 deltagere, men spørgelysten var stor efter foredraget.

I November havde vi sammen med Martin Nyrop Selskabet et fællesarrangement på Rådhuset i den Gamle Hovedkasse. Stadsarkivar Birgit Bender fra Malmø stadsarkiv fortalte om Den Baltiske Udstilling i Malmø i 1914. At vi var på Rådhuset skyldtes, at vi derved fik mulighed for at se de originale plancher fra Københavns Kommunes repræsentation på udstillingen. De befinder sig ellers på loftet over Rådhusets festsal. Nyropselskabet serverede desuden sandwich med øl og vand. Pga. begrænset plads var tilmelding nødvendig ved dette arrangement. Vores medlemmer mødte så talrigt op, at der blev lukket for tilmeldingen. En del kom altså ikke med.

Julearrangementet var et besøg i Gustavskyrkan som i år, altså 2001 fyldte 100 år. Pastor Rune Lindgren tog imod og fortalte om den svenske menighed og kirkens bygning lige omkring år 1900. Bagefter var der svenske pepperkakor og julgløgg i de hyggelige menighedslokaler, der snarere ligner rigtige svenske dagligstuer end et menigheds-hus.

For 13 år siden mødtes Bymuseets arkæolog og arkitekten fra Den gamle By. Arkitekten spurgte – næsten lidt i sjov – om Bymuseet ikke havde en

pæn bindingsværksgård til Den gamle By. Og arkæologen sagde: jo, for det havde museet da. Det blev startskuddet til det store projekt med at få den store statelye Møntmestergård fra Borgergade 25, oprindeligt opført 1683, til Århus. Det lykkedes pga. af en række menneskers utrolige ihærdighed og stædige knoklen, at få skaffet midlerne og at få stykket den gamle – i 1944 nedtagne gård – sammen og få rekonstrueret det store flotte hus. Det står der nu på torvet på den plads, der var tiltænkt et Rådhus i Den gamle By i Århus. Det var dette arbejde, arkitekten, som hedder Bue Bech, kom og fortalte os om til januar-mødet. Der mødte ca. 60 medlemmer op for at høre det meget levende og uhyre velillustrerede lysbilledforedrag.

1996 var året, hvor København var kulturby. Det var også det år, hvor der kom en ny stor bog om byens huse og byens rum. Kirsten Lindbergs stort anlagte disputats om Sirenernes Stad startede som et trebindsværk om byen indenfor de gamle volde. Det er senere blevet udvidet med bind om Christianshavn og snart desuden også Nykøbenhavn. Det var derfor oplagt, at vi fik Kirsten Lindberg til at komme og fortælle os om byens plan og især dens huse efter sit mangeårige arbejde med det store omfangsrige kildemateriale. Og vi blev ikke skuffede. Det var fascinerende, at høre Kirsten Lindberg øse af sin enorme viden om bygningsmassen og bl.a. fortælle, hvordan hvert enkelt kvarter i byen har fået sit helt karakteristiske særpræg.

Vi har haft mange arrangementer i det forløbne år, og som det vil fremgå af kassereren har det også kostet, men de har – synes vi - været det værd. Vi i bestyrelsen håber også, at I synes, det har været det værd, og vi kan kun opfordre alle til at gå ud og udbrede ordet om vores forening og se at få meldt familie og venner ind. Giv dem et medlemskab i fødselsdags- eller julegave.

Bi Skaarup

REGISTER TIL HISTORISKE MEDDELELSER 2001

Af Lars Peter Jørgensen

Registeret er et selektivt navne-, sted- og stikordsregister. Det omfatter ikke noter og billedtekster.

Actieselskabet for Arbejderboligers Opførelse	119
Ambt, Charles, stadsingeniør	12, 23-24, 63
Amsterdam, byplaner	40, 51, 53
Andersen Nexø, Martin, forfatter	91-92
"Anno 1977", byplanprojekt	24, 74
arbejderboliger i Sundbyerne, Valby og Brønshøj	117-128
Arbejdernes Byggeforening	119-122, 124
Arbejdernes Hundredemands Byggeforening	126-127
Baggesen, Jens, forfatter	85
Barcelona, byplaner	39
Berlin, byplaner	41-42, 52
Bernoulli, Hans, arkitekt	68
Bertelsen, O.K., præst	144-146
Bindesbøll, M.G., arkitekt	119
Bjerre, Aage, stadsingeniør	24-34, 70-71, 75-76
Bjørlow, H.O., garver	134-135
Bjørnows Chromlæderfabrik	134-137
Bodelsen, Anders, forfatter	93
Borgbjerg, F.J., politiker	17
Borgerrepræsentationen, aflevering	185
Borup, L.C., borgmester	11-13
Bruxelles, byplaner	39
Brønshøj, gadenavne i	97-99
Budapest, byplaner	41
byplanlægning	21-82
Bøttger, Frederik, arkitekt	124
Carlsen, Johan, læge	148
Cour, P.D. la, præst	146
Dalgas, Ernesto, forfatter	89-90
Dansk Chromlæderfabrik	132-134, 138-139
Den brune Kødby	131
Drachmann, Holger, forfatter	88-89
Ejendomsdirektoratet, aflevering	185
Enigheden, byggeforening	113, 126-127
europæiske byplaner	35-83

Fingerplanen	57
Fischer, Egil, byplanarkitekt	30, 57, 76
"Fodboldengelen"	93
"For byen og borgere", byplanprojekt	68
Forchhammer, Olaf, stadsingeniør	63
Foreningen til gamle Bygningers Bevaring	77
"Forskrevet"	88-89
Foss, Alexander, ingeniør, fabrikant	24
Frandsen, M., ingeniør	24
Frederiksberg	161-181
gadenavne	95-105
Galschiøt, M., udgiver	87
garverier i miljøhistorisk sammenhæng	129-141
Garveriet Øresund A/S	136
Gellersted, Nils, ingeniør	68
Glent & Co, ventilationsfabrik	134
Gnudtzmann, Albert, forfatter	10, 86
"Grønne Baand", byplanprojekt	68
Gøteborg, byplaner	39, 41, 44-45, 51
Hallmann, Per Olof, byplanlægger	44-45, 68
Hamborg, byplaner	51-53
Hansen, A. J., brygger	108-109
Hansen, Christian, arkitekt	38-39
Hansen, H.N., borgmester	150
Hansen, Martin A., forfatter	92-93
Hansen, Peter, forfatter	92
Hansen, Aage, landskabsgartner	24
Helsinfors byplaner	46-47, 50, 54
Henningsen, Poul, arkitekt	92
Hobrecht, James, byplanlægger	41
Holm, Chr., grosserer	143-144
Holm, Peter, politiker	12
Holmblad, L.P., etatsråd	143
Hornemann, Emil, læge	119
Hospitalsvæsenet, aflevering	185
Howard, Ebenezer, byplanlægger	29
Humbleby	124
Hübe, Erik Bülow, arkitekt	68
Johansen, Oscar, jurist, politiker	18
Johnsen, Ida, præstefrue	143-144
Johnsen, J.V., præst	143
Jørgensen, Johannes, forfatter	87-88
Jørgensen, Thorvald, arkitekt	150

Kampmann, Hack, arkitekt	76
Kidde, Harald, forfatter	90-91
Kraków, byplaner	40
københavnnerforfattere	85-94
"Københavns Våben 1296", byplanprojekt	24, 74
"Labyrinten"	85
Larsen, Tage, grosserer	134
Levnedsmiddelkontrollen, aflevering	185
Lilienberg, Albert, byplanlægger	46
Lind, Helmer, forfatter	86
Lundsted, Carl Gustav, garver	134
Lundsteds Garveri	134, 138-139
Lægeforeningens Boliger	119
Markman, C., forfatter	87
Mathiesen, Aage, arkitekt	24
Meldahl, F., arkitekt	37
Michaelsens, Jacob Minde, aflevering	185
Monrad, J.H., præst	149
"Murene"	91-92
Møller, Aksel, borgmester	177
Nathanaels sogn	150-158
Nebelong, N.S., arkitekt	119
Nellemann, S., advokat	164-166
Nielsen, Hans Jørgen, forfatter	93
Nobel, O.K., ingeniør	25, 29-30, 33
Nyrop, M., arkitekt	77,
Oslo, byplaner	47-48, 50, 53-55
Paris, byplaner	38-39
Paulli, J., stiftsprovst	149
Pedersen, Hans, tømrermester	122-123
Pelsberederiet Pela A/S	134
Petersen, O., skibsreder	143
Petersen, Villiam, lærer	143
Plandirektoratet, aflevering	185
Plesner, Ulrik, arkitekt	24, 29
Poulsen, Peter, forfatter	93
Rasmussen, Bent William, forfatter	93
Rasmussen, Holger, arkitekt	25, 29-30, 33
Rasmussen, Ole, politiker	15
Redont, E., havearkitekt	67-68
Reuter, Bjarne, forfatter	93
"Richesse oblige", byplanprojekt	68
Rifbjerg, Klaus, forfatter	93

Riga, byplaner	39, 54
Rump, Johannes, ingeniør, politiker	19-20
Råvad, Alfred, arkitekt og ingeniør	25, 30-31, 68, 70, 75-76
Sarvig, Ole, forfatter	92
Scherfig, Hans, forfatter	92
Schlegel, N.F., overretsassessor	165
Schmidt, Olaf	71
Schneekloth, Gustav Adolph, præst	146-150, 153-154
Schou, Charles, arkitekt	26, 70
Seidelin, Conrad, arkitekt	37
Sibbern, H.S., arkitekt	119
"Sindbilleder"	90-91
Sitte, Camillo, byplanlægger	23, 43, 45
Skat Rørdam, biskop	148-149
"Skomager Blank"	91-92
Sonck, Lars, byplanlægger	46
Stadslægeembedet, aflevering	185
Stauning, Th., statsminister	114, 127
Stockholm, byplaner	40-41, 45-46, 50, 54-55
Strinz, Carl, stadsgeometer	25-81
Strømstad, Poul, museumsinspektør, aflevering	185
Stübber, Joseph, byplanlægger	23
Sundby sogn	143-158
Sundbyerne, gadenavne i	99-101
Theilade, Hans Sessing, præst	144
Theilade, P.A.F., provst	143-144
Thierry, E., proprietær, politiker	110, 114
Thomsen, Johannes Nordentoft, præst	150-153
Topp, A.L., grosserer	164-166
Torvevæsenet, aflevering	185
"Tre Træer", byplanprojekt	24-34, 72
Trier, Herman, politiker	20
Turell, Dan, forfatter	93
Ulrik, F.F., læge	119
"Urania", byplanprojekt	25-81
Valby	
Valby, gadenavne i	95-96
Vanløse	
Voigt, J., ingeniør	24, 65, 70
"Wayland Smed", byplanprojekt	24, 74
Wien, byplaner	38, 42, 51-52
Wright, Hans Beck, stadsarkitekt	24, 70

Historiske Meddelelser om København bringer artikler om Københavns historie. Det er en årbog, som udgives af Københavns Kommune og redigeres af Københavns Stadsarkiv.

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Sandkøb ved Bøspøbjerg Mølle. 1900